

ISSN 0234-8128

Минги Кай Элбурс

- МУТАЙ ТУУГЪАНЛЫ – 100 ЖЫЛ.
- СОТТАЛАНЫ Адилгерий. Хапарла.
- ХУБИЙЛАНЫ Ислам. ПАТИЯ.
- МОТТАЙЛАНЫ Светлана. Сонетле.
- ЧЫПЧЫКЪЛАНЫ Борис. Хапарла.

1. 2023

НАРТ СЌЗТЕ

* * *

Къышны бети – зыбыр,
Болмаз сырты гыбыр.

* * *

Къышны бети – жумушакъ,
Сыртында – зыбыр къошакъ.

* * *

Къышха азыкъ жаз жыйылыр,
Къысха базук жаш сындырыр.

* * *

Къышха чыккырны толтур акъдан,
Чардакъны аяма сен къакъдан.

* * *

Къыш кюнню къысхалыгъы
Къоян къуйрукъ кибикди.

* * *

Къыш чилледе къууну ая,
Жай чилледе сууну ая.

* * *

Къыш – къарлы, жай – барлы.

* * *

Аякъланы жылы эт да,
Бузламазла жаякъ-бет да.

* * *

Къыш келе, къанатлыла
Женуб таба кетерле,
Жылы жерледе ала
Базарларын этерле.

Малкъар жазуучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 1 (227) январь – февраль 2023 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Бёзюланы Руслан
Берберланы Бурхан
Бейтуугъанланы Исмаил
Гадийланы Ибрагим
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Мусукаланы Сакинат
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2023

ХАЛКЪ ТЕПСЕУГЕ БАГЪА ЖОКЪ

НАРТ СЁЗ

Женя Ханова-Гегиева бла Мутай

МЕН КЕСИМИ БЕК НАСЫПЛЫГЪА САНАЙМА

Бу адам биреу бла сёлешген, орамда озуп баргъан неда сюелип тургъан заманында туурасындан къарасанг, акъсюек деп быллайлагъа айта болурла деп келликди кёлюнге. 80 жылы толгъанда да, эслилиги, тирилиги, чёрчеклиги бла не менме деген жашха да юлгю болаллыкъды. Сёзюн сатмай бермеген Мутай, аякъ бюгюп башласа уа, учупму кетеди дерсе. Сёлешип башласа уа, тохтап къалады деп къоркъаса. Чырайлы, оюмлу, басымлы. Уста художник бизни халкъны суратын анга къарап ишлесе, башхасын айтмай къойсакъ окъуна, тюз тёгерекге нюр жайгъан ышарыуу ючюн кёпле ол суратны алыргъа излер эдиле, дунияда аллай огъурлу, фахмулу халкъ болгъанына къууана.

Жулдузлагъа адамланы атларын атагъан тёре барды. Манга аллай эркинлик берилсе, бизни тауларыбызны башларында бек жарыкъ жаннган жулдузгъа Уллубашланы Мутайны атын атар эдим. Халкъыбызны бек иги, бек ахшы ышанларынын тепсеуню юсю бла дунияны кёп къыралына кёргюзтгени, ары дери ким болгъаныбызны билмеген уллу миллетлеге гитче Малкъарыбызгъа къарс урдургъаны ючюн.

Шаурдатчы жашчыкъны жулдузлу жолу къалай башланнганыны юсюнден хапар бизни ушагъыбыздан билликсиз.

– Мутай, Малкъарда жаш тууса, бек къууаннгандыла, юй тутарыкъды, тукъум жаярыкъды, жер аллыкъды, къартлыгъыбызда къарарыкъды деп. Сиз а, Исмайылны бла Салихатны ол умутларын юзюп, профессионал тепсеучю къалай бла болгъансыз?

– Гитче заманымдан эсимде къалгъаны – тепсерге бек сюйгенимди. Малкъар ауузунда, менсиз хазна той болмаучу эди. Сабий жүрекке ол бек хычыуун кёрюнемей амалы жокъду. Алай тепсеген жашауумда баш ишим боллукъду деп, атамы-анамы угъай, кесими эсиме да келмегенди. Тукъум жууугъубуз Уллубашланы Назир ол заманда Ленинчи городокда окъуй эди. Нальчикде тепсеу ансамбль къуралгъаныны юсюнден эшитип, атамы бла анамы мени ары жиберирге аууздандырды. Малкъар тардан тышына аягъы басмагъан онжыллыкъ сабийлерин атам бла анам, кеслеринден айырып, тепсерге юйренсин деп, Нальчикге жиберирге къайры сюерик эдиле. Алай Назир, аны айыбын кеси боюнуна алып: «Сиз къалай болсагъыз да, Мутай жангы жашауда кесине жер табаргъа керекди», – деп, къаты тутхандан сора, ала бой салдыла.

– Гитче Мутайгъа Нальчик къалай кёрюнген эди?

– Бюгюнча эсимдеди, Ленинчи окъуу городокда жаннган гирляндаланы кѳргенимде, сейир-тамашагъа къалгъаным. Малкъарда жулдузла бир бийикде жанадыла, мында уа былай энишге нек тюшгендиле деп. Радио сѳлешгенде уа, отоуда Келлетден бла менден сора киши жокъду деп, тѳгерегиме сейирсинип къарагъанымда, ата жууугъум, ышарып: «Ол эшик артында букъгъан эр киши хапар айтады», – дегенин бирда унуталмайма. Мен, Нальчикге школда окъуй тургъанлай келгенликге, ол заманда бек жахил жашчыкъ эдим.

– **Мында уа окъууну андан ары бардыргъан болур эдигиз?**

– Хау. Карашаев орамда орналгъан 1-чи номерли школгъа жюриуп башлагъан эдим. Бизни окъууубузгъа, юсюбюзге-башыбызгъа, ашыбызгъа да бек сакъ эдиле. Мени общежитде тургъан тенглерими жашауда керек бола турлукъ затланы барысына да юйрете эдиле, ол санда – адеп-къылыкъгъа да.

– **Сиз кесигиз а общежитде турмагъанмысыз да?**

– Биринчи юч-тѳрт жылны атамы къабартылы шуѳхуну юйюнде жашагъанма. Аны жашы Аталиков Магометхан да мени бла бир бригадада тепсей эди.

– **Бригада дегенигиз а неди? Ол заманда ансамбльни аты алаймы эди?**

– Башчыбыз Рахайланы Окъуп болуп, сегиз жаш бла къыз тепсей эдик. Тепсеу коллективибизге уа бригада дей эдиле. Былайда бир шартны черте кетерге сюеме: ол заманда бизни уллу кыралда, бир Башкортостанны айтмасакъ, аллай коллективи болгъан не союз, не автоном республика жокъ эди. Моисевни ансамбли окъуна бизден къайда кеч къуралгъанды.

– **Баям, ол республиканы башчылары жаланда экономиканы, эл мюлкню угъай, миллет культураны айнытыугъа да уллу эс бургъанлары бла байламлы болур эди?**

– Бек тюз ангылагъанса. Мен айтайым, сен а ойла. Биринчиден, тепсерге хунерлери болгъан къызчыкъланы, жашчыкъланы, республиканы эллерине барып соруп, излеп табып, Нальчикге келтире эдиле. Экинчиден, кѳп адам къатышып бардырылгъан къайсы кенгешни да бек сыйлы къонакъларындан бирлери биз эдик. Бетал Калмыков, кишиге да жетдирмей, биз къаллай тепсеуню тепсеригибизни юсюнден кеси билдириучю эди.

Бирде уа, залда олтуруп тургъанлай: «Ульбашонок, чыкъ, тепсе!» – деп да кыгычырчу эди.

– **Бек сейир зат айтдыгъыз. Республиканы башчысы тепсеу коллективге аллай эс бурургъа къайдан да заман таба эди?**

– Ол билмеген бизни бир жарсыуубуз болмагъанды. Туура бизге къаллай къумачладан къаллай костюмла тигерге керек болгъанына да кеси оноу этип тургъанды. Бизни бла бирге

Москвагъа, Киевге, Узакъ Востокга, къыралыбызны кёп уллу шахарларына да баргъанды. Аны къой да, репетицияларыбызгъа келип, былайда уа кълугъузну былай къымылдатыгъыз, башыгъызны былай буругъуз, аякъларыгъызны да былай алыгъыз деп юйретген кезиулери болгъанды.

– Сизни миллет тепсеулеге юйретирча тийишли билими болгъан адам а ол заманда къайдан табыллыкъ эди?

– Хар бирибиз да билгенибизча, башхаладан кёргенибизча, абаданла айтханларыча тепсей эдик. Бир кюн Аталиковда, экинчи кюн Шабаевлада жыйылып да тепсеучю эдик. Аякъ бюге билген аякъ бюге эди, тобукъларын жерге жетдирип тепсеялгъанла да бирда кеслерин аямай эдиле. Ол заманны юсюнден айтханда, адамланы араларында халла бек иги болгъанлары хар ишибизни да къууаргъа себеплик этгенин белгилерге сюеме. Мен къабарты юйюрге жашагъан жылларымда хан къонакъча кёрюп тургъандыла. Бригадабызда къабартылыла бла малкъарлыладан сора чюйютлюле да тепсей эдиле. Чюйют юйюрледе да бизге бек иги бола эдиле.

Узун сёзню къысхасы, миллет айыргъан не болгъанын биз билмегенбиз. Кимге да къылыгъына, адамлыгъына кёре багъа бериле эди.

– Башында бригадагъыз къыралыбызны кёп жерлеринде болгъанды дегенсиз. Москвагъа биринчи кере къалай баргъаныгъыз эсигиздемиди?

– Аны уа бир заманда да унутурукъ туююлме. Биз Кремльде къыралны башха тепсеу коллективлери бла бирге концерт кёрюзте эдик. Режиссёр манга: «Сталинни аллына барып, аякъ бюк», – деп юйретди. Мен тюз ол айтханча этдим. Билмейме, мени кёлюмю кётюреме депми огъесе тепсегеними жаратышмы, Сталин къарс уруп башлады. Андан сора ол уллу залда олтургъанла кълубуп, бирден къарс урдула. Режиссёр кёзю-къашы бла, къайт ызынга деп, белги берди, мен а, халкъ къарс ура тургъанлай, артха бурулуп кеталмай, иги кесек тепсеген эдим.

Андан сора бизни М. Горький, М. Калинин да къонакъгъа алгъан эдиле. Горькийни, бизни тепсегенибизни кёргенден сора, кёлю окъуна толгъан эди. «Аталарыгъызны къууандыргъан жашла болугъуз», – деп айтханы жюрегиме, туююмчек болуп, туюрелип кълалгъанды.

– Пролетар жазыучуну ол тилегин а толтургъан болур эдигиз...

– Алгъа артыкъ ыразы болмасала да, атам бла анам, Малкъардан келип, сахнада тепсегениме къарагъан заманларында бетлери къалай жарыгучусу кёз аллымда турады. Ким биледи, жашауубуз жомакъдача боллукъ эсе да, уруш башланды, ала-ны, мени да ахшы умутларыбыз юзюлдюле.

– **Уруш башлангандан сора уа, не этип тургъансыз?**

– Немецлиле бла да сермешгенме, госпитальда концертле да кёргюзтгенме. Орта Азияда гюржю ансамбльде да тепсегенме, тутмакъда да болгъанма.

– **Сейирин а энди айтдыгъыз. Тутмагъ а къалай бла болгъансыз?**

– Дунияда бар ахшылыкъгъа тепсеуню юсю бла тюбегенме, алай жүрек къыйын да аны юсю бла тапханма. Бу сорууунга жууап берир ючюн, хапарны узакъдан башларгъа керекди. Алай эте турмай, къысха айтайым.

Заманым жетгени себепли, мени фронтха жиберген эдиле. Алай анда кёп мычыргъа тюшмеди. Республика фашистледен азат болгъандан сора, мени артха чакъырып, урушха дери кюрешген ишинг бла кюреш деген эдиле. Алай кёп кюреширге уа къоймадыла. Кёчгюнчюлюк деген палах чыкъды. Къыргъызстанда, арыкъла къазып, колхозда айтхан башха жумушларын да этип турдум. Къалай бла, ким айтып билдиргенин билмейме, алай бу элде быллай адам бек уста тепсейди деген хапар Фрунзеге жетди. Мени Дарьялов башчылыкъ этген грузин ансамбльге тепсерге алдыла. Аны бла бирге Читагъа концерт кёргюзте баргъанымлай, мени тутуп, сахнадан алып кетдиле.

– **Не терслигинг болуп тутхан эдиле?**

– Кёчгюнчюлеге ары-бери барыргъа эркинлик берген къагъытымы болжалы озуп, жолгъа уа ашыгъышлы чыгып, анга тийишли жазыу этдиралмай къалгъан эдим. Жолдан телеграмма да берген эдик, алай, ол жерине жетгинчи, Азиядан Читагъа башха телеграмма келген эди, Уллубаш улу кёчгюнчюле тургъан зонадан къачханды деп.

Алай бла, эки айгъа жууукъну адам ёлтюрген тутмакъла бла бирге тургъанма. Мен тюрге не ючюн тюшгеними билгенлеринде, тепсе деп къысхан эдиле. Тепсегеними бек жаратхан болур эдиле ансы, аманлыкъ ишлери бла битеу къыралгъа белгили Мустафа, анга кеслери да «вор в законе» дей эдиле, манга азыгъындан юлюш этип тургъанды...

– **Фрунзеде ансамбльде тепсеген заманынгда белгили артистле бла тюбеширге уа тюшгенми эди?**

– Махмуд Эсамбаев бла бирге тепсеп тургъанма. Ол нек эсе да кавказ халкъланы тепсеулери мен тепсесем суююучю эди, алагъа менден сен устаса деп.

– **Къарайма да, не уруш, не кёчгюнчюлюк сизге тепсеуню къойдуралмагъандыла.**

– Тюз айтаса. Кеси кесими таныгъанлы бери тепсеуден айырылмагъанма. Орта Азиядан кёчюп келгенлей, туугъан коллективиме къошулгъанма. Ол заманда анга Къабарты-Малкъарны тепсеу эм жыр ансамбли дей эдиле.

– Сиз бу коллективни тепсерге юйретип тургъан жыллада аны аты битеу дунягъа белгили болгъанды. Жашауугъузну ол кезиуюню юсюнден не айталлыкъсыз?

Ишимден къууаннган, кѳлюм бек кѳтюрюлген жылла эдиле ала. Айтханым марда болуп тургъанды. Къайырылып сѳлешген, жюрегими къыйнагъан болмагъанды. Мен да кесим билгеннге ызымдан келгенлени юйретир, коллективни дуня таныгъан «Кабардинка» этер ючюн, къолумдан келгенни аямагъанма. 46 къыралда адамланы, къабыргъаланы зынгыр-датырча, къарс урдургъан ансамбль республиканы, Россейни культурасында да тийишли жер алгъанды.

– «Балкария» къырал ансамбль къуралгъанда: «Республикада эки тепсеу ансамбль неге керекди? Бири этгенни экинчиси къайтарып, бирге ушап къаллыкъдыла», – деп айтханла да болгъандыла. Ала жангылгъанларын жашау кеси кѳргюзтген болур, баям.

Ол ишни огъурамагъанла, сѳзсюз, бар эдиле. Хар ким кесини ниетин кеси биле болур. Ётюрюкден не асыу, аякъ ала билмеген жашланы бла къызланы «Балкарияны» шѳндюгю даражасына тийишли болургъа юйретгинчи алагъа, манга да къыйналыргъа тюшгенди. Къыйналмай бир тюрлю къыйматлы иш этилмегени белгиледи. Сюймегенлерибизни угъай, сюйгенлерибизни окъуна биз туура эки жыл озгъунчу тау халкъланы тепсеу коллективлерини Сухуми шахарда бардырылгъан биринчи фестивалыны лауреаты болурбуз деп, эслерине да келлик болмаз эди. Андан бери артистлерибиз къайры барсала да, сау-гъала алып, махтаугъа тийишли болуп, Франциядача, залны ичин тыкъ-тыкълама толтургъан адамланы, ёрге сюеп: «Браво, «Балкария!» – деп къайтадыла. Энди Францияда, Бельгияда, Турцияда, Польшада, башха къыраллада да аз санлы малкъар халкъны тепсеуде кишиге ал бермеген фахмулу тепсеу коллективи болгъанын биледиле.

– Сиз, эки тепсеу коллективни – «Кабардинканы» бла «Балкарияны» – дуняны халкъларына танытыр, аланы фахмуларына баш урдуруп ючюн, уллу къыйын салгъан адам, миллет тепсеуюню келир кюнюню юсюнден не айтыргъа боллукъсуз?

– Жарсыугъа, бу соруу мени да бек тынгысыз этдиреди. Уруш къызыу баргъан заманда окъуна миллет тепсеуге шѳндюден эсе, уллу эс бура эдиле. Анга мени, фронтда къоймай, артха чакъырып, сюйген ишинг бла кюреш дегенлери толу шагъатлыкъ этеди. Не медет, шѳндю барыбыз да ахчаны оноуна тюшюп къалгъанбыз. Ол болса, хар ишинг да къураллыкъды. Бол-маса уа, умут юз да къой. Бизни Москвагъа, тыш къыраллагъа да чакъырадыла. Алай узакъ жолгъа чыгъарча, къолайыбыз жокъду ансы. Неда «Балкарияда» тепсерге сюйген ненча фах-

мулу жаш бла къыз бизни артистлерибизге төлеген иш хакъгъа баш кечиндиралмазлыкъларын ангылап, артха бурулуп кетедиле. Кёл этдирген неди десегиш, «Кабардинканы» бла «Балкарияны» коллективлери миллет тепсеуню ёмюрюн узайтыр ючюн, бек къаты кюрешгенлериди. Халкъ аланы концертлерине суйюп жюрюген къадарда миллет тепсеуню келир кюню боллукъду деп умут этеме.

– **Мутай, жашау жолунда 80 жаз башына тубеп ашыргъан – ол бек уллу къууанчды. Аны бла байламлы быллай бир соруу: къадарынга ыразымыса, быллай иш болмай къалса, кесими бек насыплыгъа санарыкъ эдим деп айталлыкъмыса?**

– Жашау сабанын сюрген, сёзсюз, тынч иш туюлду. Къууанч бла бушуу жыр бла эжиу кибикдиле. Бир бирсиз болалмайдыла. Жаны сау адам экисинден да юлюшсюз къалмайды. Кесими юсюмден айтханда, мен да бюгюннге кёп тюрлю ишлеге тубей жетгенме. Къадарны ийнагъы болгъанма деп айталлыкъ туюлме. Алай кесими дуняда бек насыплы адамладан бирлерине уа санайма. Биринчиден, 70 жылны ичинде кесим суйген, билген, бир заманда эрикдирмеген иш бла кюрешеме. Башында айтханымча, не уруш, не кёчгюнчюлюк мени андан айыралагъандыла. Экинчиден, кесим билген усталыкъгъа кёплени юйретгенме. Бусагъатда республикада ёсюп келген төлюню миллет тепсеу тепсерге юйретген адамланы барысын да аякъ алыргъа мен юйретгенме. Аланы махтасала, кётюрселе, тюз кесиме ыспас этгенча кёрюнеди. Хар бирини жетишимине къууана жашайма.

Андан сора да къадар мени къыралыбызны битеу башчылары бла – Сталинден башлап, Путиннге дери – тубешдиргенди, дуняны кёп къыралына жолоучу да, искусствону, литератураны да айтхылыкъ келечилерин ушакъ нёгерле этгенди. Анасы тикген чубур тончукъ бла Нальчикге келген онжыллыкъ шаурдатчы жашчыкъгъа къадар андан уллу къаллай ахшылыкъла этерик эди? Мен анга кёлкъалды болурча бир тюрлю сылтауум жокъду.

Сёзсюз, мени жашауумда уруш, кёчгюнчюлюк болмасала, бек сюерик эдим. Алай насып жулдузуму ёчюлтюрге аланы да къолларындан келмегенди.

Ушакъны
БЁЗЮЛАНЫ Фатимат
бардыргъанды,
«Заман» газет, 2003 ж.

ТЕПСЕУГЕ ЖАН САЛГАН

Тепсеучю, балетмейстер, хореограф, РСФСР-ни бла Чечен-Ингуш АССР-ни халкъ артисти, КъМАССР-ни сыйлы артисти, КъМР-ни Къырал саугъасыны лауреаты, тепсеу искусствону устасы, малкъар халкъыны, республиканы, саулай Кавказны да ёхтемлиги «Кабардинка», «Балкария», «Асса» ансамбльлени художестволу таматасы болуп тургъан Уллубашланы Исмайылны жашы Мутай тууугъанлы бу кюнледе 100 жыл болады.

Ол 1923 жылда 1-чи январьда Шауурдатда туугъанды. Сабийликден окъуна тепсерге бек суйгенди. Аны ол хунерин кёрюп, ата къарындашларындан бири – Уллубашланы Назир 1933 жылда жашчыкъны Къабарты-Малкъар жыр-тепсеу ансамбльде балетмейстер болуп ишлеген Рахайланы Окъупха келтиргенди. Алай бла ол таулу киши дуниягъа унутулмазлыкъ саугъа этгенди.

Онжыллыкъ Мутай терк окъуна ол ансамбльде исламей, абезех, тегерек тепсеу, тюз тепсеу, къафа, асланбий деген эм башха халкъ тепсеулеге къатышып башлагъанды. Ол заманда республиканы таматалары культурагъа уллу эс бургъандыла. Бетал Калмыков окъуна бек гитче тепсеучюлени – Уллубашланы Мутайны, Темукаланы Исмайылны бла Аталиков Магометханны – энчи кёргенди, аланы дайым махтап, кёллендирип тургъанды.

Ол жыллада ансамбль гастрольлагъа барып да башлагъанды. Мутай да биринчи кере аны къурамында Украинагъа баргъанын, Киевни кёрюп, аны ариулугъуна къалай сейирсингеннин, ызы бла Москвада пролетар жазыучу Максим Горькийге тубегенин эсгериучю эди. Ол, тилеп, сабийлени жангыдан тепсетген эди.

1934 жылда ол ансамбль Бештауда баргъан Шимал Кавказ спартакиадада биринчи жерге чыкыгъанды. Андан сора аланы гастрольлагъа Совет Союзну шахарларына, тыш къыраллагъа да чакъыргъандыла. Алай болуп, ала кёп уллу адамланы – къырал таматаланы, СССР-ни Политбюросуну членлерини, ишчи халкъны аллында да суйюп тепсегендиле. Алагъа Клим Ворошилов, Семен Будёный, Андрей Жданов, Михаил Калинин, СССР-ни халкъ артисти Антонина Нежданова, жырчы Леонид Утёсов, композитор Ваню Мурадели да бийик багъа бергендиле. Граждан урушну жигити Будёный а, таулу жашчыкъгъа ариу тепсегени ючюн, велосипед ийгенди саугъагъа.

1936 жылда уа ансамбль Москвагъа Советлени VIII съездини делегатларына аталгъан концертге чакъырылгъан эди. Уллу театрда асланбийни тепсерни аллында, юйретгенлерича, Мутай Сталин олтургъан жерни аллына келип, аякъ бурунларына туруп, пионер честь берип, алай тепсеп башлагъанды. Ол заманда бачама къарс къакъгъанды.

1939 жылда Бетал Калмыковну юй бийчеси Антонина, ансамбльни Москвагъа элтип, ала къалай тепсегенлерин белгили балетмейстер Игорь Моисеевге кѳргюзтгенди. Ол а анда Мутайны айырып сайлап, кесини ансамблине чакъыргъанды, алай республиканы таматалары ол затны унамагъандыла.

Уллу Ата журт урушну кезиуюнде 1942 жылда июльда Мутайны аскерге чакъыргъандыла. Ол Бакудагъы аскер бѳлюмге тюшгенди. Тамам бир жыл озгъанлай, ол кезиуге немецлиле республикадан къысталгъан эдиле, культурасын айнытыугъа бек керекди деп, аны артха Нальчикге къайтаргъандыла. Тепсеу эм жыр ансамбльни ишлери жангыдан къуралып башларгъа уа, малкъар халкъны туугъан жеринден кѳчюрген эдиле.

Кеси эсгергенча, тепсеуге умуту юзюлген Мутай халкъы бла бирге сюрдюн ачысын сынагъанды. Аны юйюрю Къыргызстанда Ивановка деген район арагъа тюшгенди. Мутайны таныгъан жашла, къайгъырып, Мутайны Фрунзеде къырал филармонияда «Кавказны тау къушлары» деген грузин тепсеу ансамбль ишлей эди да, ары алгъандыла. Ол заманлада Мутай биргесине тепсеген дюгерли къызгъа юйдегили болгъан эди. Алагъа Вадим деп жаш да туугъанды.

Къулийланы Къайсынны къызы Жанна, филология илмуланы кандидаты, былай тюшюре эди эсине: «Къыргызстанда Ивановкада бизни бла къоншуда кесини биринчи юйдегиси бла артда дунягъа белгили боллукъ тепсеучю, балетмейстер Уллубашланы Мутай жашагъанды. Ол сюрдюнде да къууандыра эди фахмусу бла адамланы. Ол заманда бизни жашау болумларыбыз къыйын эдиле, алай, ол кертиге ушамаса да, мен тангону макъамын эшитеме, Уллубашланы Мутай бла аны ариу юй бийчеси къалай тепсегенлерин кѳреме. Ала алай ариу тепсей эдиле!

Мен бусагъатда экранда Пьяццолланы мелодиясына, тангону бийи Карлос Гардель да жырлап, аргентиначыла къалай тепсегенлерин кѳрсем, Къыргызстанда ол гитче элчик бла ол сейир тепсеучюле тюшедиле эсеме. Ол къыйын жашауда ол ариу да, фахмулу да жаш адамла берген къууанч керти да къадарны саугъасы эди бизге. Бизни топуракъ тюплю гитче юйчюгюбюз эркин да, жарыкъ да болуп къала эди, ала тепсегенде. Мен а – сабий – ол тепсегенледе ханкъуш бла хангошаны кѳре эдим...

Мутай да, къаты тутуп, тепсеу нѳгери, къобуз жыя кибик, артха созулуп, полгъа дери ийилгенде, ол аны алай ариу ала эди ёрге. Мен анга жюрегим тохтап къалады деп къарай эдим. Унутулмайды ол.

Дагъыда алдагъына ушамагъан бир зат къалгъанды ол кыйыин замандан эсимде. Биз эл аягъында Чуй каналны тийресине барыучу эдик курай жыргъа. Нек эсе да аны жагъасында сюелип, тап сынлы сураты сууда кёрюннген мудах Мутай турады кёзюмде. Ол, сюелип, нени юсюнден эсе да сагъыш эте эди. Ким биледи, узакъ Ата журтуну юсюнденми болур эди сагъышы. Ма аллай бир бирге ушамагъан суратла къалдыргъанды мени сабий эсим – тангодан суу жагъасында жел сызгъыртхан къаамишлеге къарап сюелген Мутайгъа дери».

Ал заманда окъуна ансамбль Узакъ Шаркыгъа гастрольлагъа атланганды. Анда Читада эркинлик болжалы тауусулуп, Мутайны, юйдегисин, сабийин да тутуп, тюрмеге атхандыла. Юйдегисин, сабийин энчи этип, Мутайны башха жерге орнатхандыла. Ол камерагъа киргенде, анда оноу жюрютген биреулен аны кесине чакъыргъанды.

– Кимсе? Не иш этип тюшгенсе бери? – деп соргъанды ол Мутайгъа.

– Артистме, тепсеучю. Гастрольлагъа келген эдик бери. Сюрюнчюледенме да, эркинлик къагъытымы болжалы бошашып, андан олтуртхандыла, – дегенди Мутай.

Аны эшитгенде:

– Артистлени да олтуртханмы этедиле?! – деп, камерадагъыла сейирге къалгъандыла.

Ол авторитет а:

– Чыган тепсеуню кёргюзталлыкъмыса? – деп соргъанды. Тепсемей не амал? Мутай тепсегенди.

Аны кёргенинде, ол адам:

– Ма артист десенг – артист! Биз сени къолубузда жюрютюрюкбюз! – дегенди.

Тепсеу анга анда тургъан айында бек болушханды. Анга угъай, аны биринчи юйдегисине бла жашчыгъына да. Ай тенгли бирни ала тюрмеде тургъандыла. Мутай, ол заманда ол тюрмедеги авторитетни тепсерге къалай юйретгенин эсгерип, жарыкъ кюлюучю эди.

– Чечётканы тепсерге юйренирге сюе эди. Тепсеу, макъам, гыллыу дегенден а бирда хапары жокъ эди жазыкъны. Камерадагъыла уа къарс къагъа эдиле... Авторитет эди сора, не амал?!

Артха къайтыргъа онг чыкыгъанда, юйдегиси ол спецпереселенецлеге этилген сынауну кётюралмагъанды, сабийини келлик кюнюне да къоркыгъанды, баям. Алай бла ала бирге кѳп жашамагъандыла.

Бир кесекден Фрунзеде кёчгюнчюледен «Кавказ» деген ансамбль къуралып, Мутай анда тепсеп башлагъанды. Анда белгили чечен тепсеучюле Андарбек Садыков, Докку Мальцагов, Махмут Эсамбаев бла да танышханды. Аны ол алаамат адамла бла шуёхлугъу жашау узуну баргъанды. 1947 жылда Мутай Евгения Стукалина бла бир юйюр къурагъанды. Ала бирге жаш бла къыз – Игорь бла Мадина – ёсдюргендиле.

1948 жылда кёчгюнчюлеге законла бютюнда къаты болуп, ансамбльни ишин тохтатханда, Мутай ишлерге аякъ кийим тикген фабрикгъа киргенди. Ол анда сохтадан мастерге дери ёсгенди. Ол тикген чурукъланы Москвада Битеусоюз кёрмючде (ВДНХ) кёргюзтгендиле. Мутайны аты фабриканы Сыйлы китабына къайтып-къайтып юч кере тюшгенди.

1957 жылда миллетибиз Ата журтха жыйылгъанлай, Уллубаш улу эртте ишлеп тургъан жыр-тепсеу ансамблине къайтханды. Аны атына, алгъынча, Къабарты-Малкъар жыр эм тепсеу къауум деп аталгъанды. Ол жыл окъуна ансамбль Москвада Къабарты Россейге кёшулгъанлы 400 жыл болгъанына аталгъан фестивалда алчы жерге чыкыгъанды. Ол заманда Мутайны адамлыкъ шартларын ачыкылагъан бир иш болгъанды. Аны юсюнден Шахмырзаланы Зауурбекге Валентина Сосмакованы туудугъу Анзор Архаров айтханды.

1957 жылда Москвада, Къабарты Россейге кёшулгъанлы 400 жыл болгъаны бла байламлы, Къабарты-Малкъарны маданиятыны кюнлери болгъанда, ары Къабарты-Малкъар жыр эм тепсеу къауум да баргъан эди. Анда Валентина Сосмакова миллет кийимлери бла Максим Горький атлы орамда баргъанда, аны ариулугъуна сейир этип, бурулуп къарагъанла болгъандыла...

Валентина алтын затла сатылгъан тюкенни къатына келип тохтагъанда, ары кирирге суйгенди. Хар бир жаш къызча, анда сатылгъан затлагъа къарай келгенде, бир кюмюш брошканы бек жаратханды. Алай ойнай эди ол кюн таякълада багъалы ташлары бла. Айхай да, ол аны кесине тюйрелгенде, къалай боллугъун да кёз юсюне келтирген эди. Алай аны алыр онгу уа къайдан болсун? Ол да анга къарай тургъанлай, Мутайны къарамын сезип, анга бурулгъанда, Мутай: «Валя, бекми жаратдынг бу брошканы?» – деп соргъанды. «Да, хау, Мутай, жаратдым, ариу затды. Хо да, кел, сахарда бир кесек айланайыкъ», – дегенди Валентина.

Ансамбль Москвадан махтау бла къайтханды. Ол кюнледе Нальчикде Къабарты Россейге кёшулгъанлы 400 жыл болгъанына аталып баргъан концертлени биринде ала экиси да ахыр тепсеую кёргюзтгендиле. Адамла Валентина Сосмакованы,

Уллубашланы Мутайны да бек сые эдиле, къарс къакъгъандыла. Андан сора ансамбльни солистлери бары да сахнагъа чыкъгъандыла. Ол кезиуде Мутай, Валентинаны къатына келип, аны миллет жыйрыгъына ол Москвада алтын тюкенде жаратхан брошканы такъгъанды. Ол уллу саугъа эди Мутайны тепесеу нёгерине. Валентина Сосмакова аны Уллубашланы Мутай бла шуёхлугъуну белгисича сакълап тургъанды.

Юч жылдан Мутайны ансамбльде балетмейстер, ызы бла балетмейстер-постановщик этгендиле. Къысха заманны ичинде ол ансамбльни репертуарын кенгертгенди, артистлени усталыкъларын да ёсдюргенди. 1965 жылда уа ансамбльни атына «Кабардинка» деп атагъандыла. Уллубаш улун а аны художестволу башчысына салгъанадыла. Андагъы жыр къаууму радиону хоруна кёчгенди.

Ол таматалыкъ этген заманда «Кабардинка» атлары айтылгъан, тарыхда къаллыкъ тепсеу ансамбльлени тизгинине къошулгъанды. Мутай юйретген тепсеучюлеге дуняны къалайында да – Африкада, Европада, Америкада, Австралияда, Сингапурда, Филиппинледе окъуна – къарс къакъгъандыла. Ансамбль бармагъан къырал хазна жокъ эди. Ол къайда да тепсеуно байрамын къурагъанды.

«Бу фантастиканы суратларгъа сёз жетишмейди! – деп жаза эди 1968 жылда «Ля Вижн марокен» деген француз газет. – Залда олтургъанланы хар бирине да артистледен кёчген къууанчны юсюнден айтып, ол затны кеси сезмегенни ийнандыргъан къыйынды...»

1972 жылда «Ла Капитал» деген аргентин газет: «Кабардинка» кёргюзтген спектакль журналистлени абызыратханды – ала аны суратларгъа тынгылы сёз табалмайдыла», – деп жазгъанды. 1973 жылда Мексикада чыкъгъан «Ла Пренса» газетде: «Кабардинка» бояуланы, санланы сейир ойнауларыны, ариулукъну байрамыды», – деп белгилегенди.

Озгъан ёмюрню 60–90 жылларында ансамбль дагъыда Чехословакияда, Польшада, Германияда, Сирияда, Иорданияда, Бразилияда болгъанды, уллу махтау, тийишли саугъала да алгъанды. Мутай анга башчылыкъ этгенде, ол Иорданияны патчахы Хусейнни къолундан къыралны бек уллу саугъаларын – Азатлыкъны орденин (1981 ж.) бла Иорданияны жулдузу деген орденин (1985 ж.) – алгъанды.

Мутай, иги кесек фахмулу тепсеучю юйретип, аны академиялы ансамбль даражагъа жетдиргенди. Анда 1989 жылгъа дери ишлегенди. Къырал система тюрленнген 90-чы жыллада, не жашырлыгъы барды, кёп этилмез ишле этилгендиле – «Кабардинканы» артистлерини бир къаууму тыш къы-

рал гастрольланы биринде малкъар миллет тепсеулени тепсерге унамай тохтагъандыла. Ала: «Хар миллет кесини тепсеулери тепсесин, бизге кеси адамыбыз башчылыкъ этсе сюебиз», – дегендиле. Къалай-алай болса да, акъыллы адамла кѣпдюле, ол ишни башын жапхандыла, къаугъачылары жоллары юзгендиле. Алай, андан къайтханлай, бир заманда миллет айырмагъан Мутай кеси ыразылыгы бла къагъыт жазып, ишинден кетгенди.

Бир кесекден аны, таулу интеллигенция бирлешип, белгили балетмейстер, этнохореограф, КъМР-ни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу Къудайланы Мухтарны ишине, сѣзюне къулакъ салып, уллу кюреш бла къуралгъан «Балкария» къырал фольклор-этнография тепсеу ансамбльге чакъыргъандыла. Ол кезиуню юсюнден Къудайланы Мухтар былай жазады: «Уллубашланы Мутай бек сейирлик тепсеу устасы болгъанын сабий заманындан окъуна танытханды. Он жылындан бери да аны жашауу республиканы тепсеу искусствосу бла байламлы болгъанды. Аны учунган техникасы, артистлиги, жарыкъ инсанлыкъ хунери да кѣплени сукъландыргъандыла. Алай а аны дагъыда бир фахмусу болгъанды – ол педагог эди, юйретиучю, тепсеуле салыучю, бирде тепсеулени кеси къураучю да. Аны алай балетмейстер хунери бар эди – халкъ тепсеуню тарыхха кийирип кючю болгъан.

Кѣп заманны ичинде республикада тепсеу жаны бла эки ыз болгъанды. Бирлери, ала уа кѣп эдиле, Шимал Кавказны тепсеу культурасында ёсендиле, аны айнытхандыла. Ала хар бир миллетни кесини энчи тепсеулери барды деп, анга эс бурмагъандыла. Мутай да ол къауумдан эди. Миллет тепсеулеге ол, фахмусуна, хунерине, ала айный баргъанлары кѣре, артдаракъ этгенди эслерча атламла. Баям, ол шартха бизни шуѣхлугъубуз да жарагъан болур. Мен биле эдим, эртте-кеч болса да, биз бир муратха элтген жолда тюбеширигибизге, экибиз да бирге болуп, къарачай-малкъар тепсеулени халкъыбызгъа жангыдан къайтарлыгыбызгъа.

Алай бла 1989 жылда 29 мартда мен Мутайны «Балкария» ансамбльде ишлерге чакъыргъанма. Келген эди. Мен ол шартха бек къууанган эдим. Манга, жангыз хореографха, «Балкарияча» коллективни программасын тынгылы этген къыйын эди ол ал жыллада. Экеулен болгъаныбыз – ол уллу кюч эди. Ма алай бла бир арбаны тартханбыз экибиз да. Уллубашланы Мутай Аллах бийик фахму берген, закийлиги болгъан балетмейстер эди. «Балкария» этген жетишимледе, сѣзсюз, аны уллу юлюшю барды».

1990 жылдан башлап, 2005 жылда ахыр кюнюне дери Уллубашланы Мутай аны художестволу башчысы болуп тургъанды. Ол болдургъан жетишимледе аны юлюшю кёп эди, маэстрону ызы бюгюн да билинип турады.

1990 жылда «Балкария» Тюрк миллетлени халкъла аралы фестивальларында хорлагъанды. Сухумда уа Кавказ халкъланы биринчи фестивальларында «Золотой шлем» атлы биринчи саугъаны алгъанды. Къуралгъанына жаланда эки жыл болуп, аллай хорламла болдуруу алгъа уллу атлам эди.

Ариу, женгил къанатлы Мутай ишинде ма аллай эслерча жетишимле этгенди. Жюзле бла жашланы, къызланы тепсеу искусствону жашырынлыкъларына юйретгенди, кёп тепсеу композицияла къурагъанды. Отуз алты къыралда болгъанды тепсеу бла. «Балкарияны», аны оноучулары Уллубашланы Мутайны бла Къудайланы Мухтарны фахмуларына дунияны бек уллу, сыйлы да залларында, ёре сюелип, къарс къакъгъандыла.

Ол жүреклери учунган таулу жашла малкъар халкъны къанатлы тепсеу искусствосун академиялы даражагъа чыгъаргъандыла. Алай бла таулу адамны бетин жарытхандыла, жүреклерине ёхтемлик салгъандыла, ийнаныу къайтаргъандыла. Аны Аллахдан келген фахмусу миллетибизге аллай асыу къуллукъ этгенди.

Уллубашланы Мутайгъа «тепсеуню тейриси», «сахнаны патчахы» дегендиле. Ол къанатлы, илхамлы, жарыкъ сыфатлы ариу адам Къабарты-Малкъарны ёхтемлиги, хар таулу юйню уа ийнагъы эди. Эсибизде да этген ишлерини ариулугъу, махтаулугъу, ёмюрлюлюгю бла къалгъанды.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат
*КъМР-ни маданиятыны
сыйлы къуллукъчусу*

Мутайны юсюнден айтылган сёзледен

ТЕПСЕУ – ЮЗМЕЗ ИЧИНДЕ ЖАУХАР ЖЫЛТЫРАГЪАН

Хар зат ырысхы бла ёнчеленген, уллулукъ да къарыу бла белгиленген бу къыйын ёмюрде Мутай, жангыз бир таулу жаш, жаланда тепсеу устасы, фахмусуну кючюнден миллетин уллу этгенди. Халкъны адам санын процентле бла айтыргъа бетсинмей, аны хар заманда халкъны бетине тутуп, азсыз да, эниш болургъа керексиз дегенча, кёзлери айыутос жумула туруучу адамлагъа ол бек уллу дерсди – таулу Мутайны Европа бийиклигине жетген усталыгъы! Ол да аз тюйюлдю. Тепсеу юз-мез ичинде жаухар жылтырагъанча, алай жаннган саулукъду! Юзмез ичинде жаухар кибик – халкъыбыз!

Ачыкъ айтханда, дуняда бек жарсыулу ишледен бириди. Азлыкъдан, халкъы аздан ансы, Мутай, тепсеулени тейрисича, дуняда нек айтыллыкъ тюйюл эди? Махтау, ыспас, ырысхы, саугъа дегенча, усталагъа берилген намыс Мутайгъа нек берилрге керек тюйюл эди? Мен кеси республикабызда демейме, андан тышында, уллу къыралны уллу маданиятында дейме – кюн сайын телевизорда устала къалай айтылгъанларын кёрюп, ичим кюеди да, андан айтама. Кертиси да, къалай къыйын тюшеди аз халкъны закийине! Бютюнда усталыгъы жаланда ёз халкъыны тили, маданияты бла байламлы болгъан адамгъа!

Мутай, тепсеулени бек уллу поэти, бары дунялада Лиепадан, бирси орус не ингилиз усталадан кем айтылмазлыкъ адам! Ким биледи, Мутай, Махмуд Эсамбаевча, кеси тепсеген болса, миллет тепсеулеге дуня тепсеулерин да къошуп, айтылгъан да этер эди. Дуняда айланып, бары Кавказ тепсеулеге къарс урдургъан «Кабардинка» ал башындан Мутайны къыйыны, иши бла туугъан эди. Сора ол, «Балкариягъа» келип, аны да аякъ юсюне салды. Алай Москвада неда Лондонда аны ким айтды? Ара телевиденияда къайсы бериуню къурадыла? Азлыкъ деген олду. «Балкария» сахнагъа чыкыгъанлы, биз кесибиз а башхаракъ болмагъанбызмы? Миллет жашауубузгъа ары дери болмагъан даража келмегенмиди? Къалай эсе да бир базынуулукъну, эрттегиликни къууаты! Биз да халкъбыз деген къушкъанат сезим. Тенглик сезими. Аны къаллай багъа бла къайтарыргъа боллукъду?!

ТЁППЕЛАНЫ Алим,
КЪМР-ни халкъ жазыучусу

КЕСИ ИШИНДЕ – ШЫЙЫХ

Чыгъармачылыкъ ишинде Уллубашланы Мутайгъа чеклени узакълыкълары, тиллени башхалыкълары да чырмаулукъ этмегендиле, бек кючбюсюреу къараучула окъуна аны суйгендиле, дунияны тюрлю-тюрлю къыралларында аны фахмусуна, таркъаймагъан жүрек учунууна къарс ургъандыла. Ол тепсеуню сейир дуниясын ишлегенди. Онла бла тепсеу композицияла къурагъанды. Аны концертлерине адамла сыйынып болмазча келгендиле.

Уллубашланы Мутай Къабарты-Малкъарны халкъ тепсеу искусствосун айнытхан, жангыртхан, аны профессионал даражагъа жетдирген адам эди. Ол кеси ишинде шыйых эди. Аны иги кесек сохтасыны бююн-бюгече да ол ызлагъан ыздан таймай баргъанлары да анданды. Ол битеу да Кавказны ёхтемлиги эди, ийнагъы, сахна тауруху.

БИТТИРЛАНЫ Аминат,
КъМР-ни сыйлы журналисти

КЪАНАТЛЫ ЭДИ ОЛ

Уллубашланы Мутай тепсеуню патчахы эди, сейирлик адам, тауушлукъ педагог, бизни хар бирибизни да жүрегибизге жол таба билген. Бек алгъа «Балкария» ансамбльни «Асса» къауумуна жүрюгенме. Мен онбиринчи классха ётгенимден сора, маэстро мени «Балкарияда» тепсерге чакъыргъан эди. Манга энчи тепсеулени – сольный номерлени – ышанырла деп, эсимде да болмагъанды. Эки жыл да озгъунчу, Мутай Исмаилович мени ансамбльни солисткасы этген эди.

Аны бла бирге биз Италияда, Японияда, Орта Азияда, Испанияда, Португалияда, Тюркде да болгъанбыз. Жыл саны бизден иги да уллайгъанлыкъгъа, Мутай Исмаилович чархы, саны, жүрюшю бла да жаш адамладан кёпге да тири эди. Къанатлы эди ол, бизге да илхам берген ариу къанатлы.

ГУРТУЛАНЫ Лейля,
КъМР-ни эм ИР-ни сыйлы артисти

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля

АЛА АЛАЙ АРИУ ТЕПСЕЙ ЭДИЛЕ!

Уллубашланы Мутайгъа

Бизни Мутай – той устасы,
Тойчуланы ахшы устазы,
Тойларына халкъ къарагъан,
Сау дуниядан махтау алгъан.
Тойгъа чыкыгъанд тойчу Мутай,
Жыр айтама, анга атай.

Къыралланы башчылары,
Той устала – алчылары,
Сейирсине, эс бурдула,
Ёре туруп, къарс урдула,
Тепсегенде бизни Мутай.
Жыр этеме, анга атай.

Тепсегенде бизни Мутай,
Къыш кыяма болады жай.
Къууаннгандан эрий бузла,
Къарт бетледен кете сызла.
Жарыйдыла къарт къатынла,
Кёк къуйгъанча сары алтынла.

Нарт къаяла баш уралла,
Къартла, туруп, къарс уралла,
Черек тыя терк барыуун,
Жер – төгерек айланыуун.
Тамашада анга къарай,
Аякъ бюгед тойчу Мутай!

Аякъ бюгед, кёкге уча,
Аякълары отла чача.
Сиз кёрюгюз баргъанларын!
Ким бичалыр багъаларын?!
Тамашада къарайды ай,
Тепсейд, тепсейд тойчу Мутай!

Къарс уралла сууда ташла.
Сукъланалла тойчу жашла.
Кёкде жарый минг жулдузла,
Жер-жерледе ариу кызла,
Алгышларын санга атай,
Къарайдыла. Тепсе, Мутай!

Бек сабырла, бек залимле,
Акъылманла, уллу алимле,
Бешикледе къагъанакъла,
Юй башлары, юй чардакъла,
Къангалада сый табакъла
Къарс уралла. Тепсе, Мутай!
Жыр айтама, санга атай.

ДОДУЛАНЫ Аскер

МУТАЙ

Мутай, учхан умутлай,
Жашайды эсибизде,
Жашайды акъ накъутлай,
Алгышлы тепсибизде
Къанатларын, узала,
Кёкде къушдан сыйыргъан;
Арсланладан, хал ала,
Тау адетге сыйынган.
Жигит къалды жигитлей,
Кишилиги – юлгюлей,
Миллетибиз – миллетлей,
Тёлю – ариу ниетлей,
Сен ёсдюрген тёлюлей.

Аталиков Магомедхан, Улубаишланы Мутай, Темукаланы Исмайыл

Тося Токова бла Улубаишланы Мутай

*Ансамбль «Балкарияны» биринчи афишасы.
Къудайланы Мухтар бла Улубаишланы Мутай*

*Къабарты-Малкъар жыр эм тепсеу къауум.
Мутай – олтургъан сабийледен онг жанындан биринчи. 1933 ж.*

Къонакъ алыу

Аптайланы Магомет бла Уллубаиланы Мутай

ЧЫНТТЫ АДАМЛЫКЪНЫ ЮЛГЮСЮ

Сотталаны Адилгерийни аты мал-къар халкъны тарыхында таурухча айтылады. Ол кишилиги, жигитлиги бла нарт батырлагъа ушайды. Аны сыйы-даражасы, халкъыбызны келир кюнүне къайгъыргъан, анга насып жолун излеген Шаханланы Басият, Энейланы Магомет, Къулийланы Къайсын, Шахмырзаланы Саид кибики, миллетибизни закий, айтхылы адамларыны деберлерине тенгди. Быллай намысха Сотталаны Адилгерий, халкъыбыз уллу палахха тюшгенинде, анга ёкюл болуп, азатлыгъын къайтарып ючюн, ёлюмден артха турмай кюрешгени бла тийишли болгъанды.

1944 жылны 8-чи мартында бир тюрлю терслиги болмагъан халкъыбызны, баш эркинлигин сыйырып, туугъан жеринден зор бла кёчюрүп, Орта Азия бла Къазахстанны чексиз-къыйырсыз ёзенлерине чач-тук этип жайгъандыла. Уллу Ата журт урушда къыралын къоруулай, жанын-къанын аямай сермешген офицер Сотталаны Адилгерий, бу артыкълыкыны юсюнден эшитип, халкъны туугъан ташына къайтарыргъа керекди деп, Сталиннге къагъыт жазгъанды. Аны ючюн кесин жууапха тартадыла, азап чекдиредиле. Урушдан сора, Къыргъызда, таулу къартланы, къарыусуз тиширыуланы, сабийлени ачдан-жаланнгачдан, тыш жерни хауасы жарашмагъандан, учузлукъдан бла жүреккени кюйдюрген сагъышладан къырылып баргъанларын кёрюп, ол тезюп туралмагъанды. Тюзлюкню излеп, Сталиннге дагъыда жазгъанды. Чынты кишилиги болгъан батыржюрек Адилгерий кесин башха тюрлю жюрюталлыкъ туюл эди.

Къыралны таулу халкъгъа этген оноуун терсге санагъанын бир уллу аманлыкъчылыкъгъа тергеп, аны юсюне да жалгъан даула кёшүп, 1949 жылда Адилгерийни, тутуп, 25 жылгъа сюд этип, кыяма сууукълугъу бла белгили Якут АССР-ни Верхоянск тийресинде тутмакыгъа ашыргъандыла. Бир затдан къоркъа билмеген жигитни бюгер ючюн, эм алгъа аны буз карцерге атхандыла.

Терен акъылы, эслилиги, чыдамлыгы бла уллу кишилиги да болгъан Адилгерий, бузлап къурушуп къалмаз ючюн, макъамла айта, сау кюнню бла кечени тепсегенлей туруп, кесин ёлюмге хорлатмайды.

Анга дери ол карцерден бир адам да тангнга сау чыкмагъан эди. Халкъыны, кесини да азатлыгъы ючюн кюрешин Адилгерий тутмакъда да къоймагъанды, къадарына бой салмай, кыырал бачамалагъа къагъытла жазып, тюзлюкню излегенди, муратына жетгинчи, затдан артха турмазгъа къаст этгенди.

Уллу ниет кючю, жүрегинде халкъына чексиз сүймеклиги, бийик миллет сезими, тюзлюкге ийнаныуу бла инсан батырлыгъы Сотталаны Адилгерийге якут тутмакъдан, сынмай, ётгюрлюгюн, адамлыгъын да тас этмей чыгъаргъа себеп болгъандыла.

КПСС-ни XX съездинден сора, алты жыл жаханим болумлада тургъан Адилгерий, битеу анга жагъылгъан даула терс болгъанлары ачыкъланып, 1956 жылда Къыргызгъа, юйорюне, къайтады. Ол анда да халкъны къайгъысын кёрген тенглери Къулийланы Къайсын, Залийханланы Жанакъайыт, Отарланы Керим, Шахмырзаланы Саид эм башхала бла халкъыбызны туугъан жерине къайтарып мадарла излейди.

* * *

Уллу Ата журт уруш аллы жыллада Сотталаны Хажимусаны жашы Адилгерий бизни халкъда эм окъуулу, эм билимли адамладан бири болгъанды. Ол Къабарты-Малкъар педтехникумда, Орджоникидзе шахарда 2-чи Шимал Кавказ педагогика институтну аспирантурасында окъугъанды. Билимин андан ары ёсдюрюк ючюн, 1937 жылда Адилгерий Москвада СССР-ни Илмула академиясыны Тил бла жазма институтуну аспирантурасына киреди, ахыр жылны уа, Тил бла оюмлауну институтуну аспирантурасына кёчюп, Ленинградда окъуйду. Терен билими, дунялыкъдан уллу ангылауу бла жан азатлыгъы Адилгерийни жашауунда, илму-излем тинтиулериинде, тюзлюк ючюн кюрешинде да ышангылы таянчакълары болгъандыла. Сотталаны Адилгерий Къабарты-Малкъар педагогика институтда, Къабарты-Малкъар илму-излем институтда, Къыргызда Ново-Покровка элде школда, Фрунзеде Къыргыз ССР-ни Устазланы билимлерин ёсдюрген институтунда да ишлегенди, бир кезиуде Къабарты-Малкъарны культура министрини экинчиси болуп да уруннганды. Ол къарачай-малкъар тилни тинтиуде, педагогикада да бийик жетишимлеге жетгенди, кёп илму иш (монографияла, статьяла), школагъа деп окъуу китапла, устазлагъа болушлукъгъа методика ишле басмалагъанды. Бюгюн да ала магъаналарын тас этмегендиле. Сотталаны Адилгерий бизни халкъда педагогика илмуланы биринчи кандидатыды, 1968 жылда доктор диссертациясын да жазып хазырлагъан эди. 1930 жыллада Адилгерий женгил атлетикадан кыыралны эм

кючлю спортчуларыннан бири болгъанды, Профсоюзланы жыйымдыкъ командасыны санында СССР-ни эки кере чемпионуду. Уллу Ата журт урушка Адилгерий, Орджоникидзе шахарда аскер училищени бошاپ, лейтенант чыны бла 115-чи Къабарты-Малкъар атлы аскерчи дивизияны бир эскадронуну таматасы болуп киргенди, артда ол тасхачы къауумну командири болуп, аскерчилери бла бирге фашист ууучлаучуланы адам эм техника кючлерине болмагъанча уллу заран тюшюргенди. Юч кере «За отвагу» деген майдал бла саугъаланнганы Адилгерийни айтып-айтмазча жигитлигине шагъатды. Капитан чынында Адилгерий атлы аскерчи корпусну связь офицери да болгъанды. Сотталаны Адилгерий не жаны бла да фахму элпек берилген, айырмалы адам болгъанды: тилни тинтген алим, спортну устасы, назмучу, жазыучу, батыр аскерчи, жамауат къуллукъчу, устаз, устазланы насийхатчысы, илму, илму-методика ишлени бла окъуу китапланы автору. Битеу тутхан ишлерин ол бирча бийик даражада этгенди. Жашауда Адилгерий таза жүрекли, адамгъа не жаны бла да игилик излеген, келир заман ариу, насыплы да болур ючюн, къарыуун къызгъанмай ишлеген, жашау кёллю, чамны-лакъырданы суйген, огъурлу, асыл адам болгъанды. Аны, уллу адамлыгъы бла бирге, субайлыгъыны, чырайлыгъыны юсюнден да энчи айтадыла. Бизни миллет тарыхыбызда Сотталаны Адилгерийча айтхылы, битеу жашауун халкъына къурман этген, аны айнырыгъына уллу къыйын салгъан адам болгъаны бюгюн барыбызны да ёхтемлендиреди, кёллюбюзню кётюреди. Бизни халкъыбызны миллет сезимин айнытыуда, жаш тёлюню тюз ниетли юйретиуде Адилгерийни жашау юлгюсюню магъанасы чексиз уллуду. Ол бизни алгъа таукел барыргъа кёллендиреди, халкъыбызны жашау кючюне ийнандырады.

ДОДУЛАНЫ Асият,

*КъМР-ни маданиятыны сыйлы къуллукъчусу,
«Эльбрус» китап басманы таматасыны экинчиси*

СОТТАЛАНЫ Адилгерий

ЧАМ ХАПАРЛА

Шишлик

Нартюх алыу башланды. Хур къызлача ёсген нартюхле колхозчуланы жүреклерин къууандырадыла. Ала алгъан нартюх тебелеге къарасанг, Кавказны ёмюрде да къарлары эримеген таулары кёзюнге кёрюнедиле.

Кюн батаргъа тебирегенде, элден келген жолда бир къарелди кёрюндю. Ол къарелди жууукълашханда, аны председателъни жашчыгъы болгъанын эледиле. Солууун алалмай:

– Бизге къонакъ келгенди... Сени сурайды, – деди.

– Къонакъмы? Ишни бу заманында? – деп, атасы сейирсинди да, жашына да ачыуланыракъ: – Сен а школда нек туююлсе? – деп сорду.

– Мени, школдан чакъырып, санга ийгенди.

– Ким?

– Къонакъ.

– Бу не къонакъды, кеси да къайданды?

– Мен аны, ким эсе да, биринчи кере кёреме. Кеси – базыкъ, алашачыкъ, сары мыйыкълары, кирпичкери бла къашлары уа болмаз дейме. Башында – къалпагъы, къолунда – чумаданча бир портфели... Аны райисполкомну машинасы келтиргенди.

Председателъ, солууун да алып:

– Аха... Ол шахардан келген болур? Да не этериксе, къууанч бла келсин! Шахарчы тенглерибиз сау болсунла, кереклиде бизни унутмайдыла... Алай ол тюзюнлей бери нек келмеди? – деди.

Жашчыкъны орунуна бир колхозчу жууап берди:

– Жолда келген адам арыгъан болур. Юйге бар да, къонакъны кереклисине къара.

Элге киргенлей, колхозну таматасы – правленнге, ол келген адамгъа туберге, юй бийчеси уа юйге, аш этерге, кетдиле.

Келген къонакъны уа алгъа юй бийче кёрдю: арбазда уллу къоз терекге портфелин да, къалпагъын да, пиджагын да тагъып, чуругъун тешип, аны табаны бла чий къозланы сындыра тура эди.

Ол а нартюх алгъан кезиуде колхозну оноучуларына болушургъа келген! Бек сейирлиги неди десенг а, кеси ыразылыгъы бла. Бир къауумлагъа аллай жерге бар деселе, жюз сылтау та-

бадыла: кими кесим ауруйма, кими юйде ауругъаным барды дейди. Ол а биргесине ишлеген къуллукъчу тенглерине:

– Сиз барыгъыз да тели болурсуз дейме. Солургъа бла ашаргъа нек угъай дейсиз? Бирда ангыламайма! Сен, ары баргъанлыкъгъа, нартюхмю сындырлыкъса, картофму къазарыкъса, сабанмы орлукъса? Сизни къатларында кёрселе, боллукъду, оноуну уа сизни ауанагъыз этер, – деди.

Ол ауанасы оноу этерик жаш а, салкъында олтуруп, къозланы ууата турады.

Бир кесекден колхоз таматаны да башы къабакъ эшикден къарады. Къоз терекни тюрюнде таркъ-туркъ тауушланы эшитип, ары таба атлады. Асыры сейир этгенден, «сау кел» деген сёзю да ауузундан кючден-бугдан чыкъды.

Уполномоченный, бир кесек апчыгъанча кёрюнсе да, жунчумады, онг къолунда чурукъну сол къолуна кёчюрюп, колхозну таматасына къолун узатды. Къозну да чайнай, ышарды:

– Акъсакъл, элни да ёксюз сабийча кёюп, сен къайда айланаса?

– Къолхоз сабанда эдим. Бусагъатда элде иш жокъду. Адамла къалмай сабандадыла.

– Нартюхюгюз, будайыгъыз къалайдыла? Къозларыгъыз аман тюрюлдюле. Нартюх, будай алай эселе, планни толтурлукъбуз. Мал аш бла уа къалайсыз? Маллагъа силос этемисиз? Мен эслегеннге кёре, жангы окъуу жылгъа хазна хазырланмагъансыз. Школда къонгуроуну жаратмагъанма... Тауушу хазна чыкъмайды. Къонгуроу къаллай боллугъун билемисе? Аны тауушу асыры уллудан, окъуучуланы къулакълары зынгырдап турургъа керекдиле. Аны эсигизде тутугъуз! Малчылыкъ жаны бла ишигиз а къалайды? Тауукъ фермала уа къалайдыла? – Эл мюлкден уллу ангылауу болгъанын кёргюзтюрге умут этгенча, арбазда тауукълагъа къолунда къоз къабукъланы атды. – Мен билгенден, сени арбазынгы хатасы жокъду... Алай ма бу къызыл къыттай бек тынчылыкъсыз затды, семиргенин кётюрала болмаз дейме. Аллай затланы къоратыргъа керекди!

Муну халине да къарай, айтханына да тынгылай, колхоз тамата аны къаллай адам болгъанын, эл мюлкден жукъ ангыламагъанын эследи. Ол анга ичинден кюлдю. Колхоз таматагъа элли жыл болгъанлыкъгъа, сермеп, къызыл къыттайны боюнундан тутуп, хуржунундан жюлгючню чыгъарып, аны боюнун тартды...

Къонакъ, рюмка аракъыны да аудуруп, къыттайны этинден да ауузун толтуруп, сёзюн башлады:

– Сизни колхозну мени боюнума салгъандыла, аны себепли, тамата, сен манга ишлерча бир энчи отоу жарашдырыргъа керексе. Анда телефон болмай жарарыкъ тюрюлдю. Алай бол-

маса, мени ишлерим бармазла. Приёмник салынмаса, дуниядан хапарыбыз болмай к'аллык'ды. Кесинги «Волгангы» да манга берирсе. Кесинг ангыламаг'ан адам т'уйюлсе. Мен мында болг'ан заманда жаш к'атымда болсун, бир жерге жиберирге керек иш болса да. Доктор да узак' болмасын, хатаны-хайырны Аллах биледи. Бир зат болса, санга сёз келир. Андан сора... манга к'аг'ытчы да керекди. Мен этген буйрук'ланы ол, жазып, санга бере туруп. Андан сора уа не?.. Эшта да, боллук' болур. Ол затла бары да хазыр болсала, сени планынг жюз бла элли процентге толлуг'ун билип, тынч жук'ла...

Тюшлюк азык' ушхууур артында бошалады. Уполномоченный кесини ушаг'ында тамбла не затха жюреги ачылг'анын да айтырг'а унутмады:

– Нек болг'анын билмейме, алай бир к'ауум элдеде малны ичи бла хайырлана билмейдиле. Бири бирини ызындан: шиплик, сохта, жёрме... Аладан к'айсы иги болур дейсе? Сени аны юсюнден ак'ылынг к'алайды?

Колхоз таматаны ак'ылы ишге кетгени себепли, аны айтханын иги эшитмеди.

Келген к'онак'ны экинчи кюню кесин жарашдыруг'а кетди. Кече ашай туруп, адамланы эрттенликде ишге кетгинчи жыярг'а буйрук' этди.

– Нек? – деп, председатель сейирсинди. – Бу уллу ишле-рибизни башлардан алг'а, халк'ны жыйып селешгенбиз, не заманда не этеригибизни тохташдырг'анбыз. Энди жыйылыу бизге неге керекди?

– Уг'ай, уг'ай! Жыйылыу керекди! Сен мени ишлериме к'атышма. Ол жыйылыудан сора ишле к'алай барлыг'ын мен билеме!

Эрттенликде колхоз тамата колхозчуланы барын да клубха жыйды. Алай эшикни не к'аты к'ак'са да, уполномоченныйни уяталмады. Бир саг'ат сак'лаг'андан сора, адамланы ишге жиберди. Ала ол саг'атны ичинде не к'адар тирлик жыярык' эдиле! Ол затладан оюм этгенде, ол келген к'онак'ны, тюз жаг'асындан алып, эшикге сызарыг'ы келди. К'алай-алай болса да, аны бла эрттен азык' ашарг'а бир столг'а олтурду. К'онак'ны уа ашарг'а жюреги ачык' т'уйюл эди десек, гюнях аллык' эдик. Ол, иги тойг'андан сора, айтды:

– Ыхы, колхозчула, жыйылыуг'а к'алмай, ишгеми кетгендиле? Адамларынг ишден к'уйрук' булг'ай тебирегенлей, клубха собранияг'а жый. Олсаг'ат, асыры к'орк'г'андан, бары да сабанлаг'а чабып барырча этерме.

Колхозну таматасы, жарык' ышара, айтды:

– Юй бийче бюгюн плов жарашдырлык'ды.

– Ол да игиди. Барын да бир кюннге ашаргъа амал жокъду. Къууурма тамблагъа къалсын. – Сора, кесини ауазын да кётюререк этип: – Бухгалтерге айт, хар тюрлю тирликден неллай бир жыйылгъанын келтирсин. Бу къауум кюнню ичинде не этилгенини юсюнден отчёт жазып, министерствогъа жиберирге керекди. Мен анга къалай жазыллыгъын айтырма, – деди.

– Сен бюгюн да сабанлагъа келлик туююлмюсе? Тюш азыкъгъа олтургъанда, жыйып, бир затла айтырмы эдик?

– Не жыйылыу хапарды ол! – деп, къонакъ, чукук этип, солуун да ичине ключден жыйып, шош айтды: – Жашынгы аптекагъа жибер... Дарман келтирсин... Не эсе да кёлум аман этеди.

Бешинчи кюн толгъанда, колхоз таматаны бийчеси, андан ары тезалмай, айтды:

– Сен скойгенинги эт, манга болду! Мен мындан ары бу шахардан бизге тагъылгъаннга тагъылып турлугъум жокъду! Тамбла сабаннга чыгъама!

Эри, иги онгсунмай:

– Анга кюнден юч кере азыкъ ким жарашдырлыкъды? – деди.

– Бу сейирлик неди! Эрттенликде чай ичирирме, ингирде аш этерме, тюшде уа, ашаргъа колхозчула ишлеген жерге келсе, анда ашар. Бу сабанлагъа чыгъып, бир къараса, кёзлери сокъурму боллукъду? Бизни колхозгъа мындан сора да келиучю эдиле шахардан адамла, мунучасын бирда кёрмегенме! Бу да алача ишлесин, жашасын!

Таматаны юй бийчеси тюз эди. Эрттенликде эртте, хурулдап жукълагъан къонакъны столунда ашны-сууну да къоюп, экиси да ишге атлана, жашларына: «Тюшлюкню бизни бла ашаргъа сабаннга кел», – деп жазарса къонакъгъа дедиле.

Къонакъ жукъудан тоюп уянды, юйде киши кёрмеди. Столда табылгъан затланы да къызыл къапчыкъгъа этип, радиогъа тынгыларгъа биягъы ундурукъгъа сыртындан тюшдю. Андан сора шахарда бийчесине телефон бла сёлешди: «Ишим асыры кёпден, не ашаргъа, не жатаргъа заман тапмайма, адамла тирлик жыйгъан жерден кече ортада къайтама, дагъыда танг жарыгъы бла кетеме», – деди. Юйде не азыкъ этгенлерин сорду. «Биз бюгюн юйде шишлик этерикбиз», – деди бийчеси. «Не насыплысыз! Мен а мында ашны татыуун да унутханма», – деп, телефонну салгъанлай, столда къагъытчыкъны эследи. Анда «тюшлюкню» «шишликни» дегенча окъуп, эки къолун да ууа, къууанып, ёрге-ёрге секирди, шишликни ийиси бурунуна урду.

Тюш азыкъ ашар заман болду. Алай юйде киши къымылдап кёрюмеди. Ары-бери къарагъанлыкъгъа, киши эсленмеди.

Кёз байлана, юйню иелери келдиле. Юй бийче ушхууур жарашдырыргъа аш юйге кетди.

– Кече ахшы болсун, багъалы къонакъ, ашхам аллында сен былайда нек олтураса? Юйге кел, – деди колхозну таматасы.

Къонакъ, аны ауазын эшитгенлей, шинжиге олтургъанча, ёрге турду.

– Сора мен къайда олтурлукъма да?

– Да биз сени иште сакълап тургъанбыз.

– Да мен ач къарыным бла ары къалай бараллыкъ эдим?

– Биз а сени тюшлюкге анда сакълап тургъанбыз.

– Ол не тюшлюк хапарды?

– Да тюш азыкъны бюгюн биз сабанда этген эдик.

– Ол алай эсе, сен бу къагъытда не жазгъанса?

– Не жазгъанма?

– Ма, ал да, окъу. Шишлик.

Тамата, сейирсинип, къагъытны окъуп, ышарды:

– Жаным-кёзюм, къонагъым, мында «тюшлюк» деген бол-маса, «шишлик» деген сёз жокъду. Сени сабаннга келмегенинг бек аман болду! Анда гаммеш къаймакъ бла бишлакъ бишген этген эдиле. Ол а алапат ашарыкъ эди. Сен келмегенинге бек жарсыдым...

Къонакъ, сермец, къагъытны алып окъуду.

– Быллай билимсиз адамланы сени жауунг кёрюр эди! Муну ким жазгъанды? Бу кимни хатыды?

– Мени жашымы.

– Терс устазладыла! Сабийлени ариу жазаргъа ала юйретирге керекдиле. Бу школда ишни осал болгъанын мен къонгуроуларындан окъуна билген эдим! Ма сизде нени да былай къатышдырадыла. Тамбла ол сизни школну билимсиз устазларына мен оюнла кёргюзтюрме!

Анга школ бла кюреширге тюшмедиле. Ол кече окъуна шахардан телефон бла сёлешип, аны артха чакъырдыла. «Сен ары баргъанлы, тирлик жыйыуну проценти кётюрюлмегенди», – деди.

Ол юйюне кече бла кетди. Колхозда уа тюшлюкге «шишлик» деген сёз чамгъа айланып къалды.

Кюзгюдеча

Биреу, бираз гуппуруракъ да болуп, узунлукълары эки метр болгъан къангаланы алып бара эди. Ол, ашыкъмай, акъырына къырын атлай эди. Анга акъылын бургъан адам да хазна кёрюмлей эди. Мен да анга эс бурлукъ болмаз эдим, мени ызымдан келген школчуланы ушакъларын эшитмесем.

– Абдуллах ишден не заманда келсе да, бир зат ала келмей амалы жокъду, – деди окъуучуладан бири.

– Баш тутта билген адамды, – деди аны тенги.

– Ба-аш тута билген, – деп хыликкя этди ючюнчюсю.

– Аны юсюнден, башын тута билген адамды деп, хар заман да мени анам айтады, – деди экинчи.

– Ан-а-ам! Сен билемисе ол къангаланы къайдан келтиргенин?

– Къайдан?

– Ишлеген жеринден. Ангыладынгмы?

Бири бири бла даулаша, жашчыкъла мени оздула.

Иги эслеп къарасакъ, аллай затланы кёп жерде, кёп кере кёрюрге боллукъду. Адам, ишлеген жеринден келе, не къанга, не рейкала, не агъач къыйыр алып келеди. Анга киши акъыл да бурмайды, аны жолда киши да тыймайды. Аны бизде урлагъаннга санамайдыла. Бир затха керекди да, элтеди деп къоядыла. Аны не къыралгъа, не да къурулушха уллу хатасы жокъду дерге да боллукъду. Алай, мени акъылым бла, ол тюрлю ишлени башха жаны да барды.

Аллай адамла аланы тегерегинде, уллу адамладан сора да, сабийле да болгъанны унутадыла. Биз эс бурмагъан затланы сабийле эслеп, ол затха кеслерини бир тюрлю акъыллары бла къарайдыла. Былайда сиз манга ант этдирмейсиз, алай уллу адамла этген затла аланы акъылларында кюзгюдеча кёрюнеди.

Бир сабий бир сабийни не карандашын алса, не да къаламындан перосун чыгъарса, бу затлагъа бу къайдан юйреннгенди деп, бек уллу сейир этебиз. Сагъыш этсек, сабийле, туугъанда, ол халлеге юйренип туумайдыла. Сабийле ол юлгюлени бизден аладыла эм аман затны кёллерине женгил саладыла.

Жашагъан адам, бизаз тартхан да этип, сабийле бардыла деп къарамай, айталгъан аманын айтады. Алай ол айтхан аманланы жашдан эшитсе уа, башын да ойната: «Ох, эндиги жаш тёлю!» – дейди.

Ма дагъыда бир юлгю. Автобус тохтаучу жерге адам кёп жыйылды. Автобус жетди. Былай тап кийинип, арлакъда тургъан эки киши, тиширыуланы да, сабийлени да бир жанына тюртюп, бек алгъа автобусха миндиле. Аладан кёргенин этип, бир школчу, боюнунда къызыл галстугу бла, автобусха минерге тебирегенлей:

– Сизни школда ол затлагъамы юйретедиле?! – деп, бир къатын анга кыгчырды.

– Бусагъатдагъы сабийлени не намыслары, не адеплери кълмагъанды! – деп, къоншу, къатын жанлы болуп: – Анга уа «пионер!» де да тур, – деди.

Окъуучу, уялып, артха туракълап, автобусха бек артда минди. Пионер тюз этгенди дерге да болмайма. Аны терс этгенин айтханларын тюз этгендиле, алай, аны аллай бир уллу кыгчырмай, ана кибик, ариу тил бла сёлеширге боллукъ эди. Школ,

пионер деген сёзле окъуучуланы тюрлю-тюрлю низамсыз затладан тыяргъа болушадыла эм низамсыз сабийлени низамгъа саладыла. Школ сабийлени ариу низамгъа, ариу халгъа, намысха, адепге, тюз ниетге, кесинден таматагъа намыс берирге юйретеди, алай уллуланы сагъыш этмей айтхан аман сёзлери, аман халлери ол школ юйретген иги затланы къарап-къаратгъынчы тас этдиредиле.

Сабийлени иги низамгъа юйретиуде ма къыйын ишледен бир къаууму.

Тиширыуну алдамазса

– Сен къайда айлана болурса?!
– Билирге керексе.
– Да не этериксе, биягъы жыйылыуда эдим дерсе?
– Да сора къайда боллукъ эдим да?
– Ай харипчик! Паркда, кинода уа болгъан болурмуса? Нёгеринг къаракъашладан а болурму эди? Аладан сен алай къуру туююлсе...

– Файгъамбар бла тилейме, башымы аурутма! Андан эсе ашаргъа бир зат бер!

– Сен ким бла айланган эсенг, ол ашатсын...

– Акъырын селеш, сабийле эшитирле!

– Ала эртте жукълагъандыла. Сабийлени сую эсенг, эртте кел...

Ол ишлеген жерде жыйылыу болмай, ыйыкъ ётмей эди. Жыйылыу бошалгъандан сора да, анга бир юч сагъат ишлерге тюше эди. Ачдан ёле, арып келгенден сора да, къатыныны болмагъан тырманларындан да кесин къорууларгъа керек эди.

Бир жол да, тёзюм деген юсюнде къалмай, бийчесине айтды:

– Манга ийнанмай эсенг, ишлеген жериме селеш.

– Энди жангыз ол къалгъанды. Мен сенсиз жашаялмагъан сунарла.

Бир жанындан – собранияла, экинчи жанындан – тырман муну суугъа секирлик этдиле. Бир кюнлени кюнюнде, жыйылыуну да къулакъгъа алмай, кеси бла ишлеген бир дугъумкёз бла киногъа барды. Барама деп бармагъанды. Ол тиширыу билетни тенг къызына деп алгъан эди, алай аны барыргъа амалы болмагъанды.

Жаш ол кюн бир сагъат эртте келгенди. «Не болса да, болсун, кертисин айтырма», – деп ойлашханды.

Къатыны хар заманда: «Къайда эдинг?» – деп соруучу сорууна мамыр, шош жууап бергенди:

– Кинода.

Къатыныны шош, кыгчырмай селешгенине бек уллу сейир этди. Ол а, ачыланмай, ариу сорду:

– Ким бла?

– Бир алакёз бла...

– Арыгъан да, ач да болурса?

– Угъай, бир жерде ауузланганма...

– Ахшы, тели затланы жаншама! – деп, къатыны толгъан айча жарыкъ ышарды. – Айыпды – сабийле эшитирле. Ётюрюк айтма. Мени алдамазса. Мен сен ишлеген жерге селешген эдим да, сизде жыйылыу барды деген эдиле. Бар, бет-къол жуу да, ашаргъа олтур...

Бишлакъ бла жау

Сагъат тогъуздан атлагъан эди. Тапсашаров, кесин жарашдырып, ишге барайым деп тургъанлай, эшик къагъылды. Эки мыйыгъы да кюйген забала кибик, ол танымагъан бир эр киши кирди. Аны бир къолтугъунда – къол тирмен ташча, бир бишлакъ, бир къолтугъунда уа – беш килограмм кирген бир къошун. Аланы Тапсашаровну къатынына узатып, айтды:

– Быланы сизни бир иги тенгигиз жибергенди. Ала баргъан жеригизге ауруу-талау бармасын. Сабийлеригиз кишиге сукъланмасын. Сизге ёнге зат а керекмиди? Уялмай айтыгъыз. Биз саулукъдан бары да табылыр.

Кёкде от чакъгъанча, аны директорлугъу эсине тюшдю, къоншула кёрген болурламы деген сагъыш муну къалтыратды, алай ала эртте окъуна ишге кетгенлерин эсине тюшюрюп, къонакъгъа айтды:

– Аллах аны ийгеннге да, аны келтиргеннге да саулукъ берсин. Тилейме, ётюгюз, олтуругъуз. Бусагъат Алакёз чай салыр. Айып этмегиз, мен а ишге ашыгъама.

– Сау болугъуз, мен да кетеме. Мени олтургъан да, чай да ичгеннге санагъыз. Заман жокъду.

Ол да юй тамата бла бирге чыкъды. Орамгъа чыкъгъанлай, къонакъ бла саламлашып, машинагъа олтурду. Машина, мыллык излеген къаргъача, мюйюшден ташайды.

Тапсашаров, ишге келип, столну артына олтурур-олтурмаз, телефон зынгырдады. Ол, телефонну алып, уллу кёллю:

– Алло! Тапсашаров тынгылайды, – деди.

– Салам алейкум, Зыгъырбашев селешеди, – деген таууш эшитилгенде, Тапсашаров, эслемей, шинжилеге олтургъанча, секирип ёрге турду.

– Жолдаш Зыгъырбашев, тынгылайма. Не буйругъугъуз барды?

– Тапсашаров, сизни бишлакъны эм жауну юсюнден уллу усталыгъыгъыз барды дейдиле, ол кертимиди?

Тапсашаров саудан ёлдю. Бир кесекден:

– Багъалы начальник, сиз не бишлакъны, не жауну юсюнден айтасыз? Мен бир зат да ангыламайма. Огъесе...

Зыгъырбашев, кюлюп:

– Билмеймисиз? Сизни эшитген сиз ёмюрде бишлакъ да, жау да ашамагъан сунарыкъды. Алай, мени тергеуум бла, сизни аны юсюнде усталыгъыгъыз бек уллуду.

Тапсашаровну ауузу къургъакъсыды, тили тутулду. Суугъа кетген тауукъча, аны тин-тери басды. Акъылына кёп тюрлю затла келдиле: мен аладан ауузума да салгъынчы, начальникке билдиргендиле деген сагъышла башын алдыла.

– Багъалы начальник, – деп тюлкюленди, – манга уру къазмагъан жокъду, мени орунума кирирге излегенле кёпдюле. Алай сизден тилейме...

Зыгъырбашев, аны сёзлерин жютю бичакъ бла кесгенча:

– Тели затланы жаншамагъыз. Ишигизде болугъуз, мен бир кесекден сёлеширме. Сизни ишигизни мен коллегиягъа берип турама, – деп, телефонну салды.

Тапсашаровну санлары тутмай, шинтикге жюн машокча тюшдю. Бетинден терлегенлерин сюртюп, терен ахтынды. «Мени юйюме ол бишлакъ бла жауну келтиргенли, жарым сагъат болмайды, аны ол заманны ичине ёрге жетдирдиле. Управляющий, сени да хатанг жокъду! Аны сакълап тургъанча, дунияны тырманын мени юсюме къуйду... Бишлакъны, жауну айырамыса? Ол къаллай сёзле айтады? Сени мен ангыламагъанмы сунаса? Ма энди улутха алгъан сунарыкъдыла. Къарачы, нечик ашыгъып коллегиягъа бергендиле! Энди сау кёрейим...»

Къолларын да кёкюрегине салып, Тапсашаров кабинетде ары-бери бара эди. Телефон зынгырдады. Бу жол управляющийни замы сёлешди:

– Тапсашаров, сенмисе?

– Хоу, менме.

– Зыгъырбашевни буйругъу алайды. Ишлеринги заместителнге бер, кесинг а сагъат ючге министерствода коллегияда бол.

Телефонну чолпусу Тапсашаровну къолундан тюшдю. Башындан тутуп, биягъы шинтикге жыгъылды.

Сагъат ючге ол коллегиягъа келди. Аны юсюнден ушакъгъа жетгинчи, кёп тюрлю ишлеге къарадыла. Тапсашаровну тынчлыгъы жокъ эди. Сагъатына терк-терк къарай, эки кёзю да ийнекни кёзлерича мутхузла болуп, сёлешгенлеге тынгылай эди. Жюреги уа уучудан къутулгъан къоянны жюрегинлей тыпырдай эди. Ахырында министр аны жанына къарады.

– Жолдаш Тапсашаров, сиз бир заманда сют совхозда иш-легенмисиз?

– Хоу, жолдаш министр. Не болгъанды? – Жюреги уллу тау-уш этип тюшгенча кёрюндю.

– Сора сиз бишлакъ, жау къалай этилгенин билесиз да?

Тапсашаров аууз сууун кючден жутду.

– Сизни соруугъузгъа кёре, мен бишлакъ бла жауну татыу-ун билемеми дей болурсуз?

Барысы да кюдюле. Министр да кюдю:

– Тапсашаров, сиз сейирлик адамсыз... Мен аланы татыуун сормайма, аланы къалай этилгенлерин сорама. Коллегия сизни бишлакъ эм жау чыгъаргъан заводланы управлениясыны таматасы этерге оноу этгенди. Угъай демейсиз да?

Тапсашаровну тобукълары безгек тутханча къалтырадыла. Аны къулакълары эшитген затха ол ийнанмады. Уллу залда олтургъан адамланы барына да къарагъандан сора, быланы безиремегенлерин ангылап, терен ахтынды.

– Сиз аны менден иги биле болурсуз, – деп, жангы келинча, кёзлерин жерге бурду.

Жастыкъ

Ауруучу улу курортдан юйюне келе болгъанды. Курортда аурууу юйюнден эсе да аман болуп, анда туралмай, заманы да бошалгъынчы, юйге кетгенди.

Тёрт адам сыйынган купеде, жумушакъ ундурукъда, сабий бешикде тебиретилгенча, жукъларгъа кюреше келе эди. Аны аллында ундурукъда аны бийчеси Ариужан къаты жукълай эди.

Женгил жюрюген поезд Къара тенгизни жагъасы бла бара эди. Вагон да, сабий бешикча, акъырын тебе эди. Ариужанны хурулдагъаны бла резина жастыкъдан сызгъырып чыкъгъан хауаны тауушлары къулакъгъа асыры хычыуун кёрюнмей эдиле. Ауруучу улуну ауругъан жюреги да кёрюкча кёбюп, сора алай чёге эди. Жюреги кереклисича тап урмагъанына ачыулана, сагъышлана эди: «Мен, шайтан алдагъан, башына къадыр сол табаны бла ургъан, къатыным айтханнга нек тынгылагъан болур эдим! Энди манга жетишген затланы кёремисе!»

Кертиди, ол жюреги ауругъан адамды. Алай болгъанлыкъгъа, жюреги чанчханны да эсге алмай, «Казбекни» тартханын да кёюп, дарманладан да аз-аз жута, хайт деп ишлеп тура эди.

Алай ол бу жаз башында, жипден тартсанг, кесиллик ёгюз жыгъылгъанча, төшекке жыгъылды. Жел тутханды деп, врачла багъалгъанларыча бакъдыла.

Жаз жетгенлей, аны къатыны Ариужан телефон бла, къурмач чартлагъанча, ол начальник болуп ишлеген жерге хар кюнден сёлешип башлады:

– Сиз билемисиз сизни директоругъузну жел төрт гуппуш этип тургъанын! Сизни уа аны ючюн биригизни жүреги аурумайды, айып туююлмюдю! Кесигизни таматагъызгъа Сочиге эки путёвка тапхан алай къыйынмыды? Алай болса, аны, сау этип, сизни кёолугъузгъа къайтарыгъа кёолумдан келлик эди.

Сау бир ыйыкъны башларын аурутхандан сора, келип, эри ишлеген жерден эки путёвка алды. Сора бир бёлек кюнден, эрин да алып, къара къуш мыллык излегенча, Сочиге учду.

Санаториягъа келгенден сора, Ауруучу улуну ауузун да ачдырмады. Врачлагъа хапарын кеси санады, ванналагъа анга талон алды. Эри не эсе да айтыргъа башлагъанлай:

– Бозанг болмагъан жерге къалагъынгы сукъма! Мен болмасам, докторгъа баралмайса, дарман алалмайса, аны ауузунга салалмайса. Санга къырал путёвка бергенди, сен аны бла хайырланалмаймыса? Мен, сени тели ушакъларынга тынгылап, сабийлени атасыз кёояллыкъ туююлме!

Экинчи кюн, аны инбашына жан жаулукъну, кёолуна да китапны тутдуруп, ваннагъа ашырды, кёгетледен сумкасын толтуруп, кеси уа тенгиз жагъагъа атланды.

Толгъан айча – жарыкъ, кюн ортагъа Аслижан санаториягъа къайтды. Кюн кюйдюрген бетине да нюр чабып, ол уялчакъ къызча ышара эди. Алай ала жатхан палатада аллай жарыкълыкъ аз эди. Эри, бети да акъ жабыгуча агъарып, къымылдамай жата эди. Аны жастыкъда хауа бла солуга эдиле.

– Не болгъанды? Сени былай ким этгенди? – деп, Ариужан кыгычырыкъ этди.

Ол, кесин ауругъанны орундугъу таба атханлай, эрини кёзлеринде анга ыразы болмагъанын окъуп, артха тохташды.

Анга исси кукурт ваннала жарамазлыгъын эслерге керек эди. Ол ваннагъа киргенлей, жүреги тутханды, беш такъыйкъадан а эси аугъанды. Жанын ичине кючден жыйып, санаториягъа келтирди. Бир бёлек кюнню, бирда къымылдамай, сал болуп жатды. Къобаргъа эркинлик берилгенлей, барын да кёюп, юйюне тебиреди. Къоркъуусуз болур ючюн, ичи хауадан толгъан резина жастыкъны солуй барыргъа биргесине алды.

Ариужан тенгизни кёюп кетерге ыразы болмаса да, анга бир тюрлю амал тапмады. Жюрегин жашыртгын жилимукъла талай эдиле. Жюреги эрине къайгъы этгенликге, Ариужан кесин бир заманда да унутмай эди. Тюз вагонда купеге киргенлей, хауадан толуп тургъан жастыкъны хауасындан ючден бирин, кранчыгъын ачып, хауаны тазаларгъа, купеге жиберди. Жатар

гъа башлагъанда, башым алашады деп, ол хауалы жастыкъны башына салды. Бир кесекден: «Къызыгуду!» – деп, жастыкъны кранчыгъын аз ачып, кесини бетине бурду. Беш такъыйкъадан купени ичи хурулдагъан тауушдан толду.

Ариужанны баш ауурлугъу жастыкъны жукъарта башлагъанда, Ауруучу улу: «Жюрегим тутса, не этерикме?» – деген къайгъыда жаралы айыгуча ынчхай эди.

Алай къатыны уянгандан сора да, ол анга бир сёз айтмады. Къатыны жастыкъны дибилдирикча жукъаргъанын кёрюп сескенди, алай жукъ айтмады. Экисини ортасында да аны юсюнден ушакълары болмай келе эдиле.

Жукъ да билмей тургъанлай, Армавирде купени эшиги ачылды да, адамны кесинден эсе алгъа бир тыкъ жастыкъ сугъулду. Ол ауругъан эм аны къатыны, уллу сейир-тамаша болуп, бир бирге къарадыла. «Бу сейирлик неди? Бизге хаудан толгъан жастыкъ керек болгъанын ким эм къайдан билди?» Ол соруугъа жууап бергенча, базыкъ ауаз бла биреу сорду:

– Мында бош жер бармыды?

Ариужан жатхан жеринден, секирип туруп, къычырды:

– Угъай, угъай, бу купеде бош жер жокъду, андан сора да мында къыйын ауругъан адам барады. Къызыулукъ уллу болгъанлыкъгъа, терезени ачмай баргъаныбызны кёрмеймисиз?..

Ол сёзюн бошагъынчы, эшикден, бал батманчыкъча, эки уурту да апорт алмалача къызара, бир базыкъ алаша адамчыкъ кирди.

– Эгешчигим, мен да ауругъан адамма, – деп, Ауруучу улун кёргенде, сейирсинип, бодуркъуча, сын къатып тохтады. – Ой, багъалы директор, жолугъуз ахшы болсун! Былай эртте курортдан нек къайтасыз? Огъесе жюрегигизми тутханды, мени аны айтхан тилим тутулдукъ?

Ауруучу улу, башын жастыкъдан аз айырып, къулакъгъа шыбырдагъанча:

– Сау бол!.. Да... Ол солуу туйюлду, таза жаханымди... Бизде жангы хапар не барды?.. Сен а бу жанларында не этесе, Тюлкую улу? – деди.

– Иште хата жокъду, алай сиз болмасагъыз, не да неди, иш акъсамайын амалы жокъду. Мен а мында командировкада эдим. Кечгинлик беригиз, сизни къозгъамайым, солугъуз, жукълагъыз. Нальчикге жетсек, сизге тюшерге, ёнге затыгъызгъа да болушурма.

Ары-бери бурулмай, Тюлкую улу арты бла эшикден ары болду, аны бла бирге жастыкъ да босагъагъа жанлады. Олсагъатдан Ариужан сорду:

– Сизни да саулугъугъуз осалмыды?

Тюлкую улу алгъа аны сорууун ангыламады, алай ушакъ жастыкъны юсюнден баргъанын ангылап:

– Хоу... Ауруучу улу курортха кетгенден сора, мени да жүрегим тутханды да, энди уа, кесигиз кѳргенден, бу жастыкъсыз болалмайма, – деди.

– Бу бизни насыпсыз да алайды, – деп, Ариужан къатхан хычинча тургъан къуру жастыкъны кѳргюзтдю. – Кече жүреги тутханды да, аны саулай бошагъанбыз... Энтта да керек болса, не этерик эсек да, билмейме, – деп, хыйлачы тюлкуюча, Тюлкую улуну къолтугъунда тыкъ жастыкъгъа къарап ахтынды.

Тюлкую улу, Ариужанны къолунда къуру жастыкъны кѳрюп:

– Керек болсамы?.. Угъай, угъай, керек болмаз, аны Аллах айтмасын! Аллахны болушлугъу бла, энди ол бир заманда да керек болмаз! – деди.

– Бир зат болса уа?.. Сизни жастыкъ бла хайырланыргъа болмазмы?

– Ой, мени Аллахым!.. Аны юсюнден не хапар барды!.. Аллах ол затны бермесин ансы, мени хауадан толгъан жастыгъым угъай, кесим да сизникиме, мен Ауруучу улундан башымы да къызгъанмам. Сау къалыгъыз!

Алай Ариужан аны купеден узакъ жибермеди.

– Сизни къайда излерге боллукъду?

– Мен былайда узакъ болмай тохтарма.

– Сиз узакъда болсагъыз а, мен не этерме?

– Жанчыгъым, къоркъмагъыз, мен узакъда болмам.

– Къалай-алай болса да, жастыкъны бизде къоярмы эдигиз?

– Неге керекди? Ол сизде артыкъ жер аллыкъды, сизни къыйнарыкъды, алайлай да сизге хауа жетмей турады. Жастыкъ керек болса, мен сизге жинча жетерме.

– Ол не жер аллыкъды, кимни къыйнарыкъды, жаным, Тюлкую улу? Андан эсе бизде къойсагъыз игиди. Адамны дарманы кѳз туурасында турса, кѳлге асыу болады.

Ол затла Тюлкую улун жумушатдыла. Ол жастыкъны Ариужанны жастыгъы болгъан жерге салды.

– Былайда муну хатасы боллукъ болмаз. Тийген этмегиз, кранчыгъы бек къарыусуз тутупду, алай болса, хауасы чыгъар да кетер!

Кеси кесине мурулдай, Тюлкую улу, купеден чыгъып:

– Аллах Суююнчланы Азамат утала сиз ол жастыкъ керекли болурча этмесин, – деди.

Ариужан, Тюлкую улуну ызындан эшикни да этип, олтурду.

Ауруучу улу, кеси бла сѳлешгенча, акъырын айтды:

– Тели халкъ, ичгичиди деп, бу Тюлкую улуну юсюнден не къадар ушакъ этедиле. Ол насыпсыз а, керекли хауадан тол-

гъан жастыгъы болмай, жолгъа да атланмайды. Иги болуп, ишге чыкъгъанлай, ол ауузларын тыялмагъанлагъа мен кёр-гюзтюрме!

– Керти айтаса. Аланы Аллахлары жокъмуду, аллай затла-ны адамгъа жагъаргъа жараймыды? Халине кёре, аны жюреги бек къаты тута болур, – деп, Ариужан ол къойгъан жастыкъны кеси башына жарашдыра башлады. – Къарачы, кесин да ол са-бийле ойнаучу топча кёпдюргендиле!

Ауруучу улу, жукъ да айтмай, къабыргъагъа бурулду.

Бир бёлек замандан Ариужан къалкъыды. Жарты жукъу-лу болуп тургъанлай, тюненеча, хауаны иссилигин сериуюн этерге, къолун жастыкъны кранчыгъы таба узатды. Кранчыкъ бурулургъа унамады. Игирек кюч салып бургъанда, къатын-ны бетине сууча бир зат бучхакъдан келип тийди. Купе кючлю хауадан толду. Ариужан уллу кычырды.

Аны эшитип, кесин эрттеден хазырлап тургъан Тюлкю улу, эшикни ачып, уллу къайгъы этгенча сорду:

– Не болгъанды? Жюрегими тутду?

Анга жууап директорну уллу кычырыгъы болду:

– Бети болмагъан бетсиз, сени жастыгъынгдан таза хауаны орунуна спирт ийис не урады?

Тюлкю улу, женгил окъуна жастыкъны кранчыгъын беги-тип, уллу сейрсингенча:

– Спиртми? Сиз нени юсюнден айтханыгъызыны ангыламай-ма, жолдаш Ауруучу улу. Жюрек ауруулу адамгъа – спиртми?! Алай жараймыды? Шайтан къаргъарыкъ, аптекачы къатыш-дыргъан болур. Мен а бу жастыкъ былай ауур нек болур деп тура эдим. – Аны да сермеп, къолтукъгъа этип, эшик таба теби-редди. – Мен бу Аллахны налаты тийген затны элтип, аны манга бергенни тюз бетине тюкюрейим.

Ауруучу улу, алгъынча ачыуланып:

– Къайры барлыкъса? Кимге тюкюрлюксе? Биз Армавирден бери эки станциядан озгъанбыз сора, – деп айтды.

– Артха барлыкъма. Бусагъат поездден тюшюп, машина тутуп, Армавирге къайтама, спиртли жастыкъны аптекагъа береме, аладан а таза хауадан толгъан жастыкъ алама, аптека-чыны да бетине тюкюреме. Ол аптекачы да насыпсызды. Энди ол спирт ючюн андан да къаллай бир ахча тыярыкъ болурла? Аны мени ауругъан жюрегим кётюрлюк туююлду. Аллах бла мен ант этеме, жюрегим тутар деп, бек уллу къоркъууум бар-ды... Сау къалыгъыз.

Тюлкю улу, жастыкъны да къолтукълап, эшикден тышына болду. Къоян къуйругъуча къалтырагъан жюреги бираз жерине келди.

Бир он такъыйкъадан поезд бир гитче станциячыкъда тохтады. Тюлкую улу поездден тышына чыккъды. Ауруучу улуну терезе тюбюне келип, сол къолтукъгъа жастыкъны кысып, онг къолу бла портфельни ёрге кётюрюп, Ариужаннга ийилди. Поезд тебирегенлей, чабып барып, арт вагонланы бирине минди.

Сора дагъыда бир он такъыйкъадан портфельден стаканны, ашарыкъны столчукъгъа салып, жастыкъны кранчыгъын ачып, стаканнга спиртден къуюп, айтды:

– Аллахха шукур, бу кыйынлыкъдан да къутулдукъ. Тёрт саныбызны саулугъу.

Жашауу келген бир эр киши, кеси да терезе къатында олтургъан, сейирсинип сорду:

– Жашым, бу ичгенигиз не затды?

Тюлкую улу тузлу нашаны кыйырындан къабып айтды:

– Шайтан суу.

– Сора дарман хауа жюрютген жастыкъда некиди?

– Дарманды да, андан. Сизни жюрегигиз ауруй эсе, бир-эки стакан беклесегиз, болду.

Эр киши, башын да ойната, бир жанына бурулду.

Тюлкую улу дагъыда бир стаканны аудурду.

Тюлкую улу баргъан вагонну жанында вагонда Ариужан айтды:

– Ол жастыкъны, билмей тургъанлай, кранчыгъы ачылгъаны къалай иги болду! Ансы, жукъ да билмей тургъанлай, хауа сунуп, спиртден уртлагъанлай, жюреги жарылып ёллюк эди.

Ауруучу улу, жумдурукъларын къаты кысып:

– Къатын, тели болма! Болду! Ол бетсиз адамланы алдайды! Тохта, мени бир сау болма къой! Мен, сау болуп, ишге чыккъанлай, шайтан тойда тепсетирме!.. – деп, сёзюн тауусуп, къолу бла дарман шешачыкъны кёргюзтдю.

Ариужан андан стаканнга тамызды. Тюлкую улу уа Ауруучу улуну саулугъу ючюн ючюнчю стаканны тюбюн ёрге айландырды...

Багъалы къонакъ

Солтан къабакъ эшикден арбазгъа киргинчи, аны тегерегин сабийле алдыла.

– Ура, бизге батырланы батыры келгенди!

– Къарачыгъыз, не къадар ордени барды!

– Алтын жулдузу да!

– Жаралы болгъан белгилери да барды!

– Бу, мени атамы урушда тенглеринден болуп, бизге къонакъгъа келген болур.

– Угъай, бу Иссаны атасы болур дейме...

Даурлагъа хар ким башларын терезеледен къаратып, артда
уа къалмай арбазгъа къуюлдула.

- Солтан?
- Къара бу сейирликге! Келдингми?
- Айт хапар, къайданса?
- Берлинден.

Къоншула аны кезиу-кезиу къучакълап башладыла. Жаш-
ла уа, басынып, ёрге-ёрге да атдыла.

Солтан, эркин болуп, терлегенлерин сюртдю. Сора тегерекге
къарап сорду:

- Бизникиле къайдадыла?
- Бир къауум адам бирча жууап бердиле:
- Къоркъма, сау-эсендиле.
- Солуудадыла.

- Алагъа Нальчикде юй бергендиле.
- Кертими? Сора мен ары барайым.

– Алай жараймыды? Сен арып келгенсе. Бир кесек солу,
андан сора барырса!

- Сен бюгюн бизни къонагъыбызса!
- Кетсенг, жаныбызгъа тиерикди!

Олсагъат арбазда бир уллу жайма терекни тюбюне стол сал-
дыла. Ким эсе да чагъыр келтирди, биреу ашарыкъ жетдирди.
Олсагъатдан алгъышла башландыла...

Тартыу кече арасына дери барды. Эрттенликде Солтан, чай
ичип, жолгъа атланды. Сабий аскер аны автобусха дери ашыр-
дыла.

Ол жангы эллени ичи бла келгенликге, аны кёзюне жукъ
да кёрюнмей эди. Эсине урушха дери болгъан затла тюше эди-
ле. Ол сагъышланы ичинде бир жол тау тюбюне сюйгени бла
баргъаны да эсине тюшдю... Жюреги эчки жигейинлей къалты-
рады. Женгил жетип, аны да, сабийлени да бир къучакъласам
эди деген сагъыш башын алды. Ол аланы кёрмегенли, урушну
узун жыллары ётгендиле.

Келип, станцияда тюшгюнчю, асыры къууаннгандан, ала-
ны къайда жашагъанларын кишиге сормагъан эди. Къайдады
аланы жашагъан жерлери, къайдады алагъа берген юйлери?
Ол, не этерге билмей, къайры барайым, къайда излейим деген
сагъышха кирди. Алай ол да аны жюрегини къууанчына му-
дахлыкъ салмады. Тюнене ким эсе да тюз сахарны ортасында,
сабийлеге керекли затланы сатхан тюкенни къатындады деген
болур эди дейме. Муну юсюнден не къайгъы барды. Къанлы
жауларыны ичинде тасхачы болуп жюрюгенде, жолланы тап-
хан жаш кесини журтунда тас болмаз.

Солтан, келе келип, сабийлеге кереклини сатхан тюкеннге
жетди. Ол бирге сюелген беш этажлы юйлени арбазына кирди.

Анда ойнай тургъан бир къауум сабийни кёрдю. Аланы ичинде кесини сабийлерин эслемеди. Кёрсе да, танырыкъмыды? Тёрт жыл аз заман туююлду. Алай бийчесин кёрсе эди!..

Солтан, арбазда шинтикге олтуруп, китап окъуй тургъан бир эр кишини кёрюп, ашыкъмай, анга жанлап сорду:

– Кечгинлик бер, тамата, бу юйледе Жулдуз деп тиширыу жашай болурму? Кесини да эки сабийи барды, жашчыгъы Ис-сагъа жети жыл, къызчыгъына уа беш жыл болады.

Киши китапдан кёзлерин айырмай мурулдады:

– Жулдузму? Угъай. Бизни къоншуларыбызда аллай адам жокъду. – Китапдан кёзлерин айыра, сорду: – Сабийлени аталары жокъмуду? Аланы аталарыны атын билмеймисиз? – Солтанны кёкюрегинде жаннган жулдузну эслеп, ауузу кенгнге ачылды.

Солтан женгил окъуна жууап берди:

– Аланы аталары барды. Ол менме. Аланы къайда жашагъанларын билмейме, нек десенг...

– Нек десенг, сен урушдан къайтханса, юйдегигизге уа сенсиз юй бергендиле, алайды да?

– Сен айтхан кертиди, жангылмагъанса.

– Алай эсе, багъалы батырым, андан иги не барды? Юйге жууукъ бол, бир кесек солу, биз а аланы табарбыз.

– Угъай, угъай, сау бол.

– Ол сёзлени артда айтырса. Юйге кирчи. Сен айтхан болдукъ туююлду, – деп, киши, къобуп, чемоданын алды.

– Сау бол, алай мен ашыкъгъан этеме, – дерге кюреши Солтан.

– Сен энди къайры ашыгъаса? – деп, эр киши ариу нюрлю ышарды. – Уруш бошалгъанды. Солу, сериуюн келсин, къонакъ алыу заман да болсун, сора алай барырса, – деп, зор этгенча, Солтанны юйге кийирди.

Юйге киргенлей, Солтанны кёзюне пиджакга илиндирилип тургъан Ленинни ордени урунду.

Юйню иеси, чемоданны да алай ары салып:

– Тешин, жашым, сууукъ суу бла бет да жуу, суйсенг, сууукъ суу бла жуууннган окъуна эт, – деди.

Къонакъ бет-къол жуууп бошаргъа, стол жарашдырылды, юй тамата айтды:

– Сен кёпден бери не наныкъ, не жюзюм, не кертме, не иги алма кёрген болмазса. Хар зат хазыр болгъунчу, бу кёгетлеге узала тур.

Солтан стол юсюнде кёгетлеге къарагъанда, кёлюне кёп тюрлю сагъышла кирдиле. Ариу, къызыл нюр чапхан алмала къызчыгъыны жаякъларыча кёрюндюле, къара жюзюмню бюртюклерин жашы Иссаны кёзлери сунду, зугул жюзюмле

къатыныны саяу бармакъларын эсине тюшюрдюле. Былайда олтургъандан магъана жокъду. Юйдегини излерге керекди. Алай иш ол мурат этгенча болмады. Аш этилген жерден юй бийчени тауушу чыкъды:

– Аш хазыр болгъанды.

Аны эшитгенлей, юйню иеси къоншулагъа ташайды, адамланы юйюне чакъырды. Биягъы алгъышла, ариу сёзле башландыла.

Кече ортасы къарап-къарагъынчы жетди. Хар кетерге те биреген Солтанны къонакыгъа чакъыра эди.

Жарлы Солтан! Ол чакъыргъанланы барына да къонакыгъа барса, юйдегисин ыйыкыгъа да табарыкъ туююлдю. Не этерге керекди? Энди жангыз бир жол къалады: бююн, танг аласында, бу сыйлы къонакыбайладан къачаргъа керекди. Юйдегими тапхандан сора, келирме да, кечгинлик тилерме...

Ол алай этди. Танг аласы бла, шыбыртсыз, юйден чыгып, паркга къутулду. Киши эслемиги эди деген къоркъуу аны жол нёгери болду.

Биринчи кюн таякыла тереклени башларына тийип, аланы аралары бла ычхыннган жарыкылары кырдыкланы чыкыларынын жылтыратхан заманда, солур муратда, Солтан бир терекни тюбюнде чёкдю. Былайда аскерде урушну башындан аягына деричи тасхачы болуп жорюген батыр элгенди.

– Къолларынгы ёрге тут! – деген таууш къулагына чалынды.

Солтан башын бир жанына бургъанда, терекни бирси жанындан къарагъан эки пионерни кёрдю. Ышаргъан да эте, аланы буйрукыларына боюн салды. Аланы билеклерине къысылгъан къызыл быстырланы эследи. Ала анга соруула сорадыла:

– Сиз кимсиз?

– Къонакъ.

– Былайда уа не этесиз?

– Шахарда юйюмю тапмай, энди былай эрттенлик хауагъа паркга чыкыгъанма.

– Къобугъуз, бизни лагерни штабына келигиз.

– Сиз айтхан.

Фронтда кёплени, ауузларына буштукъ этип, штабха келтириучю тасхачы кесин пленнге берип бара эди.

Бир жашчыкъ, уялып, бирсини къулагына шыбырдады:

– Аны кёкюрегинде жулдузну эслеймисе? Эркин этерми эдик? Ансы уялыргъа тюшер.

Экинчи къатына да къоймады:

– Ол аман акылыгъа жарашдырылгъан жулдуз эсе уа, сен аны несин билесе? Аны таматала айырырла! Келигиз.

Пионерле аны кеслерини штабларына келтирдиле. Солтаннга да ол керек эди.

Штабда Солтанны хапарына тынгылап, барысы да кюкю болдула. Пионерлени таматалары бир къауум пионерге, Солтанны юйдегисини адресин табып, аланы кеслерин да машина бла лагерге келтирирге буюрду. Бизни батыр да пионерле бла эрттенлик ашха олтурду.

Солтан да, ашап бошاپ, ёрге турайым дегенлей, эшик ачылды. Секирип къобуп, кесин юйдегисине атды.

– Юч кюнню ичинде къайдасыз? Мени нек излемей тура-сыз?

– Бизми огъесе сенми?

Солтанны боюнуна алты билек чулгъанды.

– Юйюгюз къайдады?

– Былайдан узакъ туююдю, – деп, Исса бла кызы бирден жууап бердиле.

Жулдуз къошду:

– Жаным, кел, юйге кетейик!

Пионерлени лагерини таматасы айтды:

– Сиз барыгъыз да бизге багъалы къонакъласыз. Сизни бюгюн тыймайбыз, алай, Солтан, сен, келип, урушдан бизни пионерлеге хапар айтырса. Къууанч бла, ахшы жолгъа, багъалы къонакъл!..

Гитче докторчукъ

Школда Асланнга «спортчу Аслан» деучю эдиле. Ол барындан да женгил чаба эди, барындан да бийикге, узакъгъа секире эди, барындан да уста топ ойнай эди. Эришиу болса, барын да хорлай эди, сууда чабакъча жюзе эди. Къысхасындан айтсакъ, ол керти спортчу эди. Аны себепли аны ёшюнюнде «Ишге эм кыыралны сакъларгъа хазырма» деген значогу жылтырайды.

Жашчыкъ кълалгъан тенглери да кесича болсала, ыразыладан бириди. Ол спортну не магъанасы болгъанын устаздан артха кълалмай ангылатыргъа боллукъ эди. Ол ишни жангыз школда угъай, юйлеринде да бардыргъанды. Ол эрттенликде зарядка этерге тамата эгечин, анасын, атасын, ыннасын да юйретгенди. Аслан эрттенликде радиону къургъанлай, ала бары да, аны ызындан тизилип, ол кёргюзтген затланы эте эдиле.

Алай иш хар заманда да алай туююл эди. Алгын... Тохтагъыз, хапарны башындан айтайым. Бу бек сейирлик хапарладан бириди...

...Асланны ыннасы алай къарт туююл эди, алай бек аман базыкъ эди. Мен аны сизни сейирсиндиреме деп айтмайма: ол

эшикден кючден кире эди. Анга бир тюкенде да жыйрыкъ табылмай эди. Хар заманда кесине ёнчелеп тигиучю эдиле.

Адамла жатхан ундурукъгъа ол сыйынмагъанды. Аны жашы, Асланны атасы, заводланы биринде, анга жарарча, аны ёлчеую бла тёртгюл ундурукъ ишлетгенди. Бир адам олтургъан жерге сыйынмагъаны себепли, ол автобусха минсе, анга эки билет ала эдиле. Юйде уа шинтик орунуна ол олтургъан тапчан барды.

Эрттенликде, уянганлай, балконну эшигин да ачдырып, орундугъундан тёшекни да полгъа жайдырып, самауарны да жанында къурдуруп жатыучу эди. Самауарны хар кюнден экиюч кере алышындырыучу эдиле. Эрттенликден кече ортагъа дери алайдан къопмай, тохтамай чай иче эди. Хар кюнден аны тенглери келип, кетген заманланы эслерине тюшюре эдиле.

Ол тюрлю жашау ыннаны кётюрем этди. Бир кюнлени биринде орунундан къобалмай къалды.

Асланны атасы докторну чакъырды. Ыннаны ашауун-жашауун соруп бошагъандан сора, аны жугъу да аурумагъанын, анга дарман да керек болмагъанын айтды. Аны битеу саны жау болуп къалгъаны себепли, сингирлери ишлемейдиле. Ол а жүрюмегени себеплиди. Аны дарманы – жүрюудю.

Жашы да, келини да, жашындан туугъанла да, кюреше кетип, ыннаны жеринден къобардыла. Алай не къадар кюрешселе да, андан тынч зат жокъ эсе да, анга жукъ этдиралмадыла. Не самауаргъа от этерге, не столгъа аш салыргъа унамай эди. Ынчхай-ынчхай, тёшегин жерге салып, чай деп тохтай эди. Не айтсанг да, къулагъыны жаны бла барма къоюп, биягъы тенглери бла ушакъны бардыра эди. Энди аланы ушакъларыны башы докторла эдиле: ала бир зат да билмейдиле, дарманны да къызгъанадыла... Ыннаны жилирыгъы келип, хар кюнден кёрген тюшюню хапарын да айта эди: мен бу ауруудан сау болдукъ туююлме...

Аны башындан ол сагъышланы кетерирге амал керек эди.

Ыннаны жашы бла келини ол сагъышланы эте туруп, аланы жашлары Аслан да макъала кютмегенди. Керекли жолну Аслан тапханды. Бир жол да, жарыкъ кюнча ышара, айтды:

– Мен ыннаны сау этерик дарман тапханма!

– Жашым, сен аны къалай сау этериксе? – деп, атасы сорду.

Аслан арсарсыз айтды:

– Кесигиз кёрюрсюз.

Жашыртын ышарып, юйде дарманла асыралгъан кюбюрчекге учду.

Экинчи кюн Аслан школдан къулакълары байланып къайтды. Юйню адамлары уллу къайгъылы болуп соргъанларында, жукъ эшитмегенча этип, сангырауча, уллу къычырды:

– Сиз не айтасыз? Бир жукъ да эшитмейме! Мени къулакъларым ауруйдула. Доктор, дарман салып, къаты байлап, тешме деп жибергенди.

Сангырау адамча, къолларын ойнатып, Аслан ашарыкъ тиледи. Андан бошап, барып жерине жатып, башын басдырды.

Жукъ этмей жатхан да нечик къыйынды! Заман аякъ аурудан ауругъан тууарча барады. Бир адам бла не селеширге, не соргъан сорууларына жууап берирге амал жокъ эди. Жатып, ынчхап, кесинги ауругъан сундуруп турургъа керек эди.

Бары да жукълагъандан сора, юй шош болду. Аслан, шош къобуп, чычхан тутарыкъ киштикча, жазыу этиучю столуна барып, чыракъны да жандырып, дерслерин этерге олтурду. Аланы да бошап, шош барып, орундугъуна жатып, къаты жукълады.

Эрттенликде Аслан, къулакълары да байланып тургъанлай, радиону аллына барды. Бусагъатда гимнастикадан дерс башланыргъа керек эди.

Атасы-анасы, эгечи да жукълайдыла. Ынна, уянып, тешегинде олтуруп, уллу сагъышда эди.

Аслан, радиону аллында бир кесек заманны туруп, ыннагъа айланып, уллу къычырды:

– Ыннака, радио нек селешмейди? Бузулгъанмы этгенди?

Ынна, сейрсинип, радиогъа къарады. Ол аяусуз къобуз согъа эди. Ынна, кезлерин Асланнга буруп, къайгъылы айтды:

– О сыйлы Аллах! Ол къалай селешмейди? Оу, ынна санга кърман болдукъ, сен жукъ эшитмеймисе?

– Сен не дейсе? Ынна, уллуракъ айтчы! – деп, Аслан жангыдан къычырды. – Бир жукъ да эшитмейме! Сен радио не айтханын эшитемисе? Бери келчи, не айтадыла, бир тынгыла!

Аслан ыннагъа къобаргъа болушду. Жашындан туугъан ючюн болмаса, ол башха зат ючюн жеринде да къымылдамаз эди. Жашындан туугъанны жарсыгъанын кърюп, кесини ауруунунутду. Бек къыйналып, тешегинден къопду. Акъбырын келип, радиону аллында тохтады. Анга къулакълары салып тынгылады.

– Ыннака, не барды, сен дамы эшитмейсе? – деп сорду Аслан.

– Жашым, нек эшитмейме? Бир, эки, юч... онг аякъны, сол аякъны... Къолланы ёрге, аякъланы артха...

Аслан дагъыда къычырды:

– Не? Не дейсе? Сен алай шош нек селешесе?

Ыннака къолларын силкиндирди.

– Мени жан къыйырым, санга не болгъанды?!

Аслан, жууап бермей, жангыдан сорду:

– Радио селешемиди?

– Селешмей а, селешеди!

– Не айтады?

– Мен санга айтханма.

Аслан, бек мудахланып:

– Мен не сени, не радиону эшитмейме. Барындан да игиси, ыннака, олду: радиону аллында тохта да, ол айтханны эт, мен а сен этгенни къайтарып барырма.

– Жашым, сен не затла жаншайса? Мен аны къалай эталайым? – деп, мурулдай, ынна төшеги таба тебиреди.

Аслан алгъындан да уллу къыгчырды:

– Ынна, сен да жукъ эшитмеймисе? Радио айтханны нек этмейсе? Мен кесими ийлемесем, жарау этмесем, жыгъылып къаллыкъма. Алайлай да жукъ эшитмейме. Мен, ауруп, ёлюп къалсаммы сюесе?

Асланны ауазы безгеги тутхан адамча къалтырай эди, ол а ыннаны жюрегин талай эди. Радио уа аяусуз буйрукъ бере эди:

– Терен солугъуз! Къолланы ёрге!... Батыр атлагъыз! Бир, эки, сол, онг!..

Аслан ынчхады.

– Мен солумай тохтасам, сен анга ыразы болурса! Мени къолум, аягъым къымылдамай тохтасаламы ыразыса? Ыннакачыгъым, жаным кибик кёрген къарт анам, башла. Радио не айтады, кёргюзт!

Жашымы жангыз баласына бир палах болур деген къайгъы башын алып, ынна радио айтхан затланы этип башлады. Ол этген затланы Аслан аны ызындан этгенин кёрюп, аны жюреги уллу къууанды.

Экиси да физкультурадан радио берген затланы этип бошаддыла. Алай ыннаны узун жыйрыгъы упражненияланы этерге иги эркин этмегенин Аслан эследи.

Юйдегиле, уянып, даурланы эшитип, не болгъанын эслеп, «докторну» ишинден чырмамайбыз деп, къопмай кёп турдула.

Бет-къол да жуууп, ашагъан да этип, байлауун да тешмей, Аслан школгъа кетди. Орамда байлаууну, тешип, портфельге басды.

Кюнню узуну ынна киши бла ушакъ нёгер болмай турду. Юйдегиле да, аны хали алай нек болгъанын билип, анга жукъ айтмайын турдула. Ынна сейирсинген, къууанган да эте эди: ары дери къымылдаргъа унамагъан къоллары, аякълары женгил болгъанча кёрюндюле.

Аслан, школдан биягъы байлауу бла келип, киши бла ушакъ этмей, жерине жатды. Кече бары да жукълагъандан сора, шош, эгечин уятып, анга шыбырдады:

– Кел, ыннагъа бир спортчу костюм жарашдырайыкъ!

Ала, жашыртын, шкафдан ыннаны бир эски төбен жанын алдыла. Андан балконнга чыкъдыла. Ол урлагъан төбен жанла-

рындан, резина да суууруп, бир шалбар жарашдырдыла, огъары жаныны билеклерин сёкдюле да, майка этдиле.

Аслан эрттенликде, радиону къуруп, уллу кычырды:

– Ыннака, ой ыннака! Бери келчи!.. Мен энтта да жукъ эшитмейме!

Ынна, кесин жукълагъанча этип, анга жууап бермеди. Аслан, чабып барып, аны къолундан тартды:

– Ыннака, бек тилейме, къоп, манга бир къауум кюннге болуш...

Ол алгъын кюнча ачыуланмады. Бир затла да мурулдай, ундурукъгъа таяна, ёрге къопду. Радиону аллына келди. Былайда Аслан анга шалбарны да, майканы да узатды:

– Ма, ынна, быланы кий.

Аланы кёргенде, ол тёзюмден чыкъды.

– Сен манга кюлоргеми умут этесе, бети болмагъан бетсиз! – деп, кетерге тебиреди.

Ол этген мурат болмады. Аслан, боюнундан къаты къучакълап, уллу жазыкъсындырырча айтды:

– Ыннакам, мени ауруругъуму суюесе да?.. Сен мени суюмейсе да? Алаймыды, ынна?..

Ыннака жарау этип башлады.

Алай бла бир толугъа озду.

Ынна игиге айланды, жарыды, юйде жумушлагъа къарай башлады. Ахырында саппа-сау болду, кесине да физкультура болушхананын ангылады.

Бир эрттенликде, аны Аслан чакъыргъынчы сакъламай, кеси къобуп, радиону да къуруп, кийимлерин да кийип, Асланны чакъырды. Аслан аны къатына, асыры къууаннгандан, окъча жетди. Олсагъат къулакъларындан байлаулары атып, кесини да сау болгъанын айтды.

Ол кюнден башлап, Аслан да, ынна да хар эрттенликден жарау этдиле. Аланы иги юлгюлерин юйдегиле бары да алгъандыла.

Ынна энди эшикден бек тынч киреди, арыкъ, саулукълу, жарыкъл болгъанды.

Гитче Аслан нечик иги доктор болгъанды!

Жарлы Шакъман

Шакъман райкомну биринчи секретарын сакълагъанлы, жарым сагъат болду. Экинчи секретарь кесиндеди, алай Шакъман анга барыргъа унамайды:

– Манга Жарашуев керекди. Ол мында болмаса, бизге жетген ишлени кёрюр эдигиз. Келсин, мен жюрек кыйынлыгъымы анга айтырма. Ол бизни корреспондентибиз Юсюп бизни

къалай ёлтюрсенин билсин. Колхозчуну намысын аякъ тюбюне малтаргъа кимге эркинлик берилгенди?

Райкомну биринчиси колхозлада эди. Ол аладан ишни ахырына къайтды. Эшик биринчи секретарьны ызындан этилгенлей, Шакъман, секирип къобуп, аны кабинети таба тебиреди, алай къагъытчы жибермеди:

– Акъсакъал, ашыкъма, алай женгил болургъа жарамайды. Аны солууун алма къой. Ол узакъ жолдан бусагъатда къайтханды.

– Солургъа керек эсе, солусун, мен угъай демейме.

Ол заманны ичине Жарашуев бир бёлек жерге сёлешди, сора Нальчикни телефон бла сёлеширге заказ этди. Телефончу къыз аны бергинчи, ол Шакъманни чакъыртды.

– Акъсакъал, кел, жууукъ бол, – деп, къобуп, Шакъман бла саламлашды. – Не жумушунг барды, келгенинг игиликгемиди?

– Игиликгеди, игиликгеди, жолдаш Жарашуев. Сенсиз Аллах бизге бир кюн да жашау бермесин. Сен болмасанг, кеси къыйыныбыз бла тапхан ырысхыбызны жилимукъсуз ашаргъа къоярыкъ туююлдюле.

Жарашуев, къартха сейирсинип къарап, тютюн къабындырды.

– Жолдаш Жарашуев, сен бизде райком болгъанлы, алты ай болады. Ол заманны ичинде санга бир кере келмегенме, бир зат бла жарсытмагъанма, кертиди да? Алай бу жол тезалмагъанма. Сени накъут-налмасча башынг бла ант этеме, бизни жашауубузну аякъ туюп этерге кюрешедиле.

– Ким кюрешеди, ким малтайды? – деп, Жарашуев, ышара, сорду.

Шакъман, батырыракъ да болуп, жууукъ жанлады.

– Сен акъсакъ Хусейни жашын, бизни корреспондентни, таный болурса?

– Сен Юсюпню юсюнденми айтаса?

– Хоу, хоу, аны юсюнден айтама. Манга кечгинлик бер, багъалы райком. Мени алыкъа школгъа жюриген гитче къызчыгъым барды. Ариулугъу, хунери сизникине жете болмаз, алай ол да ариу, хунерли къызчыкъды. Бир кюн юйде олтуруп турабыз. Эшик ачылады, къызыбыз, эки кёзюнден да жилимукълары бара, юйге окъча киреди. Мен секирип къопдум, дуняа къуш жетген тауукълача болду. Кечгинлик бер, ол бизни бек кичибизди, аны себепли бираз эрке ёсгенди. Сорама: «Нюржан, къызчыгъым, не болгъанды, нек жилийса?» Ол а жилийды, тохтаталмайбыз. Жюреги чыгъады. Кюреше кетип, кючден тыйдыкъ. Бетин жууду, кёзлерин сюртдю да, хапарны айтды. Ол айтхан затланы санга айтыргъа мен уялгъан этеме.

Сен кечгинлик бер, райком: «Мени корреспондент Юсюп уппа этгенди», – дегенди.

Кабинетде ары-бери жюри-айлана тургъан Жарашуев къартны аллында тохтап айтды:

– Акъсакъал, Юсюп сен айтханча адам туююлдо. Мен айтханынга ийналмайма.

Шакъман, эки къолун да кёкюрегине салып, кёз акъларын да айландырып айтды:

– Аллах, Аллах, Аллах... жолдаш Жарашуев, ол сени аллында тюкюлене болур. Ол зат болгъандан сора, мен аны кеси бла селешгенме. Ол манга не айтханын а билемисе? «Сен аны Жарашуевха айтсанг, мен складынга ревизия этдирмей къоймам. Сени юсюнгден а газетге жазарма, дуниягъа бедешлик этерме», – дегенди. Жолдаш Жарашуев, сени алтын башынг бла ант этеме, сенден къоркъмасала, мында бир къауум адам бизни заманында жактанакъа чыгъаргъа да къоярыкъ туююл эдиле.

Жарашуев, къагъытчысын чакъырып, бусагъатдан Юсюпню табып, райкомгъа чакъырыгъыз деп тиледи. Андан сора Шакъманнга бурулуп, айтды:

– Мен Юсюп бла селеширме. Терс эсе, терслигине жолукъдурурма.

– Жолдаш Жарашуев, къурманынг болайым, мен, келип, Юсюпден тарыкъгъанымы кесине билдирме. Билсе, мени бу дунияда жашаргъа къоймаз. Кесинг кёргенден, мен... мен жарлы адамма. Ол мени жашатмаз. Ол мени урмагъан газет да къалмаз, къартлыгымда бетими жоар. Ол мени юсюнден жазмагъан жер къалмаз. Мен, тюз болуп тургъанлай, терс болургъа тюшерме.

– Сен ишлеген жерингде таза эсенг, жаза берсин, аны сен къоркъур жери жокъду.

– Ариу сёзле. Алтын сёзле. Аллах сени кибик райкомдан бизни ёмюрде айырмасын. Бир адамгъа да жарлыланы жүреклерин къыйнатдырма. Хайда, Аллах саулукъ берсин, къууанчылы къал.

Ол кюн Юсюпню тапмадыла, экинчи кюн а Жарашуев колхозгъа кетди. Ол анда Юсюпге тюбеди. Экиси да бирге къоншу элге бардыла. Жолда ушакъ Шакъманны юсюнден башланды.

Жарашуев Юсюпге тырман этди:

– Жашым, сен иги этмейсе, бу жерлени адетлерин менден сен уста билесе. Къатын алыргъа ыразы эсенг, манга айт, келчиге мен барырма. Сенден артыкъ жашха бир къыз барлыкъ туююлдо. Алай къызны алыргъа умутунг жокъ эсе, къартны жанына нек тиесе?

Райкомну секретары нени юсюнден ушакъ этгенин ангыламай, Юсюп анга сейирсинип къарады.

– Сиз не къатын алыуну юсюнден айтасыз? Ол къыз кеси да кимди, жолдаш Жарашуев? Мен кимни къызыны жанына тийгенме?

Жарашуев Шакъманны атын айтханда, Юсюпню бети тюрленди. «Аны Жарашуев къайдан билди? Шакъманны къызына мени кёзюм къарагъанын ким айтды? Жашха къызыны сюерге жарамаймыды? Мен Нюржаннга жангыз клубда тюбегенме. Аны секретарьгъа ким айтханды? Шакъман кеси айтхан болурму?» Юсюпню сагъышланнганын, бети къызаргъанын эслеп, Жарашуев айтды:

– Шакъман къызын санга берирге угъай дерик болмаз. Айтханына кёре, сен аны къызын жарата эсенг, адетге кёре нек этмейсе? Къызын атасын да нек къоркъутаса, аман да нек айтаса?

– Кимни къоркъутханма, кимге аман айтханма, жолдаш Жарашуев?

– Мени къоркъутуп сёлешгенди деп, Шакъман кеси айтханды. Аны юсюнден кишиге жукъ айтылса, комиссия келтирип, складда этген аманлыкъларынгы дуниягъа туура этерикме деп айтханса дегенди.

Юсюп кюлдю.

– Тюз айтасыз, жолдаш Жарашуев, комиссия жиберирге керекди. Аны юсюнден сизге сёлеширге деп тура эдим. Шакъманны юсюнден халкъда ушакъ уллуду. Ол, гылыу чычханча, складны ашайды деп, редакциягъа жазадыла, болушлукъ излейдиле. Алай аны юсюнден мен анга бир сёз да айтмагъанма, бир зат бла да къоркъутмагъанма.

– Билемисе, былайда иш тапсызыракъ тюшеди. Бир жанындан, къызына кёзюнг къарайды, бирси жанындан, складынга ревизия этдиреме деп къоркъутаса. Юсюп, алай жарамайды. Сен жаш адамса. Редакциядан манга сёлешип, сизден биреуню корреспондентге жиберигиз деген эдиле. Мен а, сени деп, ыразылыгъымы бергенме. Ала манга райкомну секретарынача ийнаннгандыла. Сен а саулай районну бетин жояса.

– Жолдаш Жарашуев, мен районну бетин не бла жояма?

Тарыгъыуну колхозчула жазгъандыла. Мен ол тарыгъыугъа къараргъа эркинлигим жокъду деп къалай къояргъа кълумдан келликди? Керек эсе, ол къагъытны сизге берейим. Кесигиз къарагъыз.

– Ахшы, келтир, бир къарарма.

Бир бёлек кюнден Юсюп Нальчикге корреспондентлени жыйылыууна кетди. Ол ары кетип тургъанлай, колхоз складны ревизия этерге комиссия келди.

Жарашуевха къайгъы кирди:

– Не болгъанды, Шакъмандан кишими тарыкъгъанды?

Комиссияны таматасы кѳагѳытны аны кѳолуна узатды. Райкомну секретары алгѳа буруп, кѳагѳытха ким кѳол салгѳанына кѳарады.

– Ыхы... Муну бизни корреспондентибиз Юсюп жазгѳанды...

– Тюздю, ол кѳагѳытны тѳубюнде адам ачыкѳ ангыларча кѳол салгѳанды. Мында жазылгѳан затла бары да керти болмасала, ол башын жюкге салады. Алай айтылгѳан керти эсе, Шакѳман бек уллу хыйлачыладан бириди. Бу кѳагѳытха кѳере, складны таматасыны эки машинасы, элни ортасында эки этажлы юйю, юч кѳоншу элде юч кѳатыны барды...

Келгенле ол кюн окѳуна ревизияны башладыла.

Кѳагѳытда айтылгѳан затладан бирин да тапмадыла. Шакѳман не элни ортасында, не элни кѳыйырында ташдан эки этажлы юй ишлемегенди. Ол кесини кѳарт атасындан кѳалгѳан юйде жашайды. Аны «Волгасы» угѳай, «Москвичи» да жокѳду. Барысы да таза ѳтюрюкдю.

Складда комиссия кѳарамагѳан чычхан тешик да кѳоймадыла, Шакѳман а, юллени да букѳулата, бир жанында олтура эди. Ала тинтген затланы хар бири ѳтюрюк болгѳаны ачыкѳланнганы сайын, теренден ахтына эди, сора «Кертини ѳтюрюк бир заманда да хорламагѳанды» дегенча, нарт сѳзле да айта, «Мен ишими кереклисича тап жюрютсем, терслигим болмаса, манга Юсюп кибикле не этерикдиле?» – дей эди.

Комиссияны членлери районнга кѳайтдыла. Ала этген ишлерини юсюнден Жарашуевха хапарларын айтханларында, ол юсюне, жукѳ билмей тургѳанлай, суу кѳуйгѳанча болду. Эки тобугѳун да жумдурукѳлары бла иги кѳыздырып:

– Ма адам дегиз да туругѳуз! Биз кимге ышанганбыз, кѳаллай адамны корреспондент этгенбиз!.. Кѳрчюгюз, ол кѳаллай ѳтюрюклени кѳурашдыргѳанды!.. Барысы да ѳтюрюкдюмю дейсиз? – деди.

– Бир керти зат жокѳду. Башындан аягѳына дери – ѳтюрюк, тилчиликди!..

– Сейирди. Бек сейирди. Аны акѳылына кѳере, ол корреспондент эсе, бары да анга ийнанып, киши зат сурарыкѳ тѳуйюлдо дегенлиги болур.

– Юсюп бизни районну корреспондентимиди? – деп сорду комисследен бири.

– Жарсыугѳа, алайды. Айхай, аны кѳаллай адам болгѳанын алгѳа манга соргѳан эдиле. Мен а аны игилигини юсюнден жазылгѳан кѳагѳытха кѳол салгѳанма. Энди уа кѳаллай адам болгѳанын кѳрдюгюз.

Ол ушакъ бара тургъанлай, экинчи секретарь кирди. Аны къолунда – жангы чыккыган газет. Комиссияны членлери бла саламлашып, газетни Жарашуевха узатып айтды:

– Къарачы, Шакъманни бу газетде юзmez къагъыт бла тап сюртедиле.

– Жазгъан кимди? – деп, Жарашуев ким къол салгъанына къарады.

– Юсюп.

– Юсюпмю?!

Райкомну секретары жазылгъанны, барысы да эшитирча, уллу окъуду. Сейирлик неди десенг, мында не машинаны, не таш юйню, не ахчаны, не юч къатынны юсюнден бир зат да жокъ эди. Хапар къартны жангыз да складда ишини юсюнден бара эди. Бу не тюрлю затды? Быланы экисин да Юсюп жазгъан эсе, бир бирге нек ушамайдыла? Редакция къысхартханмы этген болур? Угъай, къалай эсе да былайда бир ангылашынмагъан зат барды.

Экинчи секретарь Юсюпню райкомгъа чакъырды. Сагъат жарым да озгъунчу, Юсюп биринчи секретарьны кабинетинде болду. Аны комиссияны членлери бла шагъырей этдиле. Ала болгъан затланы юсюнден хапар айтып бошагъанлай, Юсюп кюлдю:

– Къагъыт, министерство дегенигиз да неди? Ким, не жазгъанды?

Юсюп барына да сейирсинип къарады. Андагъыла да бары бир бирге къарашдыла. Юсюпге письмону кёргюзтгенлеринде, асыры сейир этгенден, эки кёзю укуну кёзлерича жандыла. Ол сейирден сын къатды.

– Муну мен жазмагъанма. Хат да мени туююлдю. Мен бирзаманда да тетрадь къагъытха жазмайма. Мен ызлыкъсыз къагъытлагъа жазама. Тохтагъыз, тохтагъыз, бу хатны мен таныйма... Бусагъат... Тапдым! Бу хат Шакъманни кесини хатыды...

Юсюпню ол сёзлерине анда олтургъанла бары да кюлдюле.

Жарашуев, къагъытны къолуна алып, иги къарагъандан сора, айтды:

– Алай къалай болады, хат Шакъманнидымы? Адам кесини юсюнден алай жазаргъа боламыды? Болур амалы жокъду!.. Письмону хат бла танычулагъа жиберирге керекди. Алай этмей жарамаз.

...Хатны тенгleshдириучюле айтханнга кёре, письмону Шакъман жазгъанды.

«Нек? Кесин аманларгъа Шакъман нек кюрешгенди? Ол аны не мурат бла этгенди?» – деген соруула хар кимни тилинде айлана эдиле.

Ишни магъанасын барындан да алгъа Юсюп эследи. Ол аллай хыйлалагъа биринчи тубемейди.

– Былайда не сейирлиги барды? – деди Юсюп. – Шакъман аны кеси тергеу этип этгенди. Аллай къагъыт баргъанлай, комиссия келмей амал жокъду, тинтмей да къоярыкъ туююлдюле. Къарасала, бары да – ётюрюк. Комиссия, кечгинлик тилеп, артха къайтады. Аны юсюнден экинчи жазсала, анга киши да ийнанмай: «Биягъы тил этедиле! Жарлы Шакъман! Къартны тынч жашаргъа къоймайдыла. Сабийлерине ётмек багъалыкъ тюшюртмейдиле», – дерикдиле.

Суймекликни насыбы

Неках этиучю юйге кирип, анда сол мюйюшюне да мухур урулуп, неках къагъытымы къолума алгъанлай, мени жюрегимден суймеклик думп болду да къалды! Мен юйге келгенде уа, не зат эследим: мен – эки сабийни атасы. Аланы уа сен бир кёргю эдинг, кесиме тюз союп къаплагъанча ушайдыла! Андан сора мени этген телилигиме бир къара! Къызчыкъгъа тутханма да ёлген анамы атын атагъанма, жашчыкъгъа уа ёлген атамы атын атагъанма.

Мени этген телилигими эслеймисиз! Да халкъда бошму айтылады: «Таматагъа тынгыламагъан артда бёрюча улур», – деп. Манга айтхан эдиле: «Жашыбыз Чубур, бюгюн айны аягъыды, аллай кюн къатын алма». Мен а, эшекча тирелип, айтханларын этмедим. Асыры ашыкъгъандан, жашпа-жангы костюмуну ичин тышына кьерге аздан къойгъанма.

Мени анга жазгъан суймеклик къагъытларым аны бернесинден эсе, кёп эди! Ол телиге уа быланы нек асырайса деп киши сормагъанды. Кеси да мен аланы китапладан жазгъанымды бир заманда да айырмагъанды, билмегенди!

Къысхасындан айтсакъ, манга бусагъатда сорсала, бир тюрюлю сагъыш этмей айтырыкъма: къатын алгъан адам кесин артха чыгъалмазлыкъ терен къуюгъа атады.

Къатын алыргъа ашыкъгъанымды мен кеч эследим. Мен аны суу сатыучу жерден сыра сатыучу жерге кёчгенимде ангыладым. Суу сатхан заманымда аякъларымы жууургъаныма кёре узата эдим. Сыра сатханымда уа, аны кёмюгюнден ётмекча кёбюп, жатхан жерим тар болуп башлады.

Заманында жашагъан адамла айтхандыла: «Хаталы жолдан къайтхан – ырысхылы болур». Мындан кеч болгъунчу, мени акъылым – бийчемден айырылыргъады. Алай аны адам къалай этсин?

Аны себепли мен юйде хар кюнден дауур-дууурну башладым. Мен юйде болмагъан заманны айтмасам, анда дауур тох-

тамайды. Дунияда бир сейирим – мени бийчем манга былай нек жабышхан болур? Аны менден бу зат айырлыкъды деген мадарны хыйсап эталмайма. Не къадар кюреше эсем да, бир амал тапмайма.

Мен билген къадарымда ариу тил бла айтдым:

– О мен алгъын жаным кибик кѳрген, энди уа ажалча кѳрген бийчем! Адамны бир жерге ишлерге алсала, аны сынаргъа бир ай береди. Мен тели уа, сени алгъанда, юч-тѳрт жыл сынау бергенме. Сен сынаудан ѳталмагъанса, сени боюнунга тюшген жумушну толтуралмайса. Аны себепли, буйрукъгъа кѳре, эки-биз бир бирден харам талакъ салып айырылабыз, сен, суйсенг, ата юйюнге къайт, алай туююл эсе, суйген жеринге бар! – деп, жашымы жюлюнюп тургъан башына шап деп урдум. – Санга аны хайыры болмаса, хатасы боллукъ туююлдю. Бери къурлай, жугъунг болмай келгенсе, мындан эки сабийинг бла кетериксе. Мен санга аланы бошуна береме, бир затынг керек туююлдю. Дуниянг – зауукъдан, жолунг – мамукъдан!

Ол манга не жууап бергенин билемисиз?

– Бу юйден адам кетерик болса, сенден алгъа мындан адам кетмез.

Ол ауузун жабар-жапмаз, занг деп, къулакъ жанына бердим.

Ол мазаллы тиширыу, тылыча, зап деп, жерге тийди. Кертисин айтсам, кесими аллай бир кючюм болгъанын билмей эдим.

Алай артда аны хатасы манга кѳп кере жетди. Къалай эсе да экинчи кюн аны ишде билдиде. Олсагъатдан, уллу жыйылыу жыйып, мени хырпинледиде. Ол жаннетдеча тургъан ишимден да чартлатдыла. Мен бармагъан, мен жалынмагъан адам къалмады, алай ол суу сатыучу жериме окъуна салыргъа унамадыла. Мени жанымы къыйнагъан неди десенг а, ол сыра сатыучу жерге кире туруп берген ахчамы да къайтаралмадым.

Къысхадан айтсакъ, бары да тюп болду. Этген муратыбыз кѳкге суурулду.

Мени бийчем а! Таза эр кишича этди! Мени ишден чыгъаргъанлай, юйню, сабийлени да тутарча, кесине иш тапды. Олсагъатдан тигиу этген фабрикагъа тигиу этерге кирди...

Ол менден айырылыргъа унамагъаны манга нечик уллу насып эди! Алай болмаса, мен кюйген юйню киштигинлей къаллыкъ эдим. Ишим да жокъ, къатыным да жокъ...

Бизни бийче эртгенликде ишге тебиресе, мен безирерге кюрешеме:

– Сен манга бир заманда нек къарамайса? Нек ышармайса? Мен санга айтхан сѳзлерими кертими сунаса? Сабийлерим бла ант этеме, мени бусагъатда асмакъ этебиз деселе да, сенден айы-

раллыкъ туююлдуле! Сен мени суймекликден толу къагъытларымы унутханмы этгенсе! Керти да, суйгениме ийнанмаймыса?

Ол бир сёз да айтмайды. Теренден ахтынып, эшиклени да уруп, ишге кетеди.

Бир айны ичинде юйню, сабийлени тутхандан сора да, манга тартыргъа, тютюннге ахча да бере эди. Мен а тынч, сабийлеге да къарай олтура эдим. Бир кюн, битеу быстырчыкъларын да жуууп, къызчыкъны бешикге бөлегенимлей, эшикни къонгуроуу зынгырдады. Эшикни ачдым. Биреу манга бир къагъытны узатады. Эски тенглеримден бири тойгъамы чакъыра болур деген хыйсапны этдим. Сорама:

– Жашым, той кимдеди?

– Сизде!

Мен жукъ айырмадым.

– Биздеми?

– Хоу, сизде, – деп ышарды. – Былайгъа къол салыгъыз, къалгъанын тамбла сюдде билирсиз.

Керти айтадыла, аманлыкъ этерге башласа, бир тиширыуну он эр киши жетмез! Къарачы аны харам, аман жүрегине! Ол ишге бош кирмегенди. Мен жукълап тургъанлыкъгъа, мени бла айырылама деп, газетде да басмалагъанды.

Бизни сюдге эки кере чакъырдыла. Биринчи кере, ишни иги ангыламай, мен жаншамагъан къалмады. Алай бизни бийче уа, бир затдан да уялмай, туруп, мени бетиме айтды: «Мен бу адам бла бир заманда да жашарыкъ туююлме! Сиз анга толу ийнаныгъыз!»

Экинчи кере сюдге чакъыргъанларында, сакъалны да ариу жүлюп, омакъ да кийинип, сабийлени да къолларындан тутуп бардым.

Кёп тюрлю соруудан, кёп тюрлю жууапдан сора, сюд манга сёз берди. Мен, къобуп, бийчеге да ачыуланган бет бла къарап, жазыкъсындырырча сёлешдим. Аз айтсам да, кертисича айтдым:

– Багъалы судья, мен ангылагъаннга кёре, сиз бизни жарашдыргъа ыразысыз! Тилейме, бизни мамыр юйдегибизни чачмагъыз. Сиз мени бийчеме термилип ёлюрча этмезсиз, сабийлени ёксюз къоймазсыз...

Бийчем нелени эсе да мур-мур эте башлады да, мени жангылтды. Тюненеден бери жарашдыргъан сёзлерим, башымдан чыгъып, чыпчыкълача учуп кетдиле. Бийчем а айтханындан чыгъаргъа унамай эди.

Ахырында сюд этген оноуун ангылатды. Бизни бир бирден айырды, сабийлени бийчеге къойду. Мен, аман къатынча, таралып жилядым.

– Багъалы судья, бир тергеу этигиз. Мен ёмюрюмде биринчи кере айырылама. Мен быллай ишледен жукъ айырмагъанлыкъ-гъа, сиз аны бла нек хайырланасыз, мен харипни нек алдайсыз? Мен ёксюзме! Мени не амам, не атам жокъду. Бу мёлекчиклени – шап деп, жашымы жалан башына къакъдым – мени атам-анамы атларын жюрютгенлени, манга аталыкъ-аналыкъ этген адамланы менден къалай айырасыз? Тилейме сизден, аладан айырып, мени экинчи ёксюз этмегиз.

Сабийлени кесим бла къалдырыргъа алагъа ахча төлемез ючюн кюреше эдим. Ол заманда хар айдан бийчеден мен ахча аллыкъ эдим. Алай бары да бош эди. Манга сабийлени къойгъан угъай, юйюмю да юлешдиле. Хамамыбыз, аш юйюбюз бир болду, уллу отоу алагъа тюшдю...

Тюз къатындан айырылгъанлай, насыбым тутду. Кёп бармай, иш, къатын, сабийле да тапдым. Кесим а, аман акъылгъа, аз хакъ берилген ишге кирдим. Аны нек этгеними кесигиз менден уста ангылай болурсуз.

Мени жангы къатыным, менден он жыл тамата болса да, аман кёзден Аллах сакъласын, бек жаш кёрюнеди. Аны юч сабийи барды деп, киши ийнанмайды. Жашчыкъларын алыкъа кёрмегенме. Таматасы къайда эсе да башха шахарда институтда окъуйду, кичиси уа – интернатдады. Аланы манга хаталары жокъду.

Манга жетген отоуну адамлагъа жашаргъа бергенме, кесим а жангы къатынымы юйюне кёчгенме. Къатынымы угъай, аны юч сабийин да паспортума жазгъанма. Кертисин айтсам, аны гитче къызчыгъын мени атам-анамы атларын жюрютген сабийлеримден эсе да, бек сюеме! Жангы бийчем да мени бек сюеди. «Жанчыгъым» демей сёлешмейди.

Мени жангы къатыным, мен аны къурманы болайым, кесини алгъыннгы эринден мени экиайлыкъ хакъымдан юч кере кёп алады. Аны уа, шайын къоймай, мени сыйлы къыйынымча, манга береди. Кереклиси чакълы бирни эски къатыныма жибереме, къалгъанын аманат кассагъа салама. Аллахха шукур, ашаргъа, киерге, ичерге да жетеди. Тенглерим манга бир тартдырсала, мен эки кере тартдырама. Жашаууму хатасы жокъду. Мен, алгъын сатыу ишде жюрюген адам, къайда хайыр, къайда хата болгъанны эслейме. Эски жашауумдан жангы жашауум кёп да игиди...

Мен тергеген бла, жангы къатыным бла аны къызчыгъыны хайырындан, энтта да оналты жыл бла сегиз ай къоз кюфдеча жашарыкъма.

Озгъан ыйыкъда хамамда болгъанма. Кеси кесиме кюзюде къарап айтханма: хатанг жокъду, асыралгъан ирикча семиргенсе, аман кёзден Аллах сакъласын...

Оу, мени жангы къатынымы Аллах къаргъасын! Анга бир аман кичиу тийип, аны къашыргъа тырнакълары болмасын!

Тюнене аны эринден ахча келгенди. Къатыным, ахча келген къагъытны кӛрюп:

– Бюгюн бизни ортанчы жашыбызгъа онсегиз жыл толады, – дегенди.

Айтханы ауузундан чыгъар-чыкъмаз, мен тюкенлеге учдум! Кече жууукълары, шагъырейлери, шайтан къаргъарыкъ ортанчы жашы да жыйылдыла. Адетде болгъанча ашадыкъ, ичдик, тепседик... Мен бираз кефирек эдим. Бийчеми бир жанына чакъырып айтдым:

– Сенден тилейме, алгъыннгы эринги бери бир чакъыр.

Мен аны бир кере кӛрмеген эсем да, бек сюеме. Олтурайыкъ, тартайыкъ.

Ол теренден кючсюнюп айтды:

– Сени аллынгда эрим ёлгенди.

Атам бла анамы жаны ючюн, аны эшитгенимде, мени юсюме къазан бла бир жаулу шорпаны къуйгъан сундум. Ёртен отлай жана сордум:

– Тохта! Сени сабийлеринге ахча жиберген эринг ёлгенми этгенди?

Къатыным шош айтды:

– Угъай, ол сауду, мен айтхан экинчи эримди, ол гитче къызчыкъны атасы. Ол, ауруп, къызчыкъ да туугъунчу ёлгенди.

– Сен ахчаны гитче къызчыкъ ючюн алмаймыса?

– Угъай, аны ортанчы жашым ючюн алама. Бюгюн анга онсегиз жыл толду, ахчаны да ахыры болду.

– Энди сен кишиден ахча аллыкъ туюлсе да?

– Угъай. Алай сен айырылама десенг, закон бла, къызчыкъгъа оналты жыл бла сегиз ай ахча сен тӛлериксе.

Энди мен къапханнга тюшгеними таза билдим. Энди мени къымылдар мадарым жокъду. Бу обур бла неках этдирирге бара туруп, менде нечик иги муратла бар эдиле... Энди уа?

Ма сизге суймекликни насыбы!

Ишлерге жибердиле

Элия улу Элияны юйюне уллу палах келгенди. Аны бийчеси Гогуш тӛшекден кӛопмай жатханлы, сау эки кюн болады. Ол жүрек ауруулу болгъанды. Аны сылтауу неди десегиз, аланы жашларын, институтну бошагъандан сора, ишлерге бир башха жерге жибердиле. Аны себепли юйню иеси да эки кюн кеси ишлеген жерде кӛрюнмей турады. Айхай, кеси уа ишлеген жеринде таматады.

– Ишим да, бары да дуниядан думп болсун! Мени бир жаныгыз жашым барды, аны кыайры жибергенлерин Аллах кеси биледи, – деп, ары-бери айлана эди. Аны халине кыарасанг, юйюнде ёлюк жатхан сунар эдинг.

Ары-бери айлана келип, Элия улу, сагышланып, юй ортасында тохтады. Бир кесекден кыатыныны орундугууну кыатында телефонга жанлады. Телефонну кыатыныны жанына нек салгандыла десегиз, ол, хар такыйкыадан ох-тух эте, шагыйрейлерине аны аямай бура эди. Ары дери адамкыа санамакыан адамларына, татлы тилли кыозу эки ананы эмер дегенча, бек ариу селеше эди. Телефонну Элия улу алды. Аны номерлерин бура туруп, эмен терекча, ёхтем сюеле эди. Телефон жууап бергенлей, тёппеси жергеми жетеди дерча, энишге ийилди.

– Кечгинлик беригиз, сизни заманыкыызыны бёлген Элия улу Элияды... Хоу, хоу, Элия улу Элия. Мени сизни бла... жашымы юсюнден сёзюм бар эди. Хоу, хоу, жашымы юсюнден...

Ол сагыатда Элия улуну халине кыарасанг, бирле аны жумушакъ жерине биз бла чанча тургкыан сунар эдинг. Ол, бурулуп, Гогушка кыарагкыанында, артындан кыаплан марап тургкыанча керюндю.

– Хоу, хоу, мени жашым Алимни юсюнден айтама... Институтну бошайды... аны уа ары жибередиле, жерни атын да унутдум. Хоу, хоу, сиз аны менден уста билесиз... Угкыай, мен анда аманды демейме, сиз кесигиз билесиз, Алим... – Ол кыатыныны чимдиген кыолун артха тартды. – Кечгинлик беригиз, ол бизни жанкыыз жашыбызды... Сиз керти айтасыз, ала төрт эдиле, алай аланы ючюсю кыатын алгкыандыла... Хоу, хоу, сау болугкыуз... Ала, сизни хайырыгкыыздан, барысы да шахарда кыалгкыандыла...

Былайда илму, хунер да не затды? Сиз кесигизде аны не осал кыулулкыкыа салсагкыыз да, ыразыма, мында кыалсын ансы. Шахарда не да болсун, кыайда эсе да узаккыа уллу кыулулкыкычу болгкыандан эсе... Мен аны кесимде ишге жарашдырыгкыа боллукъ эдим... Алай, мени кыантулукъ этмей, бир жыйылыу озмайды... Жуюукыларынгы төгерегинге жыйгкыанса деп, хар заманда кыазыкылайдыла. Дунияны юсюнде харам адамла азмы сунасыз?

Элия улу Элияны тыхырдагкыаны тохтады. Жуюапха тынгылады. Эслемей тургкыанлай, башындан уллу жиккир¹ сууукъ сууну кыуйгкыанча болуп, телефон трубканы жерине салды, биягкыы ары-бери атлап тебиреди. Аны бет сыфатындан тилегин толтурмагкыанларын кыатыны эследи.

– Оу, сени кыара жер жутарыкы! Сен да кесинги эр кишигеми санайса? – деп, кыатыны, асланча, юсюне айланды. – Сени

¹ Жиккир – чыккыр.

иги чимдигинчи, жашынгы атын эсинге тюшюралмайса. Сен не иш жарашдырлыкъса?

Къатыны таба кёзлерин кётюрмей, Элия улу Элия, юйню бир мюйюшюнден бирси мюйюшюне жюрюй кетип:

– Менден сора тузсуз гыржын ашагъан адам болурму? Дунияны башында адамла былай хатерсиз некдиле? – деди.

Гогуш, аны эриклей:

– Адамла былай хатерсиз некдиле? Ийнек аягъы бузоу ёлтюрмейди дегенча, сени кибики мадарсыз адамны иги тенги боламыды? – деди.

– Болду, Гогуш! Ол азмы болушханды? Бусагъатда уа къолумдан келлик туююлдо дейди. Таулагъа магъадан излерге баргъан жашланы бизни Алимден нелери осалды? Сиз хар заманда сабийлеригизни шахарда къояргъа нек кюрешесиз дейди?

– Айхай, бары да сенича акъыллы болсала уа десенг а. Кесини жашларын дунияны башына чачып, кеси уа къартлыгъында театрлагъа жюрюгенден сора иши болмай къалгъанды...

Гогуш, сабийле ташлы арбазда къуру тазны тартып тыхырдатханча тыхырдап, ундурукъгъа тёнгереп, къонакъгъа келип тургъан эгечине:

– Жан жаулукъну суу этип берчи, биягъы жюрек тутта болур дейме, – деди.

Эшикден Алим кирди. Атасы, чычхан тутарыкъ киштикча, аны таба секирди, анасы да, жууургъанны бир жанына быргъап, аякълары юсюне болду. Экиси да бирча сордула:

– Ишинг къалай болду, игимиди?

– Угъай!

– Алимчигим, алдама, Аллах бла тилейме, кертисин айт!

– Анам, керти айтама! Буйрукъну тюрлендирмегендиле. Директор айтханнга кёре, мен жиберген жерлерине барыргъа керекме.

– Сен кюлгенми этесе, Алимчик, анангы къыйнама. Кертисин айт.

– Анам, ант этеме, бир тюрленнген зат жокъду. – Алим шкафдан жангы костюмун чыгъарды. Кюзюню аллында аны да кие, суймеклик жырчыкъ мурулдайды.

Атасы бла анасы, сейирсинип, бир бирге къарадыла. Ол жырчыкъны аны жюреги къууаннганда жырлаучу эди. Мынга не болгъан болур? Бир бёлек кюн мындан алгъа, ишлерге узакъ жерге бараса дегенлеринде, ашамай-ичмей юч кюн тургъанды.

– Муну бизден бир жашыргъаны барды, – деп шыбырдады Элия бийчесини къулагъына.

– Алим, сен къайры бараса? – деп сорду анасы.

– Институтха.

– Институтхамы? – Биягъы экиси бир бирге къарадыла. – Алим, къайры дейсе?

– Инс-ти-тут-ха. Институтну бошагъанланы бюгече къууанчлары болады.

«Бошагъан» деген сёз Гогошну жюрегине исси шиш киргенча кёрюндю. Институт, экзамен, диплом. Ол юч сёзню дууача окъупму турлукъ эди Гогош, жашны алай узакъ жерге ишлерге жиберликлерин билсе? Алим кеси да барыргъа суймей эди. Энди уа не болгъанды? Ол алай жарыкъ некди? Иши кереклисича къуралып, жашыргъан этеди деген муратда, анасы сорду:

– Сен Лейла бламы бараса?

– Угъай. Аны башында мыйысы жокъду. Аны кибики хайнухбаш къызны мен ёмюрде да суймем.

– Сен не затла жаншайса, Алим? Аны не терслиги барды?

– Сен аны дагъыда соргъанмы этесе? Аны институтда илму къууллукъчу этип къойгъандыла. Ол тутханды да, директоргъа, суйгенимден айырмай, мени да ол баргъан жерге, магъадан излерге, жиберигиз деп, тилек къагъыт жазгъанды.

Гогош, къолларын дууа тутханча жайып:

– Керти да тели! Аны алай айтмай, сени да шахарда къалдырыргъа кюрешсе эди уа? Экигиз да шахарда къалыр эдигиз.

– Мен дунияда анга айтмагъан къалмагъанды. Ол а сени ючюн этгенме деп къойгъанды. Мен а, ачыуланып, къыстап жибергенме. Энди ол мени кёзюме кёрюнемсин.

– Къара сен аны телилигине! Аны институтда къойсала, эрин къайры болса да жибермезликлерин билмеймиди? Къатыны къалгъан жерде эрин да къояргъа деп буйрукъ барды.

Алим, омакъ кийинип, алтын сагъатны да бууунуна илиндирип, анасына бурулду:

– Анам, сен къайгъы этме, мен башха къыз алырма. Атам да, сен да аны таныйсыз.

– Алим, ол кимди?

– Мен аны Лейлагъа дери да суйгенме. Ой, ол заманда мен нечик телилик этген эдим! Аны атасы адамланы ишге жарашдыргъан жерни таматасыды. Мени насыбым аны къолундады.

– Бу Маралны юсюнденми айта болур, Гогош? – деп, Элия алгъа да атлап сорду. Гогош, сейирсинип, алгъа жашына, артда эрине къарады.

– Алим, сен Маралны суймейме деп азмы айтханса?

– Анам, биз аны бла жарашханбыз. Аны институтда устазгъа къоябыз дегенлеринде, дуния мени болгъан суннганма. Кесин да алгъышлагъанма, къууанчха да бирге барабыз.

– Жашым, сен акъыллы сабийсе, атасыны намысы санга жарарча къызны ал. Андан игиси жокъду.

* * *

Институтну уллу залында адам кѐп эди. Къобузла жарыкъ согъула, адамла да, экеу-экеу болуп, хайнухлача, тѐгерек айлана эдиле. Бир бѐлек кюнден магъадан излеучюле бизни къыралны тюрлю-тюрлю жерлерине аны излей кетерикдиле.

Алим бла Марал да мындадыла. Ала тепсейдиле. Чыракъла аланы насыплы бетлерин жарыта эдиле.

– Марал, сени жюрегингде манга суймеклик къалгъан болмаз деп, бек уллу къоркъууда эдим.

– Биринчи суймекликни адам унутургъа боламыды, Алим?

– Багъалы Марал, мен быллай бир насыпыма деп турмай эдим! Алай сен мени суйгенинге бир зат бла ийнандырыргъа керексе.

– Къалай бла, Алим?

Ол, тынгылап туруп, аны кѐзюне тогъайбаш жугъутурча къарады.

– Алим, сени жюрегинги не зат къыйнайды?

– Марал, экибизни бир бирден айырыллыгъыбыз!

– Бизни бир бирден ким айырады?

– Сени атанг.

– Атам? – деп, Марал сейирсинип сорду. – Атам мени ишлериме къатышмайды. Алай, керек болса, болушургъа болур.

«Болушургъа» деген сѐз Алимни жюрегин къууандырды. Ишни магъанасын ангылатыр муратда, Маралны да къолтукълап, Алим тойгъа чыкъды.

– Марал, экибиз бир бирден айырылсакъ, ёлгюнчю, бушуу мени жюрегимден кетерик туююдю. Эри – бир жерде, бийчеси – башха жерде, ол не тюрлю жашауду? Эри – жер этегинде, къатыны уа – сахарда.

– Сен бош, болмагъан затланы юсюнден сагъыш этесе. Биз хар заманда да бирге боллукъбуз. Мен атам бла сѐлеширме.

Алим, къууаннгандан, кѐкге кетди.

Тамбла Марал бла Алим неках этдирирге барлыкъдыла деген хапар студентлени ичинде жайылгъанда, «Лейла уа къалай боллукъду?» – деген шыбырдау башланды.

* * *

Июль айны ахыры болду. Жаш магъаданчыла узакъ жолгъа хазырланадыла. Алимде ол къайгъы жокъ эди.

Жюзюм, геологлары экспедицияларыны таматасы, сорду:

– Алим, тамбла кетибиз, сен хазырмыса?

Ол ачыуланды:

– Мени сизни бла барлыгъым бла къаллыгъым белгили туююдю.

Жюзюм, Алимни халин билгени себепли, аны мысхылдагъанына ачыуланмады.

– Сен кесинги тели-мелиле этме. Сен хазырмыса? Институтха нек келгенсе?

– Маралны сакълайма, – деп, Алим андан да бек ачыуланды.

– Марал, атасындан чыгъып, къууанып, юйге кетгенди.

– Юйгеми? Къууаныпмы? – деп, Алим басхычладан женгил туюшуп ташайды.

Ол, Маралны юйлерини къатында кёрюп, кычырды:

– Ишле къалайдыла?

– Алим, бары да китап айтханчады. Мен санга бизни бир бирден киши айырмаз деген эдим да.

Ала, жазгъы кюнча жарып, юйге кирдиле. Аланы ол халларын кёргенде, Гогуш къууанып ахтынды.

– Мен сизни къурманыгъыз болайым, ишлеригиз къалайдыла? Бары да игимиди? – деп, Маралны, сора Алимни уппа эте сорду. – Мен Марал керти эр кишини къызы болгъанын биле эдим. Алим аны бла насыплы боллукъду.

– Бары да бек игиди, мени атамы манга угъай дерге не амалы? – деп, Марал сагъатха къарады. – Алим, кымылда, чемоданланы жый. Бир сагъатдан кетебиз. Аны алай этер ючюн, мен кёрген кыйынлыкъланы сен билмейсе. Тюзюнлей министрге баргъанма. Уялмай айтдым: биз бусагъатда юйюр болгъанбыз, мени, эримден айырмай, ол баргъан жерге барма кююгъуз дегенме. Мени да сен баргъан жерге жибередиле.

– Не дейсе? – деп, Гогуш ёле тебиреген адамча сорду.

Элия улу Элия уа къайнай тургъан сыра къазан бла башына исси суу къуюлгъан сунду. Алимни чач тюклери, къарангы бауда алмостуну кёргенча, ёрге турдула. Гогуш, ундурукъгъа жыгъылып:

– Суугъа сугъуп, жан жаулукъну, мен ёлдюм! – деп кычырды.

Эки жол айырылгъанда

Бир кече, къайры барыргъа билмегеним себепли, эки жол айырылгъанда машинамы тохтатдым. Тюз жолну жанында адамла кеслерин шайтан суу бла жылытыучу юйню эследим. Ташлы-Талагъа баргъан жолну бу юйню иесине сорургъа тебиредим.

Манга ол акъыл келир-келмез, ол юйден эки жаш адам чыкъды. Аланы мурулдагъанларына кёре, юйню иесине асыры ыразы болмаз эдиле. Узакъ болмай, жол жанында тургъан «Москвичге» минип, къарангыгъа ташайдыла.

Мен, босагъадан атлап, юйню иесине салам берип, сордум:
– Ярабий, Ташлы-Талагъа солунамы огъесе онгунамы бар-
гъан жол элтеди? Мен бери биринчи кере келеме.

Шишликчи алтын тишлерин да ачып ышарды.

– Менде бир стакан чай ичгинчи, бир зат да айтмам.

– Акъсакъал, анга уа угъай демейме!..

Ол бир иги исси чай келтирди. Аны да бошاپ, соруууму къайтардым.

Юйню иеси кёзюн да къысып ышарды:

– Жараулу къой этден жарашдырылып тургъан шишликли-
гим барды. Бир эки шишлик жутармы эдинг?

– Бек сау бол, алай ач туююлме. Кесим да ашыкъгъан этеме...

– Сени атынг бла ант этейим, шишлик ашамасанг, жолну кёргюзтмем! Хар соргъаннга мен олсагъатдан жууап берип къойсам, мени ишлерим къалай боллугъун билемисе? Сора мен былайда бу шишлик этиучюню нек ачханма? Эки жол айырыл-
гъанда тохтайым да, хар соруугъа жууап берип турайым, сатыу а ёресине жансын, алаймыды? Угъай, алай боллукъ туююлдю!

Мен не этерик эдим? Боюн салдым.

Къысха заманны ичине столгъа шишлик салынды. Ашар-
гъа кёлум бармай, бир-эки эт кесекчик къапдым. Столдан къо-
баргъа тебирегенимлей, шишликчи сол къолу бла инбашымдан энишге басып, онг къолу бла аллыма стакан чай салды:

– Энди жолда къарынынг аурумаз ючюн, бир стакан чай ич.

Бразы болмасам да, къонакъбайны айтханын этдим. Ба-
рындан да бошاپ, сордум:

– Бирда къуруй эсе да, Ташлы-Талагъа къайсы жол бар-
гъанын айт?

Асыры кючлю кюлгенден, шишликчини бети кёрюкча жыйырылды, ахырында айтды:

– Экиси да.

Ол тюш болса уа!

Бюгюн Адакъа улу бир аман тюш кёрдю. Ол тюш асыры амандан, айтыргъа окъуна къоркъады. Эрттенликде къатыныны къулагъына бир къауум сёз шыбырдады, андан сора ол, ахырына дери айт деп, жарыкъ кюнюн къарангы этди, жанындан да тойдурду.

– Олтур, не тюш кёргенинги толусунлай башдан аягъына дери айт. Кёргенинг да тюш болгъаны нечик уллу насыпды! Ол керти болса эди уа? Олсагъатдан эки къабырны да бир жерде къазаргъа керек эди... Тынгылачы, жан къыйырым, эрим! Жатардан алгъа, азыракъ ашай тур деп, мен сенден минг кере тилегенме! Пловдан сора харбыз ашаргъа жарамайды. Санга

докторну айтханын унутханмы этгенсе? Ол санга жатардан алгъа, айран иче тур дегенди. Мен да санга айран этеме, сен да, ичмей, эски этесе да къояса. Мен харип анга не хадагъа этейим? Къаллай бир айранны тегерге тюшеди! Болду, не тюш кёргенинги, Къуранны аятлары бири бирини ызындан баргъанча, къолума ариу санап бер! Не тюш кёргенсе? Биягъы ол дунядан къурурукъ Бодуркъу улунму кёрген болурса? Санга ненча кере къайтарыргъа керекди: сен аны тюшюнгде кёрсенг, саламлашхан да этмей, бир жанына бурулуп, озуп кете тур.

– Мен тюшюмде аны кёргеними къайдан билдинг? Сени атынг бла ант этейим, ол манга чыгъана шинжича кёрюнеди, тёрт жанымдан мырхыкча жабышады.

– Мени тэсююм бла мындан кеп ойнама, ол санга не айтханын айтчы!

Жукъусу аязмагъан кёзлерин да эки жумдуругъу бла ууа, Адакъа улу, ауузун да къая жарылгъанча ачып, иги керилген да этип, башлады:

– Ахшы, мёлегим, сен айтхан болсун, алай, мен айта туруп, сэсююм бёлме. Иги бла аман тюш болгъанын андан сора айтырса. Иш а былай болгъанды. Мен ишлеген жерде бир иги къуллукъ бош болады. Энди директорну къонакыгъа чакъырайым да, ол къуллукъ мени деп оюмлашдым. Тохта, Мёлек, сэсююм бёлме, бошама къой. Кёзлеринги да алай жандырма, тюшюм унутдураса. Мен юйге келеме, сен а юйде жокъ. Не ичерик жокъ, не ашарыкъ жокъ. Болду, ачыуланма, мен жангылгъан этгенме, сен юйде эдинг. Сен, чоюн бла суу салып, эт, жау, пиринч алыргъа мени тюкеннге жиберген эдинг. Мен, эринмей, сени ол жумушунгу да этген эдим. Сен безирегенми этесе? Ол тюшде болса да, жолдаш Кёкбёрк улу бизге къонакыгъа келликди. Аны кёрмеклик – бизни юйдегибизге уллу насыпладан бириди. Ой, мени ариу Мёлегим, мен аны къаллай ариу сёзле айтып чакъыргъанымы бир кёрсенг эди! Ол ариу сёзле мени акъылыма да къайдан келген болур эдиле? Мен анга: «Жаным кибик кёрген, Аллахымча суйген, жолдаш Кёкбёрк улу! Биз Мёлек бла кёгюрчюнлеча жашагъанлы, бюгюн жыйырма бла беш жыл болады. Аны себепли сизни къонакыгъа чакъырыргъа Мёлек мени боюнума салгъанды. Сени бла бирге юй бийчелери бла сени эки заместителлинг да келселе, бек иги боллукъ эди. Сиз бизни босагъабыздан атласагъыз, ол бизни юйдегибизге уллу насып келтирлигин бек уста билебиз», – дедим.

– Былайгъа дери ишинг аман бармайды, сора уа?..

– Мёлегим, мени сэсююм бёлме деп тилеген этгенме, «сора уа» деп турма да, хапарымы бошама къой. Алай болмаса, манга не затла болгъанын биллик туююлсе. Аман тюш адамны жюрегин къалай жарсытханын сен билемисе? Мен энтта да жанымы

ичиме жыялмай турама. Жолдаш Кёкбёрк улу ингирде сагъат сегизде бизде болургъа сёз берди. Безиреген да этип, беш жулдузлу болсун ансы, коньяк окъуна ичерге айтды. «Сиз келигиз ансы, кёкде бир жулдуз къоймай, барын да шешагъа жабышдырайым», – дедим. Мен, багъалы Мёлегим, кёп тюрлю тюшле кёргенме, алай мунуча сейир тюш бир заманда да кёрмегенме. Мен сени ол ариу кёзчюклеринг бла ант этейим, ол бусагъатда да тюнюмде болгъан сунуп турама. Неде тохтагъан эдим? Сен эт биширирге суу салгъан эдинг, мен а тюкеннге чапхан эдим. Тюз бусагъатдача эсимдеди. Чыпчыкъ бурунчугъу бла хар бюртюгюн айырып салгъанча, беш кило пиринч алдым.

Андан сора, гаккы сарысыча, сап-сары жаудан эки кило алдым. Ол ичерик сатылгъан жерде уа – бир къадар адам. Кезиу жетгинчи сакъларгъа тюшсе, кеч къаллыгъымы билдим. Мен юйде болмай, къонакъла келселе, иш тапсыз болур, уялыргъа тюшер деген акъыл жанымы къыйнайды. Алайлай эсиме ол жерни Бодуркъу улу да марагъаны тюшдю. Аны онгу менден бийигирек эди, нек десенг мени къатымда аны уллу билими барды... Алай иш анда туююдю. Ол тизилгенлени бир жаны бла сыптырылып, коньякланы алып, ахчаларын берейим дегенлей, бир къарт къатын: «Ол сизни кибик адамлагъа тийишли туююдю!» – деп, дунияны кычырыкъдан алдырды. Мен, ачыуланып, бомбача чачылыргъа башладым. Манга алай айтыргъа жараймыды? Адамла бары да къарт къатын жанлы болдула. Мен, ачыуланып, бирин ары тюртюп, бирин бери тюртюп, кассагъа жетип, ахчаны берип, аны къагъытын къолюма алгъынчы, «кызылжагъала» жетдиле. Кёремисе, Мёлегим, дунияда адамла ма алай хурметсиздиле. Мени къанлы жауум да кёрмесин аллай тюш. Мени милициягъа элтдиле, соруу этип башладыла, протокол этдиле. Мени уа башымда, къонакъла болмаса, бир зат да жокъ. Сагъатыма женгил-женгил къарайма, алай андан не хайыр? Сагъат сегиз болгъанын кёргенимде уа, саудан ёлдюм да къалдым. Къонакъла да келип, суу да къайнай тургъаны кёзюме кёрюндю, бу хайырсыз а сорууун бошамайды. Аны аллында тобукъланмадым ансы, мен айтмагъан къалмады, алай жумушаталмадым. «Манга къонакъгъа Кёкбёрк улу келип турады», – дедим. «Мен Кёкбёрк, Къарабёрк улу да танымайма. Низамны бузгъанса, аны себепли жууабын берликсе!» – деди да къойду. Сен ангылаймыса, Мёлек, ол Кёкбёрк улун танымайды! Аны алай айтханы асыры ачыу тийгенден, кесими ишими да унутуп, кычырдым: «Сен Кёкбёрк улун къалай танымайса? Аллай уллу адамны танымазгъа санга ким эркинлик бергенди?» Сагъатха къарасам, ол хайырсыз таякъчыкъла уа – онну юсюнде. Мени къонакъларым да келип, алларында не ашарыкъ, не ичерик болмай тургъаны кёзюме суратча кёрю-

дю. Былайда сакъалыны ызындан барып, мыйыкъларын тас этгенлей деген нарт сёз эсиме тышдю. Мен энди жангы къуллукъ кёрмей эдим да кёрмей эдим, алай мен бу затланы Кёкбёрк улуну жанына тиерге этген сунуп, ишлеген ишимден да кыыстар деп къоркъдум. Айтчы, бийчем, дунияда андан аман тыш кёрюрге боллукъмуду? Энди ол тышню къалай ангыларгъа боллукъду?

Адакъа улу, Мёлекни къалай ачыуланып къарагъанын кёргенлей, тили тутулду да къалды. Ауузун да кенгнге ачып, къатыны бир акъыл сёз айтырыкъча, анга къарап тохтады. Къатыны уа ауузун сарыуекча ачып кыгчырды:

– Тыпырынг арты бла къуругъан, ол тыш къалай болады?!

Бюрсюкюнню ишни алай женгил къалай унутханса? Алай багъалы адамланы къатынлары бла къонакъгъа чакъырып, кесинг а къайры думпайгъанса, аман думпайырыкъ! Сакъладыла, сакъладыла да, артда уа милициядан сёлешдиле. Телефонну Кёкбёрк улу алды. Анга не айтханларын мен эшитмедим, алай бир кызарды, бир кёгерди, бек сейирсинди да, сорду: «Адакъа улу хыликкъямы этгенди?» – деп. Нёгерлерине да белги берип, манга да къыйыкъ къарап, турдула да кетдиле.

– Мёлегим, сора ол тыш туююл эди? Энди мени эшигим жабылды, отум кёмюлдю! – деп, Адакъа улу, башындан тутуп, ундурукъгъа ауду. – Мени дунияда бир насыбым болса, ол тыш болур эди!

Солтан, санга не болгъанды?

– Сени бу юсюндегиле не затладыла? Сен бетинге, чачынга бир къарачы... Бийчем, бизни юйюбюзде кюзгю жокъмуду? Бирда къуруй эсе да, анда кесинге бир къарасанг а! Мындан табыракъ, тазаракъ жыйрыгъынг жокъмуду? Муну жапысына бир къара! Сени кийимингден, сыфатынгдан шайтан окъуна къоркъурукъду!

Къашларын туююп, Аслижан эрине къарады. Арт кезиуде Солтан, ишден къайтхандан сора, Аслижанны бу тырманладан башын ёрге кётюртмей тура эди. Ол затла да муну юй бийчесин тюз узункъулакъны дыгъылына къатылгъанча этиучю эдиле. Эрени тырманларына сагъыш эте, муну акъылына келмеген иги да, аман да жокъ эди. Бюгюн андан ары тёзалмай зынгырдады:

– Болду! Хар кюнден ариу, таза кийинирге мен санга жаш кызычыкъ болмагъанма. Манга кишини кёзю къарасын деп излеген жерим жокъду. Мен анамы эски жырын эртте жырлап бошагъанма. Мен эрим болгъан тиширьюма. Тюрлю-тюрлю

жыйрыкъла кийип, кюзгю аллында, маймулча, ары-бери чонкыая турургъа заманым жокъду!

– Кийимлеринги анча кере алышындыр деп ким айтады?

Сени, таза жыйрыкъ кийип, бетинги жуууп, башынгы тараргъа заманынг жокъмуду?

Аслижан, кир тамгъаладан толгъан жыйрыгъыны этеги бла терлеген бетин сюртюп, эрине да жууап бермей, аш юйге ташайды. Анда табакъланы, чоюнланы тыхар-тухур этдире, кесине мурулдады:

– Кертиди, ол сени бла ишлеген кыызчыкълача болургъа манга кеп керекди. Гинжи суратлача, аллында кюн узуну ариу кыызла керюнюп тургъан эр киши артда къатынына къараймыды? Аланы къатында аны къатыны алмостуча керюнеди. Сиз, эр кишиле, барыгъыз да бирсиз! Сизни акъылыгъыз кезлеригиздеди. Ариу жыйрыкълы, бурма башлы, пулгу бетли тиширыу керсегиз, аууз сууларыгъыз келеди.

– Аслижан, кезле ариуну суюдиле, – деди отоудан Солтан.

– Жан кыйырым, сора, мени кибик, ариу болмагъанла уа не этсинле?

– Кесине къараргъа, ариу, тап кийинирге керекдиле. Сора сен ариу туююлсе деб а ким айтады? Экибиз бир юйюр болгъанлы жыл толмайды... Сен а манга...

Аслижан асыры эриши къарагъандан, эри айтыр сёзюн унутду.

– Нек тохтадынг? – деп, Аслижан, бёрюкъырча, юсюне айланды. – Мени энди жаратмаймыса? Алай болургъа да болур. Сен мени суюе да болмасса, алай сени манга, жаз тауукъча, суюмекликни юсюнден жырлагъанынг унутмагъанма, бери тынгылачы:

*Кюле-ойнай кезлеринг,
Эрий-эзиле сёзлеринг,
Жумушакъ жибий бетчигинг,
Мамукъдан агъыракъ этчигинг.*

*Бетин басхан суюдюмю
Жарытып кёояр юйюмю,
Къалай ариу жарашады
Юсюне кийген кийими!*

*Сан-санларынг ийиле,
Чыбыкъ кибик бюгюле,
Къара-къонгур кеп чачынг
Эки табанынга суйреле.*

*Битеу жанны ариуу,
Жюреклени аурууу,
Мени кибик жарлыны
Санга жетмез къарыуу.*

*Чекден артыкъ сюеме,
Кесеу кибик кюеме,
Ол-бу сюед деселе,
Отдан кийим киеме.*

*Ай къатында бир жулдуз –
Санга ушаш, тѳгерек.
Эки суйген бир болса,
Дуния малы не керек?*

Ма была сени сѳзлерингдиле! «Сенден башханы ѳмюрде сюе-рик тѳююлме, дунияны башы хур къызладан толуп турса да, бирине кѳз къыйырым бла да къарарыкъ тѳююлме», – деген сен эдинг. Энди уа? Тыйгъысыз!.. Мен, олтуруп, анга аш жарашдырама, ол а... – Аслижан сытылды.

Солтан, Аслижанны къатына жанлап, чачын сыларгъа умут этгенлей, тюртюп жиберди.

– Кет, кет, кет! Сени кибик эр кишиле юй бийчени багъасын къайдан билликдиле? Ол бир заманда да болмагъанды, эндими боллукъду? Мен да къалгъанлача этип башлайым. Кюнден юч-тѳрт кере кийинейим, къолума да бир ариу кишилени суратлары болгъан журналны алып, диванда ары-бери ауа турайым. Келсенг, аш жокъ, суу жокъ, сора не айтырыкъса? Мени бек жаратырса да? Менден ариу киши да кѳрюнмез да?

Къатыныны айтхан затлары Солтанны жанына тиймеди. Терен кючсюнюп, айтды:

– Мен тюнене Аскербийде къонакъда болгъан эдим. Кертисин айтсам, мен аны жашаууна зарланган окъуна этдим. Сен аны къатынын бир кѳргю эдинг. Асыры тап эм таза кийингенден, аны олсагъатда не къонакъдан келген, не къонакъгъа тебиреген сунар эдинг. Ол хали бла ол эрине аш салады. Алай этгени эрине да ариу кѳрюнеди, бийчесини да жюреги кѳтюрюледи. Бири бири бла безирейдиле, кюледиле. Биз алача жашаргъа онгубуз жокъмуду деп, кѳп сагъыш этдим. Мени Аслижаным алай субай, ушагъыулу болаллыкъ тѳююлмюдю?

Аны эшитгенлей, Аслижан, къолундагъы стакан тюпню полгъа уруп атып, тауушун кѳкге бардырды:

– Бети болмагъан бетсиз! – деп, жилимукълары да бара, эрине къычырды. – Не заманнга дери башхаланы къатынларына кѳзлеринги жандыргъанлай турлукъса? Сени амалтын

мен юйден тышына чыгъаргъа онг тапмайма, сен а ол затланы ауузунга келтирип, манга айтаса.

Аслижан, отоугъа кирип, киритни да ичинден этип, гырауну тынгылаун берди. Солтан, эшикни да ачдыралмай, кеси жангыз аш ашап кетди.

Жарым сагъатдан Аслижанны бир шуёх къатыны келди. Босагъадан бери атлап, Аслижанны бет сыфатын кёрюп, къолларын да, жангы айгъа дууа этгенча, кенгнге жайып:

– Санга не болгъанды, жанчыгъым? Сени ол ариу кёзчюклеринг нек кёпгендиле? Отум ёчюлген, сен жилигъанмы этгенсе? Къарачы манга. Жилигъанса, кёз жарыгъым. Солтан а къайдады? Огъесе... биягъы сёзмю болгъансыз? – деди.

– Жаным, Жюзтюмен, эр кишиле бары да былаймы болурла? Сен къолларына тийгинчи, тегерегинге эркек гогушча айланадыла: «Сенден сора кишини суймейме, сен болмасанг, тели боллукъма, сен мени мелекчигимсе, сенден ариу дуняны башында жокъду...» – дейдиле. Артда уа, къол сапын бла жуугъанча, бары да думп болуп къалады. Биз бирге жашагъанлы, жыл болуп келеди. Ол аз заманны ичине биз бир бирден эрикгенча кёрюнеди. Аны айтханына къарасанг, мен кюнден жюз кере кийим алышындырыргъа керекме. Андан сора мени ишим болмагъанча!..

Жюзтюмен ёртенча къабынды:

– Сен анга ангылат, тырман этмесин. Ол энди сени суймей эсе, айтсын. Къуру тирменни ташыча тыхырдап турмай, ачыкъ айтып къойса игиди. Сени суймейме десин да къойсун. Аны бла иш битди. Мен да Жюзтюмен туююлме, аны кёзю бирлеге къарамагъан эсе. Тохтамай, тырманны санга аны ючюн этеди. Сен а анга: «Сен мени суйген жашым туююлсе, аны себепли мен сени аллынгда кюнден жюз тюрлю кийинирик туююлме», – де. Кёремисе аны! Сен мен айтханнга тынгыла, энди ол санга тырман зат этсе, тюзюнлей: «Мени жаратмай эсенг, кесинги жюрегинг жаратханнга бар!» – деп къой.

Аслижан Солтанны сау ыйыкъны ичинде жаулагъанлай турду. Ол не айтса да, не къадар ариу селешсе да, анга жууап бермеди.

Бир кюн Солтан анга бир ариу жыйрыкъ келтирди.

– Ма, муну санга келтиргенме. Юйде кие тур, – деп, бийчesine ариу селешди.

Аслижан, эрини къолундан жыйрыкъны тартып алып, аны да бир жанына быргъап, ачыуланып айтды:

– Мен, адамны кёзюне къарагъанлай, жюрегинде болгъан затны билип къояма. Аны себепли, бир жукъну жашырмай, халибизни туура этейик. Тохтамай, хар Аллахны кюнюнден сен манга бу тырманны нек этесе? Сен башханы суйюп, мен санга обурча анданмы кёрюне болурма?

Солтан ышарды, Аслижанны энишге төгюлюп тургъан чачын кьолу бла ёрге жыяма дегенлей, ол эрини кьолуна урду.

– Болду, мени мындан кёп къанымы бузма! Айт, санга не болгъанды?

– Аслижан, сен манга не болгъанын билмеймисе? Мен сени кимден да ариу болурунгу сую эсем, кимден да ариу эм таза кийиниринги сую эсем, сенден тап, ушагъыулу бир тиширыу манга кёрюнюрюгюн суймей эсем, мен терсеми? Аслижан, мени жюрегимде, ёлюп кетгинчи, суймеклигим жангыз сени ючюн жашарыгъын суюме. Огъесе сен аны жаратмаймыса? Энди манга не болгъанын билемисе?

ТАУРУХЛА

Эсен тюк

Гара сууладан узакъ бармай, эски заманлада тик тауну башында адам кирирге амал болмагъан Гун къала болгъанды. Ол къаланы иеси къатын алгъанды. Ол алгъан къызны ариулугъу кюнню кёзюн къамата эди. Ол жети жылдан биринчи сабийин – ариу жашчыкъ тапханды.

Сабийчик асыры къарыусуздан, аны башына тюк чыкъмай эди. Анасы аны кёргюзтмеген уста къалмады. Уллу Кавказда, хансладан дарман эте билип, ол бармагъан бир уста да къалгъан болмаз эди. Алай ол сабийге термилген тиширыуну жашчыгъын киши сау эталмады.

Кюн тууушда бир къарт киши хапар айтханын ол жашчыкъны анасы эшитди. Ол къарт айтхан хапаргъа кёре, Гун къаланы онг жанында, биркюнлюк жолда, бир дарман суу чыкыгъан жер барды.

Эри да ичлеринде болуп, бир адамгъа зат айтмай, тиширыу, жыртылгъан быстырла да кийип, сабийни да жаулугъуна чулгъап, жашыртын юйюнден чыгып кетеди.

Танг жарыкъ къаланы төгерегине жайылгъынчы, тиширыу жолун онглады. Кюн узуну барып, дарман суу чыкыгъан жерге жетди. Ол дарман суугъа жетгенде, ай чыкыгъан эди. Шаудан сууну ташлагъа тийген тауушу азчыкъ эшитиледи.

Анасы жукълап тургъан сабийчигин жерге салды. Сабий чулгъанып тургъан жаулукъну алып, суугъа сугъуп, аны бла жашчыкъны башын сылады. Жукълап тургъан жашчыкъ уянмагъанды. Анасыны кёзюню аллында аны чачы, ёсюп, мухар кьозуну тюгюча, бурма-бурма болгъанды.

Ол кюнден сора ол сууну атына «Эсен тюк» атагъандыла. Бюгюн да ол «Эсен тюк» деген дарман сууну аты бла курорт шахаргъа Ессентуки дейдиле.

Илячин къая

Чегем ауузуна бара, Тохтамыш къабакъдан ёрге озгъанлай, Чегем черекни сол жанында бийик къая барды. Ол къаяны алында, Чегем черекни онг жанында, Батыр-Къол деп бир ариу ёзен кёрюнеди. Ол ёзенде эки сын таш барды. Аладан биринде былай жазылыпды: «Ёлгенни гюняхлары къурусун. Бу къабыр Хажиланы Дугунуду (1786–1787 жж.)». Ол затла эки жюзге жууукъ жыл мындан алгъа алайда таулула жашагъанларын кёргюзтедиле. Бусагъатда алайда, къошладан сора, жукъ да жокъду. Былайда адам жашагъанды деп айтырыкъ туюлсе. Хапаргъа кёре, «Илячин къая» деген хапар малкъар халкъны къырым хан бла кюрешген заманларын ангылатады. Ёмюрледен бери аууздан ауузгъа айтыла келгени себепли, бир кесек тюрленсе да, аны хапары буду.

Къырым хан бир жол кесини уллу аскери бла ол бийик къаяны башы ёзенде чатыр къуруп тохтагъанды. Ол къадар аскерни кёрюп, Батыр-Къолну халкъына бек уллу къоркъуу киреди. Ол ханны аскери тохтагъан жерден, гаммешле ёкюргенча, жерни къалтыратып, бир ачы къычырыкъ эшитилгенди.

Батыр-Къол элни таматасы:

– Была ким эселе да, билигиз, бу къычырыкъ да не затды? – деп, ары адамла жибергенди.

Баргъанла, къайтып:

– Къая башында тохтагъанла къырым хан бла аны аскериди. Ол, жер тепдирип, ачы къычыргъан а – къырым ханны гёжефи, бир уллу къалмукълуду. Хан сизге уа бу затланы айтыгъыз деп буйрукъ бергенди: «Къырым хан сизни таматагъызны бек кючлю тутушуучусун кесини гёжефи бла тутушургъа чакъырады. Сизни таматагъызны тутушуучусу мени гёжефими хорласа, мен, аскерлерими да алып, ызыма къайтама, алай болмаса, сизни элге уллу жасакъ да саллыкъма, ариу къызланы да, жигит жашланы да алып кетерикме, аны бла бирча таматагъызны да кесиме къул этерикме».

Элни таматасы, намыслы къартланы жыйып, ханны буйругъун алагъа айтханды. Ала уа сагъыш этерге хандан юч кюн тилегендиле. Ол затны барып ханнга айтхандыла, хан да ыразылыгъын бергенди.

Элни къартлары жыйылдыла. Ханны гёжефи бла тутушургъа Хасан деп бир жаш адамгъа буюрдула. Ол, бек узун адам болмаса да, бек бёкем эди. Бир къолу бла бир ючлю ууаныкны кётюрюучю эди. Хасанны атасы да ол жыйылгъан къартланы ичинде болгъаны себепли, анга бу жыйылгъанланы оноуларын жашынга билдир деп буюргъандыла.

Къарт юйюне келди. Хасанны къатыны Илячин болгъан жерде этилген оноуну жашына айтыргъа болмай, аны арбазгъа чыгъарды. Хасан атасы айтхан сёзге уллу эс буруп тынгылады. Алай аны халы ол ханны тутушуучусундан къоркъгъанын билдирди.

Хасанны атасы, булут басхан кюнча мутхуз болуп, адамлагъа да кёрюнмей, жашны дуниядан кетериги да кёзюне кёрюнюп, аны бла бирча элге да уллу палах келлигин эслеп, жаралы болгъан айыуча айлана эди.

Юч кюн озду, тамбла тутуш болургъа керекди деген кюн жетди. Къарт киши, бир сёз айтмай, кюн узуну юйде олтурду. Ашхам болгъанлай, ол барып бауда биченнге жатды.

Сюрюуден ийнекле келедиле, аланы сауаргъа Илячин оруннга челек бла кирди. Бир къунажин къозлагъан, чочуп, саудурургъа къоймагъанын къарт киши эследи. Илячин ачыуланды. Аны, сермеп алып, хунаны башы бла орунну бирси жанына атып жиберди. Сора, барып, инбашына алып келип, бир зат да болмагъанча, аякъларыны юсюне салып, саууп башлады. Ол къунажин бирда жеринден тепмей саудурду.

Къайын атасы уллу сейирге къалды. Илячинни кючю жашында болмагъанына бек бушуу этди. Къарт юйге къайтды. Аны жашы Хасан да ары келди. Ушхууургъа дери экиси да уллу шургу этип олтурдула. Илячин, ушхууур этип, алларына салды, алай аладан бири да анга узалмады.

Илячин, уллу сейирге къалып, сорду:

– Айтыгъыз, сизге не болгъанды? Ма мен, сизге гурушха болуп, сизни мудахлыгъыгъызгъа къарап айланганлы, юч кюн болады, бек мудахсыз, биригиз биригиз бла алгъынча ушакъ этмейсиз.

Хасан жууап берди:

– Эр кишилени ишлерине къатышхан – тиширыуланы ишлери туююдю. Сен ийнеклени сау, юйге, сабийге къара, башханы сураргъа санга жукъ жетмейди.

Ол заманда атасы Хасанны сёзюн бёлүп айтды:

– Сёз жашау бла ёлюмню юсюнден баргъан заманда, аны тиширыу да билирге керекди, – деп, хапарны, бирин да къоймай, келинине айтды.

Келин, ышаргъан да этип, къайын атасы бла эрине, ашны сууутмай ашап, тынч жатсагъыз, иги болурму деген халны ангылатды.

– Къырым ханны гёжефи бла мен тутушурма, аны ючюн сиз къайгъы этмегиз, – деди.

Атасы бла жашы, бираз сагъыш этгенден сора, келинни оноууна ыразы болдула.

Эрттенликде келин эр киши кийимле кийди. Аны къайын атасы, эри, ол элни таматасы, жаш жигитле эм халкъны кёбюсю ханны аскери тургъан жерге келди.

Анда, ханны чатырыны аллында, тутушургъа жарашдырылгъан жерде, къалмукъ пелиуан, хар кимге да аман айта, ары-бери жюрюйдю. Жыйылгъан адамла бары да Хасаннга къарайдыла. Ол заманда къарт, келинин алгъа тюртюп, айтды:

– Сен кесинги алай къарыулугъа санай эсенг, ма бу жашчыкъны жыкъ, уллула бла сен этерик зат а жокъду.

Ол заманда къалмукълуну кюлгенинден жер къалтырады. Сермеп, къолуна алып, гюлмендини ууучха жыйгъанча жыяргъа умут этип, ол ортагъа чыкыгъан Илячинни сермеди, алай аны жеринден тепдиралмады.

Ол заманда Илячин, амал излей, бир кесек туруп, къалмукълуну бир къолу бла боюнундан, бирси къолу бла аягъындан тутуп, аны кесин да инбашына кётюрюп, ала барып, бийик къаядан энишге атып жиберди. Къаядан тюбуне тюшерге, аны санлары тюк-тюк болдула.

Хан, сейирден, ауuzu ачылды да къалды. Илячинни къайын атасы, аны ханны аллына элтип:

– Хан, къарачы: бу эр киши туююдю, бу тиширыуду... – деп, аны башындан бёркюн алып, узун чачын энишге бошлады. Хан аны тиширыу болгъанына толу ийнаннгандан сора да, таулуланы тиширыуларында быллай бир кюч бар эсе, эр кишилерине не айтырыкъса деген сагъышха кирди. Олсагъатдан чатырын, аскерин да жыйып, Батыр-Къолну туурасындан думп болду. Таулула да Илячинни кючуне уллу сейир болдула.

Ол элни таматасы Илячиннге:

– Сен кесинги жигитлигинг ючюн не саугъа излейсе? – деп сорду. – Суйсенг, бир тиширыуда да болмагъанча, жараулу тиширыу кийимле берейик, суйсенг – тууар сюрюу, суйсенг, жылкы берейик.

Илячин ол саугъаланы бирин да унамады, алай бир зат тиледи:

– Мен былайда жыйылгъан халкъдан тилеригим олду: мен бу къалмукълу гёжефни атхан къаягъа мени атымы атагъыз.

Халкъ бары да анга ыразы болдула. Ол кюнден бери ол къаягъа Илячин къая деп аталгъанды.

Эки пелиуанны сермешулер

Бу таурух озгъан узакъ ёмюрледе жарашдырылгъанды. Кавказ ол заманда бусагъатдача болмагъанды. Бусагъатда хур къызлача тизилген акъбаш таула сюелген жер кёз тутмагъанариу, сыйдам тюзле болгъандыла. Ол ёзенледе жилин жырмаз-

жашил кырдык, ийислери адамны бурунуна духча ургъан гок-кахансла ёсе эдиле. Жемиш терекледе ёсген кёгетлени ауур-лугъу,

бутақъланы жерге жетдирип, кёгетлеге ариу кёк хансланы уппа этдире эдиле. Къалын агъачланы ичинде тюрлю-тюрлю макъам бла жырлагъан чыпчыкъъланы тауушлары, тюрлю-тюрлю кийик жаныуарланы гъырылдагъанлары, къычыргъанлары эшитиле эди.

Тёгерекде жашагъан тюрлю-тюрлю миллетлени ол ариу жерлеге кёзлери къарай эди, алай эки пелиуан – Эльбрус бла Казбек – аланы зар кёзледен сакълай эдиле.

Казбек бла Эльбрус эрттеден шуёхлукъну жюрютген татлы тенгле болгъандыла. Эльбусну Аслан деген жашы, Казбекни Машук деген къызы бар эди. Туугъан заманларындан башлап, ала бирге ёсюп, бирге ойнап келгендиле. Аны себепли аланы аталары:

– Акъылбалыкъ болсала, экисин да бирге этербиз. Сабий-лерибиз насыплы болсунла, жюреклерибиз къууанчдан толсунла, – деп оноулашхандыла.

Заман къарап-къарагъынчы жетди. Аслан акъылбалыкъ болду. Уллу кючю болгъаны себепли, адамланы ичинде ол биринчи пелиуаннга саналды. Асланны кючю-къарыуу уллу болгъанлыкъгъа, жюреги бек халал болгъанды, кесини кючю-къарыуу бла бир адамны, не жаныуарны къыйнамагъанды.

Машук да бет сураты кюнню кёзюн къаматхан бир ариу къыз болду. Ол кёрюннген жерге кюн тийгенча болуучу эди. Аны ышаргъанын кёрген адам аны бир заманда да унуталмагъанды.

Ишле бары да ахшы бара тургъанлай, палах кишиге да сор-май жетди.

Бир жолда Аслан Машукну юсюнден берген сёзюн атасыны эсине салды. Эльбрус, ариу, омакъ кийинип, атха да минип, Казбекге къонакъгъа келди. Казбек аны, уллу ийнакълап, къонакъ этди. Ол атдан тюшер-тюшмез, къолуна, башы да кёмюк эте, боза гоппан жетди.

Эльбрус, гоппанны да къолуна ала, айтды:

– Мени суйген тенгим Казбек, жууукъ болургъа бизни эрттеден сёзюбюз барды, энди ол сёзню да заманы жетгенди. Мен сенден Машукну Асланнга тилей келгенме.

– Асланны жигитлигин ким билмейди? Ол мени къызым Машукга тийишли эр болур дейме, – деп, ышара-ышара, Казбек Машукну чакъырыргъа жиберди.

Машук келди. Аны бет сураты жаз башында жарыкъ кюннге ушады, ышаргъаны жай кюнча жылытды. Эльбрус Машукну кёрмегенли, жылдан артыкъ бола эди, алай аны ариулугъу

ол заманга алай чагъарыкъды деп, аны жети жукълап эсинде да жокъ эди. Къарт Эльбрус, буз тюрюнде тургъан сууукъ жюреги жаш жюрекча жылынып, Машукну суйдю.

Чалбаш пелиуанны жашыртын ишлери аны жюрегин ырыгча талап башлады. Суймеклик аны жюрегин ёртенча кюйдюре эди, алай, жашындан уялып, аны кишиге ачыкъ эталмайды.

Эльбрус, жашы ол суйген къызны алса, аны жюреги кетюралмазлыгына толугу ийнанды. Аны себепли анга къаллай чырмау этер сагъышха кирди. Асланны узакъ, къоркъуулу жерге ашырыргъа таукелленди. Аны умуту бла, ол андан къайтырыкъ тюрюл эди.

Жашы атасыны буйругъун толтурмай болмады. Сауут-саба да тагъып, Машук бла да саламлашып, Аслан жолгъа атланды.

Андан сора Эльбрус хар кюнден Казбекге жюрюп тебиреди.

Бир жол а, Казбек юйде болмагъан заманда анга келип, Машукну отоууна кирип, Аслан ёлгенди деген ётюрюк хапарны билдирди. Аны эшитгенлей, Машукну эси ауду, ол заманда Эльбрус да анга этеригин этди.

Ол бушууну эшитгенде, Казбек уллу мудак болду. Ол Асланны кесини бир туугъан сабийинден башхагъа санамай эди. Эльбрус этген зат да Казбекни жюрегин бек сындырды. Къызына боллугъу болгъаны себепли, ол аны Эльбрусха къатыннга берди.

Эльбрусну къууанчы дунягъа сыйынмай эди. Къыркъ кюн бла къыркъ кече пелиуанла Эльбрус бла Машукну тоюн этдиле. Анча кюнню ичинде Машук бир кюнню ышармады. Аны нюр тёркен эки уурту сапыран чабакъча саргъалгъан эдиле, алай суйген жашына сарнагъаны бир кюн да тохтамай эди. Ол кюнден сора Казбек да сагъышлы болду, къарындашыгча болуп келген Эльбрусну жууукълугъу аны жюрегин къууандырмады.

Машук Эльбрусну юйюнде къалды, Казбек а, кеси жангызлай, сагъыш эте, жерине кетди.

Жазны ахыры бола башлады. Бир кюн танг жарыгъы бла сырыйна тауушла бла бирге атлы ауанала керюндюле. Ол а кимди десенг – Аслан! Баргъан жумушун толтуруп, сау-эсен, къууанч бла келеди.

Машук, безгеги тутхан адамча, адыргыгъа къалды: аны Эльбрус алдагъанын толугу ангылады.

Аслан, юйюне жетип, атдан тюрюдю. Этген жигитликлеринден атасына хапар айтыргъа деп, юйге кирирге тебирегенлей, босагъада, нюр тёрючю жаякълары да ичлерине батып, бетинден къаны къуруп тургъан Машук бла Эльбрусха тюрюбеди. Атасы этген палахны ангылады. Жюреги ачыгудан толду.

– Мени атам эдинг, энди жауумса! – деп, Аслан, къылычын суууруп чыгъарып, Эльбрусха кесин атды.

Эки пелиуанны – жашыны бла атасыны – арасында уллу сермешиу башланды. Ол сермешиу бири бирини жанын сакълар ючюн башланмагъан эди. Къан шаудан суулача бара эди. Эльбрус эмеген кибик кючлю эди, Аслан акътереклей субай эди, алай экисини да къарыулары тенг эди. Ала не къадар кюрешсе ле да, бири бирин хорлаялмадыла. Аланы уруш, сауут тауушларына Ужба, Шхилди, Бызынгы деген пелиуанла эм башхала да жетдиле. Ала тегерекден къарагъан болмаса, къатышыргъа базынмадыла.

Сермеше келип, табыракъ тюшгенлей, Аслан, къылыч бла уруп, Эльбрусну башын эки жарды. Къаны да ырхыча бара, Эльбрус, ахыр къарыуун бирге жыйып, сол кюлу бла бел бауундан тутуп, онг кюлу бла жашын беш кесек этип, ёзеннге чачды, кеси да, жыгъылып, алайда жан берди. Машук, суйгенини ёлгенин эслеп, кесин анга атды. Алай ол, Исси Суудан ары ётгенлей, кёзлеринден жиямукълары агъа, къучагъын да Асланнга жайып, алайда жыгъылды. Аны кёрюп, къарт Казбек да, башын кёкюрегине салып, жюреги ачудан жарылып, ёмюрге жукълады.

Олсагъатда кюн тутулду, жер жарылды, аны ортасындан къызыл отла ёрге чыкъдыла.

Къарангылыкъ аязды, тийген кюн сермешиу баргъан жерни жарытды.

Асланны ёлюгюню кесеклери тургъан жерде, тюр мурдору бирден айырылмай, беш тау кёрюндю. Аладан бир жанында, эки башлы эмегенча, эки буз башлы Эльбрус сюеледи. Андан арлакъда да, мудахланып, чалбаш Казбек кёрюнеди. Аны жанында, шынжыр бла бирге тагъылгъанча, юслерине чыпчыкъ къоналмагъан пелиуанла турадыла. Бир заманда пелиуанла жашаучу ариу ёзенле бийик таула болдула.

Жашау бла суймекликни кючю уллуду. Алай Машук таш жукъудан уяналмагъанлыкъгъа, аны кёзлеринден исси суу чыкъгъаны тохтамайды. Асланны беш кесегинден къуралгъан Бештауну тегерегинде ариу агъачла ёседиле.

Ёзенле да жангыдан чагъадыла, хар жаз башындан алада жангы кырдык чыгъады, гокка хансла ёседиле, терек бахчалада ауур жемишле бутакъланы жерге дери бюгедиле. Жашау бла суймеклик хорламагъан жокъду!

Аслижан

Бир заманда Нальчик къуралгъан жер адам киралмазча къалын агъач болгъанды. Ол агъачны ичинде жолла болгъандыла. Аланы топурагъы кючлю желим топуракъ болгъаны себепли, атла бир кирселе, атны аягъындан налланы чыгъара

эди. Ол эски жолладан бири бюгюн да бизни Хасанияны ичи бла Къашхатаугъа элтеди. Хасаниядан Къашхатаугъа аугъан сыртлыкъда, кёк кюкюрөп, элия чакъгъан заманда къулагъын-гы жерге салсанг, адам ынчхагъаны эшитиледи деп, халкъда аллай хапар жорюйдю.

Бу этекледе эртте бек аман халлы, харам ниетли Идрис деп бир бий жашагъанды. Жерлени асламысы да, адамланы кёбюсю да аны къолунда болгъандыла. Къалын чырпыланы ичинде, тау ауузланы биринде аны къолунда болмагъан бир эл къалгъанды. Элни жолу болмагъанды, төгерегин агъач бла къаяла къурша-лагъандыла, аны адамлары башларына эркин эдиле.

Элни къыйырында къарт Харунну юю болгъанды. Харун бла къатыны жарлы болсала да, насыплы эдиле: аланы жүрек-лерин, кюнню кёзюча, жангыз къызлары – Аслижан жарыта эди.

Аслижан, эшикге чыгып, ары-бери тебиресе, кюнню кёзю мутхуз кёрюнюучю эди, къара суучукъла жарыкъ агъыучу эди-ле; агъач ичинде чыпчыкъла аны эслесе, анга асыры къуу-аннгандан, дунияны жыргъа алдырып тургъандыла. Терекле, бутакъларын энишге узатып, аны башын чапыракълары бла сыларгъа кюрешгендиле, атлар жерлерине хансла чыкъгъан-дыла. Агъачда айланганлыкъгъа, анга кийик жаныуарла тиймегендиле, халкъ а аны жаны кибики суйгенди. Жүрегинде бир къыйынлыкъгы болгъан адам Аслижанны тауушун эшитсе, ышаргъанын не кюлгенин кёрсе, аны жүрек къыйынлыкъгы, жарсыуу, бушууу эрттенлик туманча чачылгъанды. Ол болгъан жерден ауруу, жара да женгил кетгендиле.

Бир жол атасын агъачха ашырып, Аслижан, жырлай-жырлай, артха келе болгъанды. Аны къулагъына Идрис бий-ни уугъа чыкъгъанын билдирген сыбызгъы тауушла кирди. Къарап-къарагъынчы, Аслижанны аллын Идрис кийик ызланы излерге жиберген бир атлы тыйды. Аслижанны ариулугъуна ол асыры сейирсингенден, тепмей, сын ташча, симсиреп, сир къатып къалды, къыз да аны эслемен кибики этип кетди. Алай ол анга игиликге тюбегенин эследи.

Бийни бек ачыуланган кюнню эди. Ол, туюкю къашларын да туююп, кюйюзде олтура эди. Аны ачыуланган кюнне сени жауунг тюбесин! Андан асыры къоркъгъандан, чапыракъча къалтырамагъан жокъ эди.

Агъачда кийик ызланы излеп келген атлыгъа бий:

– Иш къалайды, кийик ыз тапдынгмы? – деп сорду.

– Мени сыйлы бийим, угъай, ала бири да къалмай, ауруу кирип, къырылмагъан эселе, агъачда кийик къымылдагъан хал жокъду, – дегенди ол.

Идрисни кёзлери кьутургъан тууарны кёзлерича болдула. Ол кьамичини сабын да сындыргъынчы, аны туюди деп тургъанлай, атлы бийни аякъларына ийилип айтды:

– Жаным-кёзюм, ачыуланма, мен кийик ыз кёрмеген эсем да, башха аякъны ызларын кёргенме. Ол сени жюрегинги се-риуюн этерге болур дейме.

Аны бла ол кьаллай кьыз кёргенин айтды.

Ол кюн Аслижан жашагъан элни кьатында агъачха киши танымагъан бир жаш тюшген эди. Аны ачыкъ, суюдюмлю бети жюрегинде харамлыгъы болмагъанын, кеси да батыр адам болгъанын кёргюзте эди.

Ол бир жанына кьарагъанда, бир ёмюрлюк терекни тюбюнде Аслижанны эследи. Аны ариулугъу ол жашны эки кёзюм кьаматды. Аны таба атлайма дегенлей, жашны атыны аягъы уругъа кетип, жыгъылды. Атдан жыгъылгъан заманда жаш кьолун аурутду.

Аслижан анга болушургъа чапды. Аны кьолунда жарасын эслеп, ол жараны кесини кьол жаулугъу бла байлады. Кьызыны кьоллары асыры хычыуун тийгенден, ачыгъанын да унутуп, жаш Аслижанны кёзюне кьарап ышарды.

– Сен кимсе, сени атынг неди? – деп, Аслижан анга сорду.

– Мени атым Асланбекди. Мени халкъым да ма ол узакъ тауланы ары жанында жашайды. Мени мында мал кютер жер-леге кьараргъа ийгендиле. Биз да сизни кибик адамлабыз, ки-шиге хатабыз тиймей, кьаугъасыз жашайбыз.

– Жолугъуз болсун, – деп, Аслижан кетерге башлагъанлай, Асланбек аны тыйды:

– Жаннетни булбул чыпчыгъы, ариу кьыз, эл былайдан узакъдамыды?

Аслижан элге баргъан жолну Асланбекке кёргюзтдю.

Ашхам болуп, кёз байлана, Асланбек, элге келип, Харунну юйюне кирди. Кьарт жашны, бек ариу кёрюп, кьонакъ этди. Экисини арасында сабанланы, жайлыкъланы эм хар кимге да хатасы жетген бийни юсюнден ушакъ башланды. Аслижан бла анасы уа эр кишилени ушакъларына тынгылайдыла.

Олсагъатдан кьарангы шош кечени ат аякъ тауушла уятдыла. Кёкден таш тюшгенча, юй ичине босагъадан Идрис бий тюшдю. Аслижан мюйюшге кьысылды.

– Эй кьарт, – деп, бий уллу кьычырды, – кьызыны манга бер!

– Угъай, мени кьызым санга бийче болалмаз. Сени кибик уллу бийге жарлыны кьызы неге керекди? Андан эсе кьатыннга кесинг кибик бийлени кьызыларыннан изле, – деди Харун.

– А, кьарт ит, сен манга угъай дерге кьолунгдан кьалай келеди? – деп, бий Харунну кьамичи бла бетине урду.

Олсагъатдан биреулен бийни билегинден къаты къысды. Бир жанына бурулгъанда, Идрис бий, къаплан киби, кёзлери жаннган жигитни кёрдю.

– Бу юйде аллай къылыкъсыз затланы этерге жарарыкъ туююлдю, – деди Асланбек.

Идрис, ачыуланып, къамичини экинчи кётюргенлей, Асланбек аны жангыз бир уруп аудурду.

Идрис акъырын къопду. Аны уялмакълыкъ бла ачыу, асмакъдача, боюнун бууа эдиле.

– Тохта, ишлени игисин мен санга кёргюзтюрме, – деп, Идрис юйден тышына чыкъды. Алай, босагъадан артха къарап: – Къалай-алай болса да, ариу къызчыкъ, сен а мени болурса, – деди.

Ат аякъ тауушла тохтагъандан сора, биз насыпсызла деп, къартла ахтындыла. Кече узуну жарлы юйде къайгъы тохтамады, киши кёз къысмады.

Эрттенликде Асланбек узақ жолгъа хазырланды. Жюреги Аслижан бла байланса да, ол уллу къыйынлыкъда къалса да, халкъы сакълап тургъаны себепли, аны кетмей амалы жокъ эди. Ол кетди.

Къысха замандан бий бегеуюлле бла элге келди. Элни иеси менме деди эм элден кесини къаласына дери жол ишлерге буйрукъ берди. Дагъыда бий айтды:

– Сиз манга асыры бек керек туююлсюз. Сизни тауларыгъыз бла агъачыгъыздан мен табарыкъ хайыр азды. Мен сизни къыйнамай къоярыгъымы сие эсегиз, Аслижанны манга беригиз.

Халкъ, тынгылап, бийге къарамай тура эди.

Бий бютюн бек ачыуланып къыгчырды:

– Эй, итле, нек тынгылайсыз? Сагъыш этерге юч кюн береме!

Ол сёзлени да айтып кетди.

Ат аякъ тауушла эртте шошайсала да, адамла, жерлеринден тепмей, жерге къарагъанлай тура эдиле.

Бир кесекден терен мудах ауазы бла Харун айтды:

– Да, къартла, не этериксиз? Сизни оноуугъуз манга буйрукъду, мен сиз айтхандан чыкъмам. Къалай суйсегиз, алай этигиз.

Бий айтхан заман жетгенде, Аслижанны бермезге оноулашханларын билдирирге адам жибердиле.

Ол кече кёкде къара булутла, таулада тереклени тамырлары бла чыгъаргъан жел, агъачлада жыйын бёрюлени улугъанлары игилик болмазлыгъыны белгилери эдиле.

Танг атды. Харам къушла жетдиле. Идрисни бегеуюлери, хар юйге кирип, болгъанларын сыйырып, къатын, сабий,

къарт къоймай, туююп, ырмах этдиле. Харунну юйюне кирип, эки къартны да эслерин аудургъунчу сокъдула. Аслижанны да, къара жамычыгъа чулгъап, аны да жипле бла къаты къысып, ат боюнуна алып кетдиле. Тоноучула солургъа тохтадыла. Уллу от этип, урлагъан, сыйыргъан къойларындан да кесип, шишлик этип башладыла.

Асланбек, элине жетип, хапарны халкъгъа билдирсе да, жюрегинден Аслижаннга хата боллугъу кетмей, анга тынчлыкъ бермей эди. Ючюнчю кюн, атына да жер салып, Асланбек Аслижанны биринчи кѳрген жерине тебиреди.

Элден узакъ болмай, жаш, атдан туююп, аны да отларгъа бошлап, терек тюбюнде таянды. Таянганлай, кѳзлерине къалкъыу кирди. Ол къалкъып тургъанлай, «Асланбек, Асланбек!» дегенча, Аслижанны тауушу къулагъына кирди. Жаш олсагъатдан секирип, аягъы юсюне болду, атына минип тебиреди. Аты да, ол ишлени билгенча, жолгъа женгил жарашды.

Бир жерде Асланбек кырдыкда ат аякъ ызла кѳрдю. Сора ол ызланы алып тебиреди. Бара барып къараса: уллу от, аны жагъасында – Идрисни бегеуюллери семиз шишликлени ашай, Аслижан да, жамычыгъа чулгъанып, бир жанында жилий тургъанын эследи. Ачыу башына чабып, ол жигит, сермеп, уллу бичагъын чыгъарып, аланы юслерине айланды. Жартысын туурады, сау къалгъанлары къоркъуп къачдыла. Асланбек, Аслижанны жамычыдан тешип алып, ат боюнуна миндирип, аны туугъан элине алып кетди.

Ол иш Идрисни, башын ѳрге кѳтюрмезча, уллу айыпха къойду. Бийни аманлыкъ ѳтерге ѳсине туююп, кесини адамларын жангыдан жыйды. Ала, жолгъа чыгъып, агъач таба тебиредиле.

Кѳкню къара булутла жапдыла. Кырдык ичинде ариу ѳсген гокка хансла атланы аякъ тюплеринде ууалдыла. Къанатлыла жырлагъанларын къойдула. Тѳгерекде хал дунягъа бир уллу бушуу келлик кибикди.

Идрис атлыланы алларында бара тургъанлай, аны аты къаты кишнеп тохтады. Агъачдан бийни аллына, алмостуча, чачы тозурап, кийимлери да зыккыл болуп, бир гуппур къарт къатын чыкъды. Жыртылгъан кийимлени ичинден аны этинде къаралгъан, сыдырылгъан жерлери кѳрюнедиле. Къарт къатын:

– Идрис, мен сени кѳпден бери сакълайма, – деди.

– Сен кимсе, адаммыса огъесе алмостумуса? – деп, асыры къоркъгъандан, бети кетип кыгычырды Идрис.

– О Идрис, сен жангы къатыннга Аслижанны сайлагъанса. Сен аны эшигин жабаргъа башлагъанса. Ол сени суймейди, сен а анга зор этесе. Бир заманда мен да, аны кибик, бек ариу къызладан бири эдим. Танг аласында чыпчыкъла бла бирге къобуп, жарыкъ жырла жырлаучу эдим. Ма мени бу сен кѳр-

ген халгъа сени атанг жетдиргенди. Ол замандан бери, адам сыфатым кетип, кийик болуп жорюйме. Бу кюн бла тилейме, сени тукъумунг да, сен да, Идрис, дуниядан, кюл болуп, кёкге сууурулугъуз!

*Ары айлансанг, акъ атынг бла ал болгъун!
Бери айлансанг, акъ атынга сал болгъун!
Акъ чепкенинги тюймеси сайын окъ тийсин,
Къара къапталынгы илги сайын къан сийсин! –*

деди къатын.

– Муну асмакъгъа асыгъыз! – деп къычырды Идрис.

– Идрис, мени ёлтюр. Мен анга угъай демейме, – деди къарт къатын. – Манга, жашагъандан эсе, ёлсем игиди, алай сени уа манга келген кюнден эсе, аман кюнле сакълайдыла.

Къарт къатынны бегеуюлле сермеп алып, къолларын буруп, уллу къыйынлыкъла берип башладыла. Алай болгъанлыкъгъа, ол насыпсыз ауузундан бир таууш чыгъармады. Алай бек ахырында, кеси да къыйын солуй, айтды:

– Манга этген къыйынлыкъларынг аз тюйюлдюле, алай сен а, ёлген да эталмай, менден да кёп къыйынлыкъ сынарыкъса.

Ол сёзлени эшитгенде, Идрис, къалтырап, къыжырыкълады, насыпсыз къарт къатынны да алайда жаны чыкъды.

Ол заманда Асланбек да, Аслижанны элини къатында бир дуппургъа олтуруп, бу элни адамларын бу ит Идрисни къолундан къалай къутхарайым деп, уллу сагъыш эте эди. Къычырыкъланы, ат аякъ тауушланы эшитип, атына да минип, жаш аланы алларына чыкъды. Идрис, кесини душманын кёргенде, къаны къайнап, бек аман ачыуланды. Былайда сермешу уллугъа кетди. Жаш жигитге жукъ эталмай, бегеуюллени кёбюсю жоюлду. Идрисни эсине аман акъыл тюшдю. Аны этген амалы ол болду: Асланбекге эслетмей, ау жайдыла. Ол аугъа илинип, аны аты жыгъылды, аны бла бирге жерге Асланбек да тюшдю. Асланбек эс жыйгъынчы, бий, жетип, аны кёкюрегине къаманы сабы тыйгъынчы чанчды. Къызыл къан кёк кырдыкны бояды.

Аны хорлагъанына къууанып, бий адамлары бла элге кирди, къартланы да аямай туюп, Аслижанны да ат боюнуна алып, Асланбекни ёлтюрген ёзенине келди эм аны ёлтюргенин къызгъа къууанып айтды.

Аслижан, бийни къолундан ычхынып, кесин Асланбекни кёкюрегине атды. Сора алайдан ёрге кётюрюлюп жырлады. Ол жыр аны алгъын жырлаучу ариу жырларына ушамай эди. Бу жырны уллу кючу болгъанын тынгылагъанла ангылай эдиле. Бийге да ёлюм къоркъуу кирди. Ол къачаргъа умут этди. Алай

аны аякълары жерлеринден кымылдаргъа унамадыла. Алайлай къаяланы башын тепдирген бир уллу таууш эшитилди. Жер да эки жарылып, Идрис да жерни тубюне ташайып кетди.

Кёк кюкюрегенде, жер тубюнден чыкыгъан ынчагъан таууш огъурсуз бийникиди дейдиле.

Нарсананы кёз жашлары

Малкъар ауузуну тарына кирсенг, къая тюплеринде, тик тешледе айланч жолларын, терен къолладан акыгъан сууларын, таракъ къаяларыны башларын, ырхы туюген ташларын, жангы эллерин кёресе. Таула, акъ кийимлери бла, гюрен тизилип, къызлача сюзюледиле, сюрме бла жоннганлай, акъ булутла башларындан кетмеген чыран бузлары жылтырайдыла. Ма ол тауланы тубюнде Жанхотну юю болгъанды.

Заманында бир таулуну къолу кыылычны андан къаты тутмагъанды, сермешиуде аны бир душман да хорламагъанды. Ол кеси ёмюрюнде бир адамны жүрегин да кыйынамагъанды, бек халал жүрекли болгъанды. Ол бир игилик этмеген адам да къалмагъанды. Аны ююнде кёп шишлик ашалгъанды, кёп боза ичилгенди.

Къарт Жанхотну кёз эм дуня жарыгъы аны эки кызы эди. Таматасыны аты Мариям, кичисини аты Нарсана болгъанды.

Кеси эллеринде, къоншу элде да ол экисини ариулугъуна сейир этип тургъандыла. Мариямны эки чач эшими, къундуз къанатынлай, жерге жете, бет нюрю элни айлай жарытхан кызы эди. Нарсана уа оюнчу, санлары женгил кымылдагъан, тири кызы болгъанды. Аны ышаргъаны, бийик чучхурдан акыгъан суу ташлагъа тийип, чачылгъан суу тамычыла кюнде жылтырагъанча болгъанды.

Мариямны эрге чыгъар заманы жетди. Аны хар жерден да – Басхандан, Чегемден, Къобандан, Къырымдан – келип, тилеп башладыла.

Жанхот, кызыны насыбын асыры багъалы кёргенден, аны, къалыннга сатмай, кеси суйгеннге берирге айтханды. «Къыз жүреги кимни жаратса да, факъырачы болса да, мен аны андан тыймам», – деучю эди.

Мариям Казбек деген жашны суйгенди. Ол, къурч къая кибик, кючлю эди, жаш нарат терекча, субай, ариу тилли адам эди. Мариям бла Казбекни бир жерде кёргенден ариу зат адамны кёзюне урунургъа да кыйын эди. Жанхот Казбекге барыргъа кызына ыразылыгъын берди.

Ол тойгъа Басхан ауузундан, Адыл, Ужба, Тонгуз Орун, Шхилди тау этекледен кёп къонакъла келдиле. Ол тойда Машук эм аны тенг кызылары да болгъандыла.

Той башланды. Арбазны төгерегине къангала салынып, ала-ны юслери учаладан толуп, биреу да боза аякъны алып, Казбек бла Мариямгъа алгъышла башлагъанлай, бир ат аякъ тауушла эшитилдиле. Атдан тюшюп, арбазгъа Казбекни эски тенги Эльбрус кирди.

Жанхот Эльбрусну къонакъларыны барындан да багълалы, намыслы кёрдю. Кавказны ёхтем жашларында кючю, батырлыгъы, ариулугъу бла да Эльбрусха, Казбек болмаса, киши жеталмагъанды.

Эльбрусну кёргенде, анга жашыртын къарап, къызла бири бирине шыбырдай башладыла. Нарсана уа кесин тюш кёрген сунуп турады. Ол Эльбрусну юсюнден, аны жигитлигинден, ариулугъундан кёп хапарла эшитгенди, алай кёрген а биринчи кере этеди. Аны жаш жүрегине суймеклик тюшюп жандырады.

Сыбызгъыны тауушу адамланы санларын женгил этди.
– Асленмей!

Эльбрус жеринден къопду. Нарсана аны кеси бла тепсерге къопхан сунду, алай ол, анга кёзюн да бурмай, къызланы къаты бла озуп барып, тепсерге ариу Машукну чакъырды. Ол экиси тойда аякълары жерге жетмегенча барадыла. Нарсана, жүреги мудах болуп, жерге къарады. Аны эслеп, Ужба Нарсананы тепсерге чакъырды. Ол тепсерге чыкъды, алай жүреги асыры кюйгенден, төгереке бир кере айлангандан сора, баралмады. Ол, тойдан къачып, Черек сууну боюнунда бир уллу ташха олтуруп жилайды, кёз жашлары Черек суугъа агъадыла.

Ол суу боюнунда кёп олтурду. Къыз кюнню батханын, тауланы башларына къарангы кечени жабыулары жабылгъанын, жулдузланы чыкългъанын, айны тийгенин эслемеди. Бир заманда, элгенип, ёрге къопду, тар жолчукъну ёрге тебиреди. Бир кесекден аны къулагъына кюлген тауушла эшитилдиле. Машук бла Эльбрусну ушакъ эте тургъанларын сизди. Жигит суймеклигин айта, къыз да анга кюле тура эдиле. Къасмакк терекни артына бугъуп, Нарсана аланы не айтханларын эшитип турду.

Неках той бошалып, Жанхот бла Нарсана Мариямны эр юйюне – Терк башына ашырдыла. Юйлери аланы экисине да къуру кёрюндю.

Нарсана улакъча секириуюн, чыпчыкъча жырлауун къойгъанды, аны къонгуроуча чыкългъан ауазын киши эшитмей эди. Жанхот а къызына не болгъанын билмей жарсыйды.

Энди Нарсананы тилеп тебиредиле. Атасы Жанхотну сорууна башын булгъап къойгъандан сора, Нарсана жууап бермей къояды. Черек сууну боюнунда олтурургъа сюеди, жүрегинде жарсыуну, къайгъыны, Черек суудан башха, адамгъа айтмайды.

Бёлек заман озду. Бир заманда тау элlege уллу къуугъун келди. Ол къуугъунда Эльбрусну, Бештауну, Машукну ёлген хапарлары келди.

Эльбрус, Машукну суйюп, кесине юй бийче этерге умут этгенди. Алай Машук жюрегинде бир аман акъыл тутханды. Машук Эльбрусдан алгъа Бештауну суйюп болгъанды, алай, Эльбрусну жигитлиги ючюн, санга барлыкъма деп, Эльбрусха сёз бергенди. Кеси уа Бештау бла иш жюрютюуюн къоймагъанды, ары – оракъ, бери чалгъы болуп тургъанды. Ётюрюкню арты – бир тутум дейдиле.

Эльбрус, бир кече юйюне келгенде, Машукну Бештауну къоюнунда тапханды. Эльбрус бла Бештауну араларында уллу сермешиу болгъанды. Бештау, уруп, Эльбрусну тюз белине дери эки жаргъанды. Эльбрус да, ёле туруп, Бештауну, сермеп алып, жерге уруп, беш кесек этгенди. Беш кесегин да ёзенледе ары-бери атханды. Ала бешиси беш тау болгъандыла. Машук да Бештауну къоюнунда ёлгенди, алай аны жилимукълары кёл болгъандыла.

Ол кёл бюгюн да Машук деген тауну терен батыуунда къурумай турады, анга къараргъа ары кёп адам барады.

Жанхот къуугъун келген кюнню эрттенлигинде къызын юйде тапмады. Ол думп болду. Нарсана, ыфчыкладан аууп, сууладан ётюп, Эльбрус бузлап къалгъан жерге жетерге ашыгъышы бара эди. Кёп-аз барса да, аны аягъына жетип, сарнагъанын тыялмай, аны бутларындан къаты къучакълады.

Ол кюнден бери Эльбрус бла Нарсана бирден айырылмагъандыла. Нарсананы жилимукълары бюгюн, Эльбрусну этеклеринде гара суула болуп, жер тубюнден чыгъадыла. Ол энтта да жилигъанын къоймайды. Алай жигит Эльбрус, буз къабына киргенлей, Нарсананы жилигъанын эшитмейди.

Эльбрусну тегерегинде хар жылдан, жаз келип, гокка хансла чагъадыла, адамла да Нарсананы керти суймеклиги Эльбрусну бир заманда уятыр дейдиле.

*Да не даулаш, кёреме, бар кьадар,
Андан къачып жокъ дуняда мадар.
Къачалмадынг буйрукъдан, медет,
Тёздюнг, тёзюмдю таулугъа адет.*

Моттайланы Светлана

МОТТАЙЛАНЫ СВЕТЛАНА

Моттайланы Светлана Огъары Малкъарда элни биринчи интеллигент юйюрлеринден биринде туугъанды, анасы – устаз, атасы – партия, мюлк къуллукъчу болгъандыла. Алай аны насыплы сабийлигини чууакъ кёгюн сюрдюню сур жыллары, атасына жалгъан дау бла сынатхан азаплыкъ бузгъандыла.

Моттайланы Светлана айбат, жютю сёзге сакълыгъын, усталыгъын школда окъугъан жылларында окъуна баямлагъан эди. Ызы бла бийик билим алгъан кезиюу анга битеудуния поэзияда болгъан кертиликни, ариулукъну да терен билирге, ангыларгъа итиниу жыллары болгъандыла. Университетни бошагъандан сора (1962 ж.), ол эки жылны Къашхатауда районону инспектору, Огъары Жемталаны школуну завучу, Каменка элде ингир школну директору болуп да ишлегенди. 1965 жылдан башлап, 1975 жылгъа дери Къабарты-Малкъарны къырал телевидениясында жаш тёлю, суратлау редакцияны баш редакторуну къуллугъунда уруннганды. Светлананы телевиденияда чыгъармачылыкъ ишлери тюрлю-тюрлю саугъалагъа тийишли болгъандыла, аланы ичинде СССР-ни къырал комитетини Сыйлы Грамотасы да барды.

1975 жылдан 2005 жылгъа дери Моттайланы Светлана Къабарты-Малкъар китап басмада редактор, баш редактор да болуп ишлейди. Жыйырма жети жылны ичинде малкъар редакцияны оноучусу болуп, белгили жазычуларыбызны, биринчи атламла этген авторланы да китапларына окъуучугъа жолну табаргъа себеплик этип тургъанды. Бусагъатда ол орус тилде чыкыгъан «Кабардино-Балкарская правда» къырал газетни культура бёлюмюню корреспондентиди.

Моттайланы Светлана талай китапны авторуду: «Хар кюнде» (1980 ж.), «Тамга» (1983 ж.), «Толгъан ай» (1986 ж.), «Сад камней» (1991 ж.), «Шартла. Черты» (1997 ж.), «Ёзденлик» (1999 ж.), «Вершины памяти и чувств» (2003 ж.), «Хар адам жолоучуду» (2004 ж.), «Под сенью муз» (2011 ж.), «Во времени своем» (2022 ж.). Аны назмулары орус, малкъар тилледе республиканы, Шимал Кавказы эм Россейни башха шахарларыны газетлеринде, журналларында басмаланып, окъуучуну журегине жол табадыла.

Светлананы биринчи назму китаплары жыйырманчы ёмюрню 80-чи жылларында чыгып тебирейдиде, къысха заманны ичинде ол бир бири ызындан талай китапны басмалайды. «Хар кюнде» (1980 ж.) деген биринчи китабыны редактору Жаболаны Мухаммат: «Мотталаны Светлана бизни адабиятыбызгъа эрттеден да келирге керек эди, ол оюмгъа таулу тиширыуну кёп

затлары шагъатдыла. Сабийликден окъуна орусча, андан сора тауча да жаза, басмаланыргъа уа итинмей тургъанды. Ма бюгюн Светлана поэзиягъа кесини энчи хаты бла, кеси тапхан жол бла, биргесине алгъан ырысхысы тюз ниет эм фахмусу болуп, лирикалы поэтессача киреди...», – деп чертген эди.

Бу китапда Моттайланы Светлананы битеу да чыгъармачылыгъыны жашырынлыкъларын баямлагъан, анга ачхыч да болгъан «Журтума» деген назмусуду. Туугъан жерине суймеклигин башхалагъа айтырдан алгъа, кеси ангыларча, ол аны тыш кёрюмдюсюн ачыкълайды: аны ташы, тангы, кёгю да башха тюрлюдюле, къары, суу энчидиле. Ата журтну хар неси да айырмалыды: «Къайда болур Минги таугъа тенгши!» Алай лирика жигитни ёхтемлендирген бу журтда ёмюрлени ичинде жыйылгъан ниет байлыкъды:

*Къанат кергенимде, болдунг бийик кёгюм,
Душман келгенинде – бюгюлмеген сюнгюм.
Билим дегенимде, китап бердинг къолгъа...*

Назмучуну тынгысыз этдирген жашауну тамалын къурагъан соруулагъа суратлау тинтиулени юсю бла жууап излегени назмуланы атларындан окъуна белгили болуп турадыла: «Сёзюм», «Жашау», «Адам», «Заман», «Итиниулук»... Светлана жаш заманы халкыбызны Ата журтуна къайтып, суугъан ташлагъа жангыдан жылыу берген кезиу болгъаны себепли, жамауатда жюрюген итиниулук, тамблагъа иги къууум дегенча сезимле аны назмучулукъ дуниясын да белгилейдиле.

Китапны «Жюрек тансыгъым» деген бёлюмюнде суймеклик назмулада тиширыуну ич дуниясы, аны назик сезимлери терен эм айбатлы ачыкъланадыла. Тансыкълыкъ, суйгенине термилиу, андан бир белгини сакъллау дегенча затла назмуланы бирин бирине ийлешдиредиле, лирика жигитни ауазын энчилейдиле.

Бирде Моттайланы Светлананы лирика жигитини сезимлери аны фикирлерине бойсунуп, быллай гурушхалы тизгинлени да айтдырадыла:

*Керти кюнде болурмуса нёгер? –
Керти кюн кёп мычъмайын жетер,
Къарлы ауушладан келир ёте,
Ахшы умутуму алып кете...*

(«Керти кюнде»)

Назмуда лирика жигит арсарлы, гурушхалы жашауна бойсунургъа унамай, суйгенинден билекликни излейди. Аны

бла бирча, суйгени «жангы тюбешиуге кетгенинде», ачыкъ да, «ачыракъ» да сёлеширге хазырды.

Моттайланы Светлананы экинчи китабы «Толгъан ай» (1986 ж.) деген ат бла басмаланган эди. Бери назмула бла «Ананы тюзлюгю» деген поэма эм М. Лермонтовну бир къауум назмусуну кёчюрмелери киргендиле.

Бу китапны да бек магъаналы бетлерин Ата журтха аталгъан, халкъыны къадарына жарсыгъан назмула аладыла. Моттайланы Светлана туугъан жерине суймеклигин гюллеге, жулдузлагъа, табийгъатны эм суйдюмлю айбат затларына тенг-лешдиргени бла къалмай, суймекликни терен сылтауларын ачыкъларгъа жетишеди.

Бу темагъа назмучу хар китабында къайтханлай турады. Ата журту бла жашауу, къадары да бир болгъаныны юсюнден ол «Ата журтума» деген назмусунда былай айтханды:

*Кёп кечелеримде жукъуму бёлген,
Кёзлерими бирде мудах этген,
Жюрегими, сууруп, анга берирем деп айтдыргъан,
Хар аман тюшюм ючюн тобагъа къайтдыргъан.*

Бу тизгинледе поэт журтуна уллу къайгъырыуун чертеди. «Мудах тауларымы тютюн тёпелери. Жюрегиме синнгенди ол тютюн», – дейди назмучу, ол мудахлыкъны сылтауларына бёленип.

Ата журтха суймеклик адамны ёз юйюрюнден башланады – атагъа-анагъа, сабийлерине, эгечине, къарындашына къайгъырыулкъ бла суймекликден. Малкъар поэзияда анагъа аталгъан алаамат назмуланы жюзле бла санаргъа боллукъду. Аланы тизмесинде Моттайланы Светлананы бу назмусу энчи жерни тутмай амалы жокъду:

*Ол ариу кёолларынгы аман этерсе деп,
Суугъа тиерге кёймай,
Кесин не ишден да аямагъан
Мени эсли нёгерим, эссиз анам, сен.*

*Ол жарыкъ бетинге кюн тиер деп,
Къызыу кюнден кёленкеге къыстап,
Кесин ёртен жаннган кюнден тыймагъан,
Мени эсли нёгерим, эссиз анам, сен.*

*... Къыяма жашауну уа отдан кёлек
Кийдирген заманларын тутуп,
Къыйынлы башымы бир палахдан да*

*Къутхаралмагъан –
Мени улу нёгерим, эссиз анам, сен.*

Адамны жашауну аллында, жамауатны аллында борчу – малкъар поэзияда инсанлыкъ назмуланы ёзегиди. Жашауну тынгылы да, тийишли да бардырыр ючюн, инсаннга аны тегенден ангыларгъа керекди, адамлагъа ачыкълыгъын, алагъа ийнануун да. Ахшылыкъ бла аманлыкъны айыра билген назмучуну сыйлы борчуду. Моттайланы Светлананы назмулары ол затланы юслеринденди:

*Амалсыз болгъан кюнлерим
Амалым болгъанларымдан эсе кёндю,
Кёк а башымда хар заманда да кёкдю,
Аякъларым жерни сезелле, мен атлай.*

*Бармагъан жолларым мени
Баргъанларымдан эсе асламды.
Алай неден да жашауум баямды,
Кёп ахшылыкъ кёзүмдан келип.*

Моттайланы Светлана кёп окъугъан, дунияны билим тенгизинден эркин юлюш ала билген назмучуду. Ол жаны бла аны хаты, сёзсюз да, энчиди. Малкъар поэтни шарт таныгъанла, аны китапларын ахырына дери окъуп чыкъгъанла, таулу тиширыугъа, аны назмучулукъ тылпыууна бийик багъа бичмей къоймайдыла.

Моттайланы Светлана назму сыфатланы къурауда тил хазна бла эркин хайырланады, ол сёзлени «ойнатады», сыфатланы ажайыпларын да къурайды. «Мен сени ызынгдан къанат, къанатлы да болдум», «жұлдуз жұлдуздан да, ма энди туугъан да болур», – дейди поэт «Къанат битдирген» деген назмусунда. Ол суюмекликге аталгъан тизгинледе суюгенини ызындан къанатны къанаты да болады, аны ийнакъ сёзюн сакълагъынчы жұлдуздан окъуна жұлдуз тууар эди. Кюнле, айла, жылла. Биз бюгюннге дери эшитмегенча сыфатла.

Моттайланы Светлана тилибизни жашырыналарын туурагъа чыгъарады. Аны лирикасында табийгъат пейзажла окъуучуну жүрегин болмагъанча тепдиредиле. Назмучуну 1997 жылда басмаланган «Шартла. Черты» деген китабын аламант назмула къурагъандыла – «Алтын гебенек», «Хычыуун шыбырдаула», «Кюз», «Жау чыракъны нюрюнде», «Суугъа къарай» «Къайтханды къыш», «Сюреди жел», «Жарсыу», «Озгъан суюмеклик», «Сагъыш» эм башхала.

Назмучуну тема жаны бла излемлери малкъар адабиятны темалары бла байланадыла. Ата Журту, жерибизни табийгъаты («Табийгъатны поэзиясы»), миллетибизни къадары, ананы балагъа суймеклиги, бир-бирлени дуня малы, жалгъан сый ючюн да талпыныулары, дуняда халаллыкъ бла хыйлачылыкъ, ёзденлик бла къул маталлылыкъ – не зат сыйынмайды поэтни жюрегине!

Не жаны бла къарасакъ да, назмучу кёп жангы амалланы хайырланады, тилибизни байлыгъын, аны айбатлыгъын – «былайды деп», тилибизни окъуучулагъа юлгюлю этер амалланы табады. Назмучуну тылпыуу тазады, итиниюу ёхтемди, сёзге усталыгъы шартды. «Борчлума» деген назмуда ол шартла кюзгюдеча таза кёрюнгендиле: *«Эннгенме суркёз ауушдан, Жетгенме гюллю сыртлагъа, Толгъанма дуня тауушдан, Болгъанма эжиу жырлагъа...»* неда *«Акъдан кзуралалла кышла, Акъдан кшошулгъанды жазгъа»*.

Бу китапда Моттайланы Светлана бийик философия фикирлени жашырынлыкъларын ачаргъа итинеди:

*Юй жылыды, жауун а – кзаты,
Ишине аяусуз кзадалыпды,
Жанымы душманы кзатылыкзды,
Кзатылыкз кзргеним да – татлы.
Нечик сейирди поэтни суратлау амаллары:
Кете-келе, толкзунлана кюнле,
Юзmez бола, саркзалла кзолумдан,
Сокзур кзкге чызгадыла кюле,
Кзауумлары эски жулдузладан.*

(«Актылым жауунга бёлунеди»).

«Шартла. Черты» китабына назмучу бир къауум кёчюрмелерин да кшошханды. Кёчюрмелени себеби бла къабарты назмучула Нури Шогенцуков, Кашиф Эльгаров, Лиуан Губжоков, Руслан Ацканов малкъар адабиятта тийишли жерни алгъандыла. Китапда дагъыда бир магъаналы иш толтурулгъанды – къазахлы закий назмучу Олжас Сулейменовну орус тилде жазгъан назмуларын малкъар тилге кёчюргенди.

«Шартла. Черты» китапны экинчи бёлюмю «Черты» деген аты бла орус тилде жазылгъан назмуладыла. Бу, назму жыйымдыкъдан озуп, энчи китапны магъанасын тутуп келеди, кертиси бла да, орусча назмулары энчи китап болуп чызгаргъа тийишли эдиле. Нек дегенде бу назму бёлюм малкъар тилде жазылгъан назмуланы келеккесинде къалгъанча кёрюнеди. Алай болса да, эки тилли жыйымдыкъны, малкъар тилни бла орус тилни

бирча билген, окъуучу бир урумдан окъуп, кесине мында кѐп фахмуну жарыгы кѐллендирген тизгинлени табарыкъды. Орус тил бла фахмусун сынагъан малкъар назмучула бла къара сѣзню усталары жазгъан затларына башха миллет ангыламланы, суратлау амалланы да сингдиредиле – ол болум жамауатны жашаууну тюрленнгенини шарты бла бирге адабиятыбызны иги да ѳсгенини шагъатыды.

«Вершины памяти и чувств» (2003 ж.) деген китабында бийик орус культураны угъай, битеу дуния культураны келечилигин эслейсе таулу поэтни жазмаларында. Бу китап къыралда бола тургъан, болуп да бошагъан тарых магъаналы затланы юсюнден да айтады. Алай бек башы – аны лирика миниатюраларында айбатлыкыгъа, жюрек тазалыкыгъа, суймекликге талпындыргъанлары болмагъанча ачыкылыгынын шарт кѐргюзгени окъуучуну кѐлюн бийлерикди: «Дворик», «Сон во сне», «Тотем», «Табу», «Дождь на Черекском перевале», «Катился гром», «Колыбельная горянки», «Люблю, когда ветер», «Я понимаю, если листопад»...

Моттайланы Светланагъа дери Ата журтубузну, туугъан жерибизни юсюнден адабиятыбызда аз айтылмагъанды. Бу темалагъа жангы зат къошарча энди уа не сурат табылып деригинг келеди. Болсада, бу магъаналы затланы юсюнден Светлана кесича айталгъанды. Аны орус тилде жазылгъан назмулары – «Размышления в Шики – родине Кязима», «Рыдает больной мегаполис» (таулуну жюрек жарсыулары), «Пока живу» (жерине суймеклиги), «Другу» (тюзлюкню ѳкюлюне) эм да башхала бизге лирика жигитни къайгыларынын баямлайдыла. Алай Михаил Лермонтовну «Я не унижусь пред тобою» деген жангыз тизгинине таянып жазгъан назмусунда уа, кеси миллетине таза суймеклигин, ол а уллу къыралда, саны аз болгъанлыкыгъа, зорчулукыгъа, учузлукыгъа бой сала келмегенин, Светлана суратлаялгъанча хазна тюбемегенбиз:

*Я не унижусь пред тобою,
Как некогда сказал поэт,
Я тоже – пред большой страной,
В которой мне покоя нет...*

Не уа «У поэтов есть такое право» деген назмусун алайыкъ. Назму Моттайланы Светлананы «Сад камней» деген китабыны «Черекский синдром» аты бла 1991 жылда басмаланганын да эсге алмай жарамаз. Нек дегенде таулу тиширыу миллети, хатасы болмай, къыралны жанындан инжилиу сынагъанын букъдурмай, башын жапмай айталгъанды, анга дери ол чы-

гъармачылыкъ жигитликге хазна адам таукел болалмагъанды десек, ётюрюк болмаз:

*Не уснуть мне в тишине ночей,
Оглушенной бредом суесловья,
Боль моя стоит над изгловьем
В образе балкарских матерей.*

Малкъар халкъны тарыхында эм ачы сагъатындан бири – 1942 жылны ноябрь айында юч мамыр элни къыргъан кюнлери эди. 1942 жылдан бери кёп заман ётгенликге, жарала сау болмагъанларын суратлайды поэт. Назмучуну чыгъармаларында аны инсанлыкъ даражасы алаамат толу ачыкъланады.

Назмучу халкъла арасында къоншулукъ, къарындашлыкъ, мамырлыкъ да жюрюсюнле дейди. Ол фикирни чирчиклерин, ариу чакъгъан гюллерин да кёз аллыбызгъа келтире биледи. Ала бла бирге, адам улугъа адамлыкъ, эркинлик кереклисин айтады. Дуния тарыхыны саркъыуунда аллай затлагъа талпыныу, азатлыкъ сезим да къошулуп, бюгюнлюкдеги адам улуну бирикдирген ниетледиле.

«Толгъан ай» назму жыйымдыкъ Моттайланы Светлананы суратлау онглары, тили, стилистика байлыгъы иги да айныгъаныны шагъатыды. Аны юч бёлюмюнде – «Жабалакъ», «Кёчюрмеле», «Жан бла тёммек» – назмучу хар сёзню, хар тизгинни жюрекни базманына сала билгенине сукъланырчады. Биринчи бетинде басмаланган «Акъылым жаууннга бёлюнеди» аты бла философиягъа кёллендирген назмусу малкъар адабиятны фикир хазнасыны сейир бетлеринден бириди дерге боллукъду. Бу назмуда поэт битеу назмучулугъунда тутуп келген ызны белгилейди. Адам да, табийгъат да дуняны тутхучларыдыла, бир бирсиз болуп амал жокъду. Аны ючюн болур, Светлананы оюмунуна кёре, табийгъатны адам жюрегине сыйындырып, анга баш ургъаны бла бирге, аныча болургъа итиннгени, аны бла жанына азатлыкъны излегени: *Дауурлу, къайгъылыды жауун...*

Неда: *Ишине (жауун) аяусуз къадалыпды...*

Неда: *Кишиден да жунчумай келеди...*

Неда:

Ол (жауун) дайым толтурады антын,

Къолундан аны кёп зат келеди,

Арсарсыз саркъыуда ёчюледи,

Тёгюле, айтдырады атын.

(«Толгъай ай»)

Назмуда жауунну сыфаты адам улуну сыфаты бла алжаусуз бирикдирилипдиле. Ол жаны бла Моттайланы Светлана малкъар адабиятха жангы бояула, жангы магъаналыкъ да къошаргъа итинеди. «Хауле булутха тырманым», «Топуракъ тугул», «Алтын гебенек», «Ноябргъа тилегим», «Жабалакъгъа махтау жыр», «Кюз», «Къагъады жел тереземи...» деген назмула бары да бирча адам бла табийгъатха махтау жырла болуп, окъуучуну эсин терен сагъышлагъа бурадыла. Моттайланы Светлананы поэзиясы жюрек сезимлени жырыды дерге боллукъду.

Малкъар назмучулукъ, керти да, миллет сезимде, халкъны фольклор мурдорунда орналгъанлыкъгъа, жангы ёмюрге тыянмай болмагъанды. Жашау, жамауат саясаты, жангы дунияны айныууну тылпыуу, жангы сёзле – ала бары да бизни маданиятыбызгъа, адабиятыбызгъа къошулмай, не не амал бар эди. Ол жаны бла малкъар поэзия кесине аслам жангылыкъны сингдиргенди. Моттайланы Светлананы поэзиясы малкъар халкъны Россейни, дунияны да маданиятларында кесине юлюш таба билгенини магъаналы шагъатыды.

Светлананы насыбы ол адабиятны къазанында 60–70-чи жылланы идеология къазанында бишмегениди. Ол, кишини аллында да баш урмай, кесини энчилиги бла сакълагъанды суратлау, ниет жаны бла да эркинлигин.

Назмучу дайым да жашырын тилни хайырланганлай турады. Болсада, ачыкъ сёзню, айтырыгъын жашырмай да айта биледи. Жашырын тил бла назмучуну «Кечеги эшелону» бетден-бетде, кишиге да кёзбау этмей, аны орус тилде назмусу – «У поэтов есть такое право», малкъарча дагъыда «Сагъышы». Ол тизмеде туугъан жерине айланып: «Эки эриним бирге жетсе айтылгъан» деген аты бла назмусу. Не уа «Жашасын деп жерде игилик», «Унутма сен», ачыкъ сёз бла – «Сен жеримсе мени», дагъыда башхала да назмучуну жюрегини теренинде, тилини къыйырында да Ата журту болгъаны кёрюнеди. Назмуларыны ичинде айбатлыкъны белгиси окъуна – «Алтын гебенек» – жерини сыфаты бла бирча анга уллу суюмеклигин кёргюзтеди. Поэт «Суюмеклик» деген назмуну гюлге ушаш чакъгъан сезимлеге атайды, алапат тенглешидирилени табады:

*Дуу жандыргъан аны ёртени,
Кимни кюйдюрмеди къанатын?!
Шаптал татыу берген эртмени,
Ингири къарангыгъа батып ...*

Башында чертилген темала ёмюрлюк адабиятны ёлкомсюзлюк темаларыдыла. Ол ёлкомсюзлюклеге жангы кюч-къарыу берип, кишини да къатламагъан энчиликле тапса, окъуучу би-

---

ринчи тизгининден окъуна, суратлау-ниет табийгъатына кёре, аны авторлугъун буду деп билдиралса, олду жазычугъа чыгъармачылыкъ жаны бла бек уллу жууаплылыкъ.

Моттайланы Светлана «Кабардино-Балкарская правда» газетни культура редакциясыны корреспонденти болгъаны себепли, республиканы, бек башындан а – малкъар халкъны маданиятыны бюгюнню кюнню юсюнден дайым статьяла, очеркле жазгъанлай турады. Аладан бек айырмаларын, культура, адабият, искусствону адамларына жоралап, «Под сенью муз» деген аты бла китабын (2011 ж.) чыгъаргъанды. Ол китапны жазгъанын Моттайланы Светлана инсанлыкъ борчуна санагъанды. Орус тилде чыкъгъан газетде Светлана малкъар культураны керти да келечисиди: миллет маданиятны, уллугитче жетишимин да сансыз этмей, басмада ачыкълап тургъанды. Жюзле бла статьялары, очерклери, интервьюлары бла жамауат жашауда бола келген затланы бирин да къоймагъанды. Ол жаны бла Светлананы «Под сенью муз» бла «Во времени своем» деген китапларында малкъар культураны айтхылы адамларына, башха миллетлени белгили келечилерине да жер табылгъанды, аны хар бети миллет маданиятха уллу хурмет бла жазылгъанды.

Алай бла, малкъар поэзиягъа 60–70-чи жыллада келген тёлю бизни миллет сёз байлыгъыбызны ары дери болмагъанча уллу суратлау бийикликге жетдиргенди.

БИТТИРЛАНЫ Тамара
филология илмуланы доктору

МОТТАЙЛАНЫ Светлана

СОНЕТЛЕ

I

Ата журтум – мени земзем сууумса,
Эсим аны тохтамайын к'ятлайды,
Нюрлю бетинг а кюн болуп жашнайды,
Ариулук'ну, айбатлык'ны жаныса.

Таш жолларынг элтедиле, ажашмай,
Тюз аламны узақ' чеклерине,
Бийикледе, бир бирине чырмашмай,
Энчи жолла табып кеслерине.

Болса да кюл мен суйюучю илхам,
Жангыз к'валсам да дунияда,
Ата журтум, жангыз да сен – балхам,

К'валырма кертичи бола санга.
Тууг'ан жерге к'езбаучулук' учузду.
Учузлук'ну алай а сайламам.

II

Жартыланы мен юлгюсюн алмам,
К'ул маталлы – ма ол анга негерди,
Жулдуз белгиси хар жаннга Илкерди,
Ариу журтум, ариу таза хауам.

Ол тазалык' тутады жанымы,
Бу дунияда ажашдырмаз кючюмдю,
Аллах бла Жерим – ийманларым,
Хар игилик да – ма ала ючюндю.

Да ийманым мени атып к'ойса,
Е'хтемлигим ийманымы озса,
Келлик кюню дертчи болуп чыг'ар,

Гюняхыма болмаз жашырылыу,
Жюрек чанчыр, тезалмай, ачылу,
Хаух теммегим – ол ок'уна жиляр.

III

Да санаучу гюняхланы санар,
Дертчиликни озгъур саламындан
Гузабалыкъ борбайымы кыяр,
Сынагъаным келип кёз аллыма.

Минг кыйынны минг тынчлыгъы тутхан –
Алайды ёмюрле фатыуасы,
Кертчилик – ма олду Анасы,
Кёлюбюзню тутуп тургъан тахан.

Ийнанайыкъ, ийнаныусуз жүрек,
Айланмайын, мылы кюнлей – мутхузду,
Жүреклеге уа ийнаныу керек.

Белин къаты кысып ол туралсын,
Хорлатмасын кесин хомухлукъгъа,
Этсин Уллу Аллахына тилек.

IV

Уллу Аллах, этдим санга тилек:
Чагъа тургъан жаннет терегинден
Бизге да эт юлюш адетингде,
Бол тауума бюгюлмеучю билек.

Кёреме тюз жаным кибик сизни,
Бийик, къарлы, ташлы да тиклени,
Аркъагъызда чёрчек кийиклени,
Эркин да, къайгъысыз да айланган.

Къатапагъа ушаш гелеуледе,
Будай тартхан эски тирменледе
(Эрикмей урунууну жырындан),

Суула саркъып ётген жагъалада,
Ташла уюп жатхан талалада –
Ёхтем оюнладан тохтамагъан.

V

Ариу жерим къарамымы алдай:
Айны сакълап чыкъгъан жулдузчукъла,
Къанатларын керген чыпчыкъчыкъла
Турадыла, терекледе жырлай.

Къулагъымда белляу жырынг бла
Жашайма ёмюрде – санга бала
Кибик, хорлатмай жыллагъа,
Женгдирмей кёзбаусуз соруулагъа.

Хар биринден табып жүрек кючню,
Татама, къапланып, тау сууундан,
Жашамайма, табийгъатдан жунчуп.

Ачымадым жютю ташларынгдан,
Тюнгюлмедим сени жашларынгдан,
Шукур, шукур санга ала ючюн.

VI

Кёкде ойнайды кёгюрчюн.
Тангны къолу чал чачымы
Сылайды, тюз къолуча анамы.
Бийикледен саркъып энеди кюн.

Алтын будайланы бюртюклерича,
Элпек жауун, жаууп келе кёкден,
Кёп тюрсюнлю шорхулдагъан инжича,
Ойнай-ойнай чабады бийикден.

Сыйлыды къылыгъынг манга,
Тоялмайма къарап санга,
Жангызса, жерим, тюз жанымча.

Санга намазымы къылама,
Кече да, кюн да табынама,
Болгъанса сен Кааба ташымча.

VII

Урама баш таулу ожакълагъа,
Салкъын аязларынгда жууунама.
Менден ёзге къулну, жерим, сайлама;
Къулунгма ташынг бла тауунга.

Къыйынлыкъда адамлыгъын атхан,
Жол нёгерлик ол эталмаз, алай
Аны начарлыгъы турушунлай
Тапмаз себеп, ёлсе да, Аллахдан.

Аты окъун унутулур, билеме,
Анга келлик кюнню, айхай, кёреме,
Жарлыды ол, жартыды акъылдан.

Да не этсин, бу дунягъа аны
Келечиге ийгенди ийманы,
Ол а борчун толтурмады аман.

VIII

Жулдузладан махтау бёркюн киерми
Жангыз кесин къуру да махтатхан?
Ахча, ырысхыгъа окъун батхан –
Тюзлюк аны алайынлай иерми?

Жети къатысын тежелер жазуу,
Кёзбаучулукъ ниетини юйюдю,
Шинжиленнген кёкен аны гюлюдю,
Анга жангыз шайтан болур ыразы.

Ах, ажашхан нечик-нечик къыйынды! –
Ажашханны уа чоғъожлик – сыйыды,
Сени жауунг терс жолланы барсын!

Асыл жерлешими Аллах къурар,
Онг кёзюнден къададар анга къарар,
Жашауундан ол дайым къууансын.

IX

Асыл адам – турсун ол хатасыз –
Халал жүрекни тылпыуу тазады,
Ол жарыгъын элтип жулдузлагъа къошады,
Ала уа жанлагъа төгедиле насып.

Нечик зауукъду, насыпны тогъа,
Сюймеклигин юлешалгъан инсан.
Нечик игиди анга ушагъан,
Аллайлагъа антлы шуёх болгъан.

Тюзюн тутхан – тюбер ахшылыкъгъа,
Махтау, махтау огъурлу къылыкъгъа –
Туудукълагъа ол керекли юлгюдю.

Ёмюрлени айбат къылыкъларын
Туталмасакъ, таулу жууукъларым,
Эссиз таулу – ол сауундан ёлюдю.

Х

Шинжили гюл – намыссызны гюлю –
Жашау жолу, жаны, кеси да хаухду,
Терслик сайлап кечиниучю гюняхды,
Такъырды ол жанны, айхай, кёлю.

Да жолундан тайгъан – ол ажашып
Айланнганны туююлмюдю шарты?
Хыйла бурууладан, ол къайгъылы
Тынчлыкъ бла ычхынмайды, антым.

Туугъан-туудукъ да кечмезле, ала да,
Уллу-гитче да, ма – битеу дуня да.
Анга къажау болалла, ахырсы.

Аман юлгю къоюп кетген – эссизди,
Жерин сансыз этген, да, хау, жерсизди.
Терк оюлур аллайны къаласы.

ХІ

Ётсюзлеге турама мен, жарсып,
Ётсюзлюгю аны къанлы жаууду,
Бурун нартланы ол да урлугъуду –
Адам улуну ол да – баласы!

Да, не медет, ётсюз инсан, айхай,
Керек кюнде ёлгенледен болмазмы?
Къадар аны жарты жолда къоймазмы,
Аныча кёплени жарсытханлай?

Туугъан жери, туугъан ана да – бирди
Бийик къалалары жүреклени.
Ол экисин туталмагъан а – кимди?

Дуня анга да, хау, ёге анача.
Эссизликге нек хорлатды ол, къачан? –
Ол экисин туталмагъан – мискинди.

ХІІ

Аулакъ къаурасы башына эркинди –
Ана да жокъ, не жер да жокъ анга, –
Тамыр ташлап, учады ажалгъа.
Кърдык чёбю, ма ол а – ол жерлиди.

Айныйды табийгъат, ызын къатлай,
Борчлу кибик, бизге кьуллукъ этеди,
Аман къылыкъ анга да бек төреди,
Сюебиз ол турса огъурлулай.

Къыямала бирде, озгъур желича,
Чегин-эбин да билмеген телича,
Бузадыла ариу адетлени.

Къая бетле киредиле чарсха,
Гюлле да хорлатадыла хансха,
Къыямадан онгады бетлери.

XIII

Къыямадан кюйгенча бетлери,
Жайда кюедиле гелеу сыртла,
Жунчуйла, бет ташлап, ол жарлыла,
Алай таукелдиле, сакълай жаннетлерин.

Умут! Да ол къыйынлыкъдан бийикди:
Хар ким да умутлуду дуняда,
Адам жерде, кийик да – таулада,
Жюрек тылпыу нени да женгерикди.

Кёп зорлукъну сынап, бюгюлмеген,
Умутундан ахыр тюнгюлметен –
Ма олду ахшыланы ахшысы.

Аманлыкъны да игиге бургъан,
Ниетине кертичилей къалгъан –
Ма олду жанымы да дууасы.

XIV

Кийик тиклени иеси да,
Къанатларын эркин керип,
Бийикледен жерин кёрюп,
Учады шах къушунг кеси да.

Ётгюр къарамында Дых тау,
Черек къалаууру Коштан да
Жюзедиле алам тенгизинде.
Тюйюлмюдю ол байрамгъа сылтау?

Жулдузланы хауа элейди,
Жел, юфгюрюп, жерни бийлейди,
Черек да шорхулдайды ызында.

Гюл ийиси да кефлетеди,
Айны да кюн бла тюбетеди
Уллу Аллах кеси ыразылыкъда.

XV

Кёп тюрсюнлю – къайнайдыла тикле,
Гыйы ташла, къаяладан энип,
Тау бетлерин турадыла женгип –
Сейирдиле, сейир тау этекле!

Эски къалала, башларын тиреп
Булутлагъа, этедиле тилек:
Айнып барырча тау ауушлары,
Къаяланы сакъларча къушлары.

Ушкок таууш сагъайтмасын тауну,
Сынамасын жерим душман, жауну,
Таза ниетлилеге таянсын.

Адетлерин, төрелерин кючлей,
Тёгерекге да игилик излей,
Кеси да игилик бла къалсын.

ШУРГУЛУМА, КЮЗ ШУЛПУ КЕСИЧА

Унутуп, ахырда эсгермезча,
Къатыма да къоймазгъа айтханма,
Кёз жашларым инжилей, къурмашча,
Энди, энди тобагъа къайтханма.

Шургулума, кюз шулпу кесича,
Танг ала – мудах бетли, къаштйю,
Билдим, ёллюгюмю билгенимча,
Сенсиз шум болуп къалыр деп юй.

Келлигинг – узакъ созулдукъ къышды,
Хурмет эте билмеучю кюндеш,
Ол бийик – мен ёрлемез ауушду,
Хорлау бермезчады ол кюреш.

Сакълаууму жууаш жесириме,
Тёзюмню керти къулума мен,
Кёлюме тыйгъыч салгъан кесимме,
Тюшмесе да тюк тёзюмюмден.

Ай къарайды бийикден, онгсунмай,
Къайгъым мени – анга бош хапар,
Батмайды, алам жолун тауусмай,
Тамбла кезиуюнде чыгъар.

Ёзге къадар болмады айгъа да,
Турады ол, кюннге термиле,
Къышында, кюзде, айбат жайда да
Ёмюрю кетди, кюнню сюе.

Да аныча, мен да кечинеме,
Чыдайма, андан юлгю алып,
Къадарны да суймейин кечеме,
Ажашды, жеталмай деп насып.

1987

*Солдан онгнга: эгечи Галина, кѳонакѳ кѳыз, Светлана,
анасы Бегийланы Шерифат*

*Солдан онгнга: жашы Ибрагим, баш иеси Шауаланы Магоммет-Герий,
жашы Элдар*

Светлана ишичи нёгерлери бла

Светлана «Эльбрус» китап басмада

Адамда бек сыйлы ышан – бетди.

Чыпчыкъланы Борис

ЁЛЮМСЮЗ СЁЗЮН АЙТАЛГЪАН

Чыпчыкъланы Магометни жашы Борис 1948 жылда Къыргызстанда Красная Речка элде туугъанды. Ол кёчгюнчюлюкде туугъан тёлюденди. Школну, ызы бла уа университетни тарых бёлюмюн да Нальчикде тауусханды. Инструктор болуп ишлегенди, 1999 жылда Россейни жазычуларыны Союзуну членине алыннганды, Къабарты-Малкъарны жазычуларыны Союзуну жууаплы секретары болуп тургъанды. «Кеси заманымда мен жер да къазгъанма, ташла да ташыгъанма, хунала да къалагъанма, ахырында уа жазычулукъ иш эм кыйын иш болгъанын ангылагъанма, – дегенди ол. – Кёлюме не келсе да, аны жазама. Башхалагъа къарап, аланы эниклеп жазгъандан эсе, жазмагъан игиди».

Чыпчыкъланы Борисни прозасы миллет прозаны чеклерине кирип къалмайдыла. «Возвращайся свободным» (1998 ж.), «Улыбается Боже» (2000 ж.), «Нерестились рыбы в свете лунном» (2006 ж.), «Благословение долгам моим» (2013 ж.), «Меж крестом и полумесяцем (2013 ж.) деген китапланы жазгъанды, «Здравствуй, незнакомый» (2009 ж.) деген аты бла малкъар прозаны антологиясын жарашдырып чыгъаргъанды.

Борисни «Эльбрусоид» фонд, 2008 жылда Москвада 60-жыллыгына атап, «Мы жили рядышком с Граалем» деген китапны чыгъаргъанды. Анда жазычуну жазгъан повестьлери, хапарлары, миниатюралары да саулай жыйылыпдыла, кесаматчыланы жазычуну юсюнден статьялары да басмалангандыла.

Чыпчыкъланы Борис чыгъармаларын орус тилде жазгъанды, аланы бир-бирлерин малкъар тилге кёчюргенди, орус тилни юсю бла ол таулу халкъны адетин, ич дуниясын, дуниягъа кёз къарамын да кёргюзтгенди. Жигитлерини асламы халкъдан артыкъл болмагъан элли адамладыла. Ала табийгъатха жууукъдула, аныча таза болургъа кюрешедиле, жыгъылгъанда, ёрге къобуп, алгъа бараладыла.

Жазычу кесини чыгъармаларында жашауну бла ёлюмню юсюнден, адамны жашаууну, тинини магъанасыны юсюнден, адамны дуния бла, табийгъат бла да байламлыкъларыны юслеринден оумлайды. Аны прозасында адамны адамгъа суймеклиги, адамны тегерегинде дуниягъа суймеклиги жигитлени, табийгъатны суратлауда кёрюнеди.

Чыпчыкъланы Борис чыгъармаларында уллу магъанасы да болмагъан бир бош ишни суратлагъанлыкългъа, ол иш аны жигитини ырахат жашауун бузгъаны бла къалмай, окъуучуну

да кесини жашаууна кёз къарамын тюрлендиреди. Аны жигитлери ышангылы, акъылман оюмлу, халкъны асламыча жашауларын алай бардыргъан адамладыла. Аны хапарларында авторну кесини жашау сынамындан чыкъгъан оюмлары да суратланадыла, адамны тегерегинде болгъан затлагъа уллу эс бурулады.

Борисни чыгъармаларында таурухла, мифле эм алада тюрбеген сюжетле, сыфатла да уллу жерни аладыла. Кесини жашауда излемлери бла итиниулери, жашауну юсюнден оюмлары, кесини жолун излеу Чыпчыкъланы Борисни дунягъа кёз къарамыны мурдорун тутадыла. Борисни жазгъан затларында таулу халкъны энчи тини сингипди. «Бет, намыс – дуняны тутуругъуду, адамда бек кыйматлы зат – бетди, – дейди ол. – Адамгъа кыйгъыргъан – адамлыкъны ишиди. Аны палахдан къутултсанг – олду дуняда игиликлени бек уллусу. Ким да жашаугъа бир тюрлю бир игилик этерге, къууанч келтирирге, дуняны ариулугъуна ариулукъ къошаргъа келеди».

Огъурлулукъ, адамлагъа жан аурутханы бла суймеклиги, алагъа къууанч, насып излегени, харкюнлюк жашау-турмушну кыйынлыкъларын кетюрюрге болушхан, кёл этдирген ышарыуу, дунялыкъны юсюнден терен сагъышлары Чыпчыкъланы Борисни суратлау чыгъармачылыгыны ёзеклеридиле.

Чыпчыкъланы Борисни чыгъармалары кеп даулаш чыгъарадыла, алай адамны кёлюн сансыз этип кыймайдыла. «Кесими суратлай, заманга, тегерегимде адамлагъа да кёз къарамымы кёргозтюрге кюрешгенме», – деп жазады Борис. Адамлада адамлыкъ илишанла Борисни къууандырадыла, игиликге учундурадыла, кёлюн кетюредиле, аманлыкъ, кыйсюзлюк, бетсизлиг а аны кёлюн жер бла тенг этедиле, амалсызгъа къалдырадыла. Аны прозасыны кертилиги, ачыкълыгы адамгъа уллу суймеклигинде кёрюнеди.

Чыпчыкъланы Борисни чыгъармалары Россей миллет адабиятта кеслерини сыйлы жерлерин тапхандыла, аны чыгъармарчылыкъ жолу да кесини энчи тинтилиуон сакълайды.

Журналда «Возвращайся свободным» эм «Благословение долгам моим» деген китапладан кечюрмеле бериледиле.

ДОДУЛАНЫ Аминат

Чыпчыкъланы Борисни юсюнден айтылгъан сёзледен

* * *

Борисни сёз, сыфат кьурауу башха жазычулагда ушамайды. Болсада, ангылашынуулуду, жууукьду. Ол бек кьысха жазады, алай кёп затны юсюнден сагъыш этдиреди. Жюрегинги жаланына дери ангылайды эм суратлайды. Сыфат кьурауда усталыгъы бла айырмалыды. Тили байды, шатыкды.

Тёппеланы Алим

* * *

Адам улу сайлагъан затла дуняны не кьыйырында да бирча тартадыла адамлыкъ базманында. Борис кеси айтханча: «Жюрегинг бла ишлесенг, жыр бла сурат ёмюрлюкдюле. Кьол бла ишлегенинг – биркюнлюкдю. Юйюнг, тура кетсе – оюлур, салгъан терегинг, ёсе кетсе – чирир, туудукъларынг, тёртге-бешге айлансала, унутурла атынгы. Жылла, кёп жылла керекдиле бир керти, бир ёлюмсюз сёзню айтыр ючюн».

Мусукаланы Сакинат

* * *

Борисни чыгъармаларындан огьурлулукъ, игилик, жарыкь урады. Анга адабият – сууукъ кюнде жылы тон кибикди, жылы юйчады. Адабиятны жангыз бир кьуллугъу барды – жыгъылгъанны ёрге кётюрген. Автор окьуучу бла кьысха, кесгин сёлешеди. Аны хар айтханы барып, жюрекге кирип кьалады.

Битиров Эдуард

* * *

Чыпчыкъланы Борисни кёп хапарында макъамны, поэзияны, философияны бир эритмеси билинеди: «Дуняда эм жангыз – сейирсиниюдю, эм ыразылыкъ – сейирсиниюдю, эм кьайгырыулукъ – сейирсиниюдю, эм сабырлыкъ – сейирсиниюдю, эм жашау кёллюк – сейирсиниюдю, эм эсде-бусда болмагъан – сейирсиниюдю».

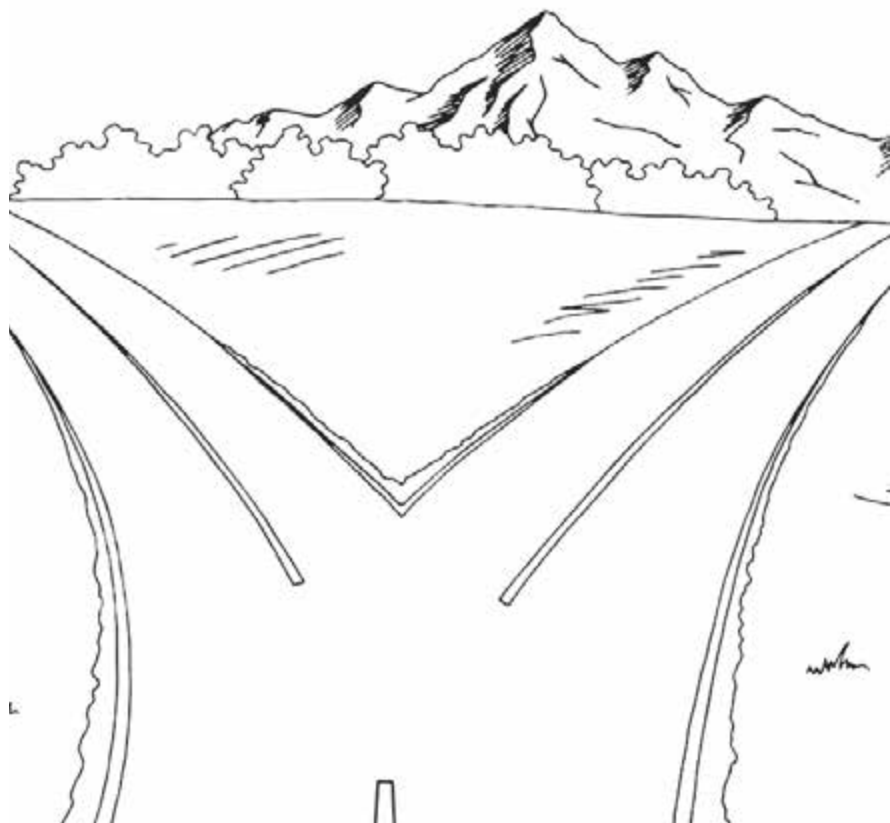
Торогельдиева Зухра

* * *

Таулуну таулу этген юч зат барды, – дегенди Борис, – иш, окьуу, адет. Биз бу юч затны тас этмесек, тегерегибизни не ахырзаман алса да, сау-саламат кьаллыкъбыз, миллетибизни сакълаяллыкъбыз. Заманны ызындан кьууулмагъанлай, биз бу юч затда туралсакъ, ийнаныгъыз сиз анга, заман бизге артха кьайтып кьаллыкъды. Биз бу жерибизде тура тургъанлай.

Беппайланы Муталип

ЧЫПЧЫКЪЛАНЫ БОРИС

ЖОЛЛАДА БАРГЪАН ТИШИРҮ

Манга – сексен жыл, аны айтыргъа да къыйынды, жашар ючюн а... Юйюмю аллында олтурама, манга кенгден къарагъанлагъа, баям, бир акъылман къарт кёрюне болурма, акъылымы кеслерине алып, кеси жашауларында хайырланырча, ол акъылманлыгъымы тинтип, марагъанларын кёреме. Ол болушлукъ берлик акъылны мен да излегенме. Нек? Къайдан болгъанымы ангылар ючюнмю? Къайры барама? Нек барама? Алгъамы бара эдим? Неда манга алай кёрюне болур эди, кертиси бла уа, архамы бара болур эдим? Бусагъатда нени юсюнден сагъыш этеме? Адам бла Хауа ашагъан алманы юсюнденди сагъышым. Ол сагъышла тюзюнлей мени жаш заманым бла байламлыдыла – жол жанында жумушакъ къум юсюнде олтургъан тёртжыллыкъ жан бла. Ол жол бла бир къарт къатынчыкъ барады, ким биледи, ол мени бусагъатда жыл санымда болур неда бираз – тамаракъ. Аны бети мени эсимде туююлдю, къоллары да къалмагъандыла эсимде. Нени унутсам да, къолларын а унутмазгъа керек эдим, нек дегенде ол къолла болмасала эди, бусагъатда болгъан затла боллукъ туююл эдиле. Жол бошду – не машина, не арба, не бир ажашып чыкъгъан эшек окъуна жокъду, бир тауукъ да къанкъылдаса уа... Кёз аллымда дуня кенгерди, уллу болду. Къарт къатынчыкъны къолунда кысымчыгъы бла баргъанына эс бурдум. Аны бети эсимде туююлдю, къоллары да туююлдюле эсимде. Эсимде жаланда – аны таппа-таза, акъ басма жаулугъу, аллай да – кысымчыгъы. Не кийими болгъаны да эсимде туююлдю, алай эски кийимледе болгъанын а унутмагъанма. Кийимлери эски болгъанлыкъгъа, ала кирсиздиле, тазадыла. Аны юсюнде кири болса, хар зат да, оюмум да ууалыр эди, чачылыр эди. Бети бла къоллары эсимде болмагъанлары себепли, ол манга ауанача кёрюннген эди. Ол барыу хар кимге да бек магъаналы, бир бек керекли оюм баргъанча кёрюнеди. Ачыугъа этген кибик, тегерекде бир жан жокъду, нек дегенде аллай кызыулулукъ бар эди, бир-бир жерледе асфальт эрип, къара суучукълача барады. Ала бары да ол баргъан сагъышны тазалыгъын ачыкълайдыла. Мени бла тенг болгъанлай, къол туююмчегинден къармап, сёз да айтмай, манга гитче дубурчукълары болгъан бир жашил затны узатды да, жаным бла жюзюп кетди. Ол къарт къатынчыкъ берген затха кёп къарап турдум да, сора ол жашил затны къыйырындан къапдым. Тюз аны къапханымлай, бу таш жаннганда аллай тазалыкъ бла салкыынлыкъ келди саныма. Ол мени кесиме келтирди да, хар зат

да манга терен магъаналы болду, жашауумда энчи жер алды, ол кетип баргъан къарт къатынчыкъны ызындан къарадым. Мудах къара жол бла ол тиширыу кёзкёргеннге бара эди. Таза, халал, акъ зат къараны юсю бла кём-кёк таба барады. Ол заманда манга ол тиширыуну жолуну къыйыры-чеги болмазлыкъча кёрюне эди. Баям, манга ол сагъышланы жашауумда биринчи кере ашагъан нашам этдирген болур. Андан иги зат эсимде жокъду. Кесими 80-жыллыгъымда ол сагъышландыргъанча башха зат сагъышландыралмайды. Наша татыу ол заманда манга белгили болмагъан дуняны, мен билмеген жашауну ачханды, ол манга берген салкъынлыкъны, дуня зауукълугъун мен сёз бла айталлыкъ туюлме, нек дегенде сёзле бла ол наша берген сериуюнлюкню ачыкълаялмам. Эсимдеди, нашаны ашагъандан сора, ол таш жаннганда сууукъсурадым. Кюннге къарадым, ол да жылытмай эди, жаланда жарыгъын шош ийип, нашаны, мени ичимде да болгъаннга тынгылай эди. Кеси кесиме бек уллу болуп кёрюннгеним, кюннге дери жетгеним эсимдеди. Ол кезиуде бир такъыйкъагъа наша да, кюн да, мен да бир бирибиз бла байламлы болуп, бир бирибизден айырылмазлыкъ зат болгъанча сездим. Ол сагъатда мен къызгъаным бла, тансыкълыгъым бла, болумсузлугъум бла абадан адамланы юсюнден сагъыш этдим. Ол мени къызгъанчлыгъым, тансыкълыгъым, къарыусузлугъум, бёрю улууун сынатхан жангызлыгъым туюл эди. Ол хар не да нашадан эди. Мени бийлеген таза жарыкъ тамашалыкъ мени керти дуниядан чыгъарып атханча болдум.

Бююн да, бёрю улугъанны эшитсем, жюрегими мудахлыкъ бийлеп, жылла озгъаны бла ангылайма къалай жарлы, жазыкъ болгъанымы. Ангылайма барып тохтагъан ырбыннга тюшген бёрю менден бай да, акъыллы да болгъанын. Ма алай, жыл санлары келгенде, къарыусуз, тыннган Адам бла Хауа олтура эдиле, аланы алдагъанларын бла тонагъанларын сезе, урчула бла ётюрюкчюле уа – ала кеслери. Жашауларыны биринчи кюнлеринде уа ала къалай акъыллы эдиле. Артда уа, нени излегенлерин да билмей, бир белгисиз затланы ызларындан болуп, урлап тырнап, тели болдула, алма берген тазалыкъны, ариулукъну, тюзлюкню жашай баргъанлары сайын жокъ этдиле.

Туудукъларыма: «Ашыкъмагъыз бадыражанны жутаргъа, жокъ этерге, аны ариулугъуна къарагъыз. Келчигиз, аны кюннге бир узатайыкъ», – деп айтама. Ала кюннге къолчуклары узатдыла, алай, тюнгюлюп, жукъ ангыламай, къолларын энишге ийдиле. Мен да, не айтыргъа билмей, алагъа ийилеме, энтта не айтайым деген акъылда. Билмей тургъанлай, Азамат кесини бадыражаны бла Узейирни бадыражанына урады. Алай этгенлей, бетиме аны сууу чачылды, ол суу сакъалым бла саркъып, къызыл тамычы болуп, жерге тамады. Туудукъларым а,

манга къарап, харх боладыла, мен да алагъа кьошулуп кюлеме. Артда уа сагъыш этеме: «Жукъгъа жарамангъан устазма мен». Къайгъы этдирген сагъыш бийлейди мени: мени туудукъларым мен аланы жыл санларында табалгъан, эслеялгъан затланы къалай табалмайдыла? Ким биледи, ала аны кечирек да табаргъа болурла – ол мен ангылауум болмангъан затлада. Төгерекеде ангынга сыйынмангъан аллай бир зат барды.

Ойюмю аллында олтурама. Манга сууукъду, къалтырайма, ол къалтырауукъ жашау жолуму аллында болгъан къууанч къалтырауукъ туююлду, ол сууукъ къалтырауукъ къартлыкъданды. Ол төртжыллыкъ акъыллы жашчыкъыны юсюнден бла кесими – 80-жыллыкъ, кеси кесин тонагъан тели кишини – юсюнден сагъышларым мудахдыла, ачыдыла, жүрегимде да – бир ауур къурулукъ. Жерде тѳнгереригим келеди, улуругъум, кесими къаргъарыгъым келеди, алай мен зат болмангъанча, ѳхтем, сир олтуруп, ашыкъмай, чал сакъалымы сылайма, нек дегенде төгерекедеги адамла – ала мени бетиме тюрслеп къарайдыла – баям, акъылманлыкъ излейдиле, аны урларгъа итине. Урлай берсинле. Мен а Адамны бла Хауаны, кесими юсюмден да сагъыш этеме. Аланы бир акъыллы кюнлери болгъанды, мени да – алай. Ала да, мен да бирча акъылсыз жашау ѳтдюрюк. Алай, ала бла тѳнглешдиргенде, мен алача жангыз туююл эдим, мени мутхуз къара жолум болгъанды, сора акъ жаулукъда, къолунда басма къысымчыгъы бла къарт къатынчыкъ. Ол хар заманда да мени биргемеди, манга сайлау ѳтерге тюшген заманда келеди. Бюгюн-бюгече да аны таза игилигинден, аны ѳтген игилигине тийишли болалмангъаныма уялама, не бек кюрешсем да, итинсем да, къолумдан зат келмей эди. Бек ѳтерге сюе эдим игиликни, алай анда къуру мени терслигим жокъду. Алай мен бир затны ишексиз билеме: къара жарсыулу жоллада ариу, таза да кийинип, ол тиширыу айланады. Ол тиширыу бизни барыбызны да хар затыбыз болса, хар зат къолубуздан келсе, бек сюеди. Биз анга жан аурутургъа керекбиз, ол арыгъанды, бек арыгъанды.

ЭШИКЛЕ

Ойге атамы ѳгечи, атылып кирип: «Хайдагъыз, тебирегиз... Асхат ѳлюп къалгъанды... Автобус сакълап турады... Терк болугъуз... Къайгъы сѳзге барыргъа керекди...» – деп, болгъанны хахайгъа алдырды.

«Къайгъы сѳзге барыргъа керекди» деген башымдан чыкъмайды, ангынга сыйынмангъан зат сейирге къалдырады. «Ёлгеннге автобус бла барыргъа жарамайды. Ёлген жерге жаяу барыргъа керекди».

– Сен бар, мен а кесим жетерме, – дедим мен.

Айтхан эдим, алай тышында февраль ай болгъанын унутдум, сууукъду, жел абындырады, барыргъа уа къоншу ауузгъа кереди.

Тебиредим жолгъа. Жел асыры къаты ургъандан, мени буз жолда учуруп элте эди, штормовка бла жюн келегим жылытмай эдиле, тонну юсюнден сагъыш этерге уа кечди.

Тегерекде уа мутхузлукъ: къар, шургулукъ, бузлагъан къаяла, былтыргъы кырдыкны къаурасы, боз, мутхуз кекге къара губу кибики илиннген агъач. Былайны, баям, ёмюрде да адам аягъы басхан болмаз, басарыкъ да болмаз. Жел да ёмюрде тохтарыкъ болмаз, мен да ёмюрде жетерик болмам. Кавказ, апельсинле, пляжла, алтын къумла... Къойчу, жетер, была кесим къурашдыргъан литература оюмладыла. Былайы къалай эсе да жел бла, сууукъ бла туююлген Сахара кибикиди.

Къонакъ... Нек эсе да бу сёз мени ачыуландыргъан этеди. Не къонакъ хапарды ол? Къонакъ болур ючюн, къалай-алай болса да, юй керекди, мында уа... Кючден алама эки аягъымы, барыргъа керекди деп, кесиме кёл этдирип; барыргъа, барыргъа керекди деп шыбырдап, артда уа алай айтханым да эрикдирди; болду – не артха, не алгъа, не юйге, не ёлген жерге баралмайма, къаргъа жат да къал депди халим. Жатдым къаргъа, ёрге таула башына къарагъанымлай, къушну кёреме. Ёрге, къаягъа таукел ёрлейме, анда жылыды, бир зат да ачыкъ болур, билнир. Бир стакан чай бла жылы тон мени, къыйынлыкъдан чыгъарып, кесиме келтирдиле. Алай бла, ырахат болуп, къойчуну айтханына тынгылайма: «Биринчи онг жанына бараса, артда – сол жанына, жолну иги кесегин къоратхана. Жол бла энишгеден-энишге барып турлукъса, сора жол юйге чыгъарлыкъды».

Къойчу, чабып кетип, манга ат алып келди. Ол ат да туююл эди, алай тайды деп айтыргъа да къыйынды. Юсюмде – тонум, кесим да – атда, сора жетерикме. Замансыз къууандым – жол кертиси бла да энишгеден-энишге барады, алай юсю ёресине бузду. Атха минер онг жокъ, алай бла кесими да, ат да, тай да болмагъан хайыуанны да энишге элтирге тюшдю. Биринчи бир жол бла барып турдум, артда ол жол экиге бёлюндю, ызы бла ючюнчю, тёртюнчю да жолла чыкъдыла. Мен да, биринден бирине ёте, бузу азыракъ болгъан жолну сайлай барама, алай бузламагъан жери уа жокъду. Арып тебиредим, тонум да жылытмай башлады, жел кюйдюргенден бетим тохтаусуз кичийди, бирде уа, асыры ачытхандан, къыччырыргъа жетдире эди. Жолла кёп эдиле, ала барысы да мени манга керек жерге элтмейдиле деп сагъышланама. Юшюй, бир аягъымдан бир аягъыма секире, къолларымы ары-бери силкиндире, бирде кёкюрегими,

бирде бетими ышый, жол жанында ток чыбыкъла баргъан стол-баланы кёреме – алай эсе, ала мени юйюме келтирликдиле.

Жан киреди, тюз жерге тюшгенлей, атны чапдыргъан окъуна этдим. Алай бла ингир алагъа ёлгенни юйюне жете тебиредим.

Адам ёлгенди.

Ол ёлюрден бир беш кюн алгъа, аны тегерегин, юсюн-башын тиширыула басхандыла: кими кёк, кими къара, кими уа къызыл иш да кийинип, ёлмесе да, къоярыкъ туююл эдиле дей эдиле. Адам ёлдю, жууукъ адамым, ма жерде тёбечик, мен а ийнаналмайма, ол ёлдю деп, бушуу-къайгъы да жокъду менде.

Къуру мен туююлме ийнанмагъан, битеу адамла да, адамланы кёбюсю анга ийнанмадыла деп келеди кёлюме.

Хал хар кюндеча эди, мал соя эдиле, эр кишиле, кёл салып, малны уста санлай эдиле, тиширыула: «Юч «Кара-Кум» ол хуржуннга атмай, бу хуржуннга атаргъа керек эди», – деп, ёчеше, капметлени акъыртын хуржунлагъа ата эдиле. Арбазда уллу чоюнла отха асылып, тютюн эте эдиле, адамла ашай эдиле, кюле эдиле, биченни, сау эм союлгъан къойланы да юсюнден хапар айта эдиле. Арбазгъа сабийле жыйылдыла, уллу-гитче да алагъа кампетле юлешедиле. Сабийледен бири, башхасына ийилип: «Санга къаллай кампет бердиле? Манга былай бергендиле», – дей эди.

Алагъа къарай кетип, жияп ийдим. Сагъышландым: бир гитче жерчикде адам ёлгенди, жашау а барады, бир бирни тюрте, алышындыра. Ол заманда нечик жангылгъан эдим – жияргъа керек эди, ол ёлгенди деп угъай, ол ёлген жерде жашау тюрленнгенине, гитче да уллу болуп ёсгенине, ол кёзге кёрюнген кюйсюз затлагъа...

Алай мен гурушха этерге эркин туююлме, он жылдан артыкъ болду ол ёлгенли, мен а бюгюн да ийнаналмайма, ийнанырыкъ да туююлме, ол ёлдю деп.

Аны боз бетли, онгнган къаяланы арасында сюелгени, эки жумушакъ къош ууучунда тюртю отча жаннганы эсимдеди. Кёзлеринде уа – сабий кибик, къууанч, къарачы, къаллай бир жыйдым деп.

Къабырына бармайма, алай жыл сайын, хар заманда да, хар айдан да, заманым болса, аны къош ууучунда от жаннган тюртю бла кёзлеринде да сабий къууанчы бла онгнган боз къаяла арасында сюелген жерине келиучюме.

От этеме, сау адамгъа келгенча келеме, ийнанмайма, ол ёлгенди деп.

Узакъ болмай, къайын терекле ёсген агъач барды, къаяла ортасында сейир агъач. Къайын терекле да мында жарыгъы-ракъдыла, ёхтемдиле, башхаракъдыла, ёзендегиледен эсе.

Чапыракъла агъадыла, алай терекле жилимайдыла ёлген чапыракъларына. Ала жарыкъ, жумушакъ саламлашып айырыладыла бир ауукъ заманнга, сора бутакъларын къымылдатып, учуп тюшген чапыракъларын ашырадыла. Мен акъ агъачны ичи бла барама, манга жууукъ адам бла, сау адамча, ушакъ эте, юлѳкъу бла тюртюден толгъан юлкюлеге суюнюп къарай. Ма бу затха ийнанам, мен да ийнанам дейдиле аны хыли кѳзлери. Биз да, акъырын атлай, акъ терекледен сары чапыракъланы тюшген тауушларына тынгылайбыз.

Асхатны асырадыкъ. Къадары сейир эди ол адамны: ол баргъан топша-толу автобус барып, уллу машинагъа урулду, ол къадар адамны ичинде жангыз ол ёлгенди!

Сабийлери, юйдегиси къалдыла, къалдыла сууукъ да, жел да, адам а жокъ. Кече. Къарангы. Арыгъанма, ач да, къарыусуз да болдум. "Къал", – дедиле жууукъларым, алай къалыргъа унамадым, кетерге оноу этдим. Кечеден да къара болгъан столбаланы къарангыда кючден айыра эдим. Бир тюрлю болуп барама, атдан тюшюп, аны да таугъа тартып барама, жангыздан ат юсюне минеме, кесим а биринчи кере барама атда: битеу санларым ауруйдула, башымда бир сагъыш да жокъду. Къайдан къайры баргъанымы унута тебиредим. Билмей тургъанлай, тюу деген сагъатха, ай чыгъып, болгъанны кюн кѳзюнлей этди. Бир-бир жерлеринде къар эриген балчыкъ жолла да, алай кир кѳрюнмей, анда-мында къара тамгъачыкълача кѳрюнедиле. Агъач да жарыкъ болду, тереклени хар бутакълары да кѳрюнюп башладыла; къаяла, узакъдагъы-жууукъдагъы да, акъ кѳк къатыш жарыкълыкъда жууунадыла; къар тюрбюнден къарагъан хар чѳпчюк да сагъыш этген затлагъа ушай эдиле. Уллу-гитче деп болмай, хар зат да ай жарыкъда бир болдула. Ол къудуретден мен бир тюрлю болдум, къалтырауукъ алды, чач тюрклерим сюелдиле. Мен тауладан, къардан, чѳпчюкден да айырылмагъанма – мен ала бла бир болгъанма, аланы бир кесеги. Ол заманда башыма оюм келди – бусагъатда ёлюп къалсам да, менден тамырла ёсерикдиле, бир башха зат болурма, атыма да бир башха ат атарла, алай бош жокъ болуп къалмам, бузлап да къалмам, угъай, бузламам.

Жел, къайры кетди эсе да, жокъ болду, мен а сууукъдан ёлеме, сууукълукъдан угъай, мени ат иерде къалтырауукъ алды, кеси аллыма болмай, тамаша дуняны бир кесеги болгъанымы эсгере. Билмей тургъанлай, къара къаяда бир уллу кюзюню кѳрдюм, аны кѳргениме сейирге къала, сын къатып, кѳп сюелип къарадым. Ол а сейир туююл эди: къаяда – тешик, ол тешикден а кѳксюл кѳк кѳрюне эди, тюз кюндюз къалай эсе да – алай. Ол къая тешикден кѳрюннген кѳк тюрсюн кюзюге ушай эди. Мен ол кюзюге жууугъуракъ келдим: ол кѳксюллок мени кесине

тарта, ары батып, анда эрип, жокъ болуп кетеригинг келеди. Ат да сейир этгенча, боюнун буруп, манга къарады, аны уллу акъыллы кёзлеринде ай сыйыныпды. Кесиме нек эсе да кюлюгюм келди, менича бир жанны юсюне олтуруп тургъаныма. Ол манга ушай эди, алай менден – иги да таза, гюняхсыз. Битеу тегерек титиреп, мени ичимден бир кир затны чыгъарыргъа кюрешгенча, ол кир зат мени ёрге сюелген чач тюклеримден ачытып чыгъа эди. Аллай затланы сезе эдим. Ма буду Кавказ, минг жыл мындан алгъа къалай эсе да, алайды, андан бери ахырда тюрленмегенди. Бу мени жеримди, биринчи кере бир кезиуде ангыладым аны да, кесими да ким болгъанымы. Кавказ кесини юсюнден, мени юсюмден да хапарлады, манга дери болгъанланы да, менден сора келликлени да юслеринден. Биягъы битеу дунияны бирге къошханча, Кавказ алам кибики деу болду. Сора ангыладым: Асхат жер тюрюнде тюрюлдю, ол акъ бла кёк тюрсюнню арасында бир жердеди. Ангыладым: ёлюрге жарамаз, нек дегенде ёлюм жокъду.

Аны ючюн сау къалгъанды Прометей. Тейри болгъаны ючюн угъай, аны къаягъа тейриле бегирек бегитирге да боллукъ эдиле. Ала сайлагъан жерлери бла жангылгъандыла. Ёлюмсюлюкню бир кесеги болгъан адам къалай ёлюрге боллукъду? Ол сагъышдан, тюз бусагъатда уянганча, санларыма женгиллик келди. Манга ырахатлыкъ къайтды, жарыкъ ырахатлыкъ. Ачлыкъ да, арыгъаным да кетди, атым да жан кирип, тири атлап башлады, баям, мени халим анга да ётген болур эди. Биз, тынгылауну басып, ышарып барабыз. Битеу билген сёзлерибизни да унутдукъ.

Ай жарыкъдан къар, жылтырап, отча жана эди, башымда тюрлю-тюрлю затланы эсгере эдим; башым, бир затны ангыларгъа кюрешгенча, тели болады, алай ангылаялмайды.

Кёксюлдюм кёк жюзе эди, жюзе эдиле кёп тюрсюнлю болгъан столбала бла жанган къар, жюзе эди ай, кесини уллу да, тынч да ишин элте.

Хар зат да бир уллу тасхалары болгъан кибики бир бирлери бла байламлы болдула. Бир деп бир жан кесин бу тазалыкъдан айыраллыкъ тюрюл эди. Хар зат, хар кесекчик бир бирлери бла суйюне, бир бирлерин сатмазгъа сёз береди. Аллах мени кёз аллымда ай жарыгъы бла кечени кюннге бурду. Ол Аллах жарыгъында Аллахны ауазын эшитдим: «Къарачы, жашым, бери тынгыла да, бу жарыкъны къара, мутхуз дуниянга элт, бу жарыкъ сени да, сени бла жашагъанланы да жолларын жарытхан да, жылытхан да этсин! Бек къыйын жол – ол бек тынч жолду. «Тынчылыкъ» деген татлы сёзню эшитип алданма, нек дегенде тынчылыкъдан къыйынлыкъ тууады. Жангыз адамгъа Мени жолуму къыдыргъан къыйынды».

Адам дегенинг сейирди: ууакъ кесекледен бир сау зат жы-
яргъа кюрешеди. Сау заты болса уа, ууакъ затлагъа бёледи.
Мен да ма алай, жашауумда сынагъанларымы ангыларгъа кю-
решдим, кёп сёз сайладым да, Ариулукъда тохтадым, алай ол
Ариулукъ башха эди, бюгюннге дери суннганымча угъай. Анда
атасы акъыл юйретир ючюн, жашын туюгенча, туюгюлген адам
кюйюзден къагъып, букъусун чыгъарады да, кюйюз ариу бола-
ды; ол кюкюртню къаннга ийгенчады, андан хылымылыланы
чыгъарыр ючюн. Сейир байламлыкъ: кюкюрт бла къан, алай-
сыз къан ариуланырыкъ туююдю...

Юйге жаланда эрттенликге жетип, арыгъаным-талгъа-
ным да кёзюме кёрюнмей, юйюме кирдим. Эшигиме къарап,
сагъышландым: «Ёлом сормагъанлай келеди. Кесине бла баш-
халагъа жан аурутханла жаханым азабындан къутуллукъдула...»

ГЕЛЯСТАНЛАНЫ *Танзиля*
кёчюргенди.

БИЗ ДА ЭТАЛЛЫКЪБЫЗ АЛАЙ

Москваны гитче орамчыгъы. Саудюгерчилени эки-юч къат-
лы юйлери – бюгюн да тынгылыла, къатыла. Тюз къатларында
бийиклиги юйле тенгли бир болгъан килиса. Юйлени араларын-
да – эски терекле. Бир-бир терезелен чыракъ жарыкъ урады.
Кёкде троллейбусну темир чыбыкълары биреуню сыннган къо-
луна жукъа къанга салгъанча алайды.

Полну жангыртабыз дегендиле да, артда уа сокъуранып,
юйлени тышларын къара-мор тюрсюннге боягъандыла. Терезе-
зелени бояйбыз деп, юйлени чатыр маталлы тегерек башларын
къаралдым кёкге боягъандыла. Къара бояуну уа жаяу жол-
чукъгъа тегюп кюйгъандыла.

Орамчыкъ, килиса артына къысха бурулуп, кеси аллына
майдан къурап къояды. Москваны башха орамларындан эсе,
мында хауа да, хал да башхача кёрюнеди. Мында алыкъа ком-
мунистлени адепсизликлери бла Аввакумовну руху¹ къара-къа-
тыш болгъанлары энтта да хауадан кетмегенди.

Мен ма бусагъат ётмек тюкенчик ачылады да, майданнга
гыржынны бурунгулу татыулу ийиси жайылады деп сагъыш
этеме. Къарангыракъды, алай бу къарангылыкъгъа жарыкъ
аз-маз ёте эди. Ол заманда мен аны кёрдюм. Ол жаяу жолну
къыйырында сюеле эди, кёзге кючден кёрюннген «запорожец-
ни» къатында. Сюеле эди гитче адам, юсюнде да маскхалатмы
огъесе медбратла кийген кюл бетли ишчи кийимми бар эди?

---

¹ Рух – жан; адамны ич дуниясын кёргюзтген кюч.

Къара сакъалы, узун къара чачы, ачыкъ къарамы, кесине не керекни туура билген.

Анга жолну бирси жанына ётерге керекди, насыпха, аны башында кюрени¹ барды. Баям, ол къарангыда айланалмайды, ол жаланда жарыкъда жюрюйдю. Аны кюрени уа – агъартылгъан жарым тогъай, жарыкъны тышына иймейди.

Ол зат акъсыл кийимледе сюеле эди – бизни арабызда иги кесек заманны жашап тургъан арыгъан шыйыхмы, Христос кесими, тайгадан юйюне къайтхан алтмышынчы жылладагъы геологму неда суратчы кесинми ишлеген болур. Кёп сюелди адам, орамны ол жанында жер саргъылдым тюрсюннге боялгъынчы, төгерекни къуршалагъан къарангылыкъны сарылыкъ аз-аз алтынча жарытхынчы. Сора килиса башында, кёкде, къара булутланы керип, гитче кёк ызчыкъ чыкъды.

Ангылашынмай эди – жангы кюнмю башланады огъесе кече бусагъат жерни къарангылыкъ бламы аулайды. Жанып башлагъан жерге къарай, ойладым – ол шашхынлы оюм эди: керек болса, кюн болмай да жарарыкъды. Айхай да, ол Христос кеси эди. Сора анга къарагъанда, къачан эсе да мен да алай этала эдим деген акъыл мени ичиме сингди. Эсими теренинден келген эсгериуле манга ол алай къыйын тюйюлдю дей эдиле. Хау, ол Христос эди, келген а бизни гюняхларыбызны жууаргъа деп келмегенди ол. Бизни жашауубузну жашаса, эм огъурсуз аманлыкъчы да кесини гюняхларын кеси жулрукъду, Малютагъа окъуна кёкню эшигини аллында жер бурхучукъ жетерикди.

Христос а бизге бир ненча женгил ангылашыннган сёзню айтыргъа келгенди, алай ол сёзле бек уллу магъаналыдыла. Ол бизге: «Сиз да алай эталлыкъсыз», – деп айтыргъа сюе эди.

Биз да эталлыкъбыз алай – бизни Голгофагъа жылкыы сюргенлей къуумайдыла да. Бизге жаланда аз затчыкъ керекди – кесинги къатынгда бир кесек жерчикни жарытыргъа, ауананг тенгли бирчикни. Сокъурлагъа уа къалай къыйынды – алагъа дуняны да ишлерге керекди, дагъыда аны жарытыргъа да. Биз аны эталлыкъбыз, жаланда аны къалай этилгенин эсге тюшюрюрге керекди. Кесинги сабийинге айт: «Ма къатынгда сюелген адам, кесинги жарыгъынг бла аны жарыт, ол заманда анда кесинге керек болгъан не затны да табарыкъса, ол адам а сени жарытып, кесиникин табарыкъды – ансыз аны да жашауу болмаз эди. Сизни жарыгъыгъыздан а битеу жер юсюнде да жарыкъ боллукъду». Аны айтсанг, кесинги балангы да, ол сёзлеге ийнанганланы битеу барын да къутхарлыкъса. Ол заманда биз да алай эталлыкъбыз.

¹ *Кюрени* – кюнню, айны эм д. а. к. затны къуршалап тургъан жарыкъ.

Адам юч кере тууады. Биринчи кере – сени этингден-же-нингден, экинчи – сени сёзлерингден, сора ючюнчю – Христосну сёзлерини магъаналарын кесгин ангылагъан заманда. Жаланда бир кере туугъан, жашагъанлыкъгъа, кёпге барлыкъ туююлдо. Хар не да бош тынчды – жерни гитче кесекчигин жарытыргъа эм бир ненча керекли бош сёзчюкню айтыргъа.

Мен суратны бирси жанын бурдум. Арт жанында карандаш бла суратны аты жазылады – «Находка», сора тукъуму – Синицинъ, ахырында къаты белгиси бла, кирит бла жабылгъан кибики, баям, магъанасы къачып кетмезча.

Мен бу суратны токъсанчы къаракъатыш жыллада сатып алгъанма, Москвада жер туюбу бла адамла жаяу жолну ётген мутхуз къарангы жерде, боз бетли ат жалкъасы кибики – чачы-башы, юсюнде тозурагъан зыккыл кийимлери бла бир адамдан сатып алгъанма. Къалын чырпа чачларындан манга огъурлу къара кёзле къарай эдиле – бу жер юсюнде айтып-айталмазча бир магъаналы затны тапхан адамны кёзлери...

СЫНЫКЪЛАНЫ ЮСЛЕРИ БЛА МАРШРУТКАДА БАРЫУ

*Дуня башында тынчлыкъ бла
къыйынлыкъ башха-башха жюрюмейди-
ле. Тынчлыкъ – къыйынны къыйматы-
ды. Къыйынлыкъ – тынчлыкъны ёзегиди.*

Шофёр хар тохтарыкъ жерде, артха бурулмай: «Чыгъамы-сыз?» – деп, маршрутканы ичиндегилеге сора эди.

Адамла тынгылай эдиле. Бек керекди. Жаланда мени къаттымда сюелген тиширыу, шофёр таба бурулуп, ачыкъ ауаз бла, халгъа кёре, «хау» неда «угъай» деп жууап бере эди. Бу сёзде аллай бир къайгъырыулукъ бар эди – рульну артында аны жашы олтургъан кибики. Онунчу кере «хау» – «угъай» дегенден сора, мен, тёмей, кюлюмскоредим. Ол а, манга бурулуп, сабийча сейирсинип, кёлю бла: «Да адам соргъан этеди да», – деди.

Машина билмей тургъанлай тохтагъанча, шинтикге битгенча болдум. Да адам соргъан этеди. Аны магъанасы керти да уллуду, мен а аны бош затха санагъанма. Мен тюнене окъуна адамны соруууна мычымай жууап этерге хазыр эдим. Олсагъат кесими бузулуп тургъанымы билдим. Болсада, кесими къалай тюзетирге боллугъун ангыладым. Юй ишлегенде къабыргъаны баш тизгинлеринден сыннган кирпичлени кетерип, аланы жангылагъа алышыргъа болады, адам бла уа – къыйыныракъды:

бузулгъан затла хар заманда да аны ёзегиндедиле, аны тюрлендиреме десенг а, къабыргъаны саулай ояргъа керекди.

Сагъышларыма батып, ол тиширыуну, гебенек учханлай, машинадан женгил учуп кетгенин кючден эследим. Биз а олтура эдик, чилле къуртланы кышпаларыча, къанатланы юслеринден зат эшитиригибиз да келмей, бир жары учаргъа да муратыбыз жокъ эди. Биз кесибибизни ишлерибизни тындырыргъа барабыз бир жерден башха жерге, алай ол жолубузда биз кесибибизге дагъыда жангы чырмаула туудурабыз. Машинаны терезесинден акъсыл сууукъ кыш акъырын кёк жаз башы тюрсюнден тола барады, ол кёкде уа жаланда жангыз акъ булут къайгъысыз жүзеди. Къара асфальт жолда уа бир заты бла да башхаладан артыкъ энчилиги болмагъан, къайгъысыз, жумушсуз тиширыу бара эди, адамны тилеги чыкъгъан жанына кёз къакъгъынчы жетип къалыргъа, дуняны къайсы жанына да бурулуп кетерге хазыр болуп.

Бара эди башха адамладан энчилиги болмагъан тиширыу, кёкню кёклюгю юсюне тёгюлюп, акъ булут юсюн жарытып. Бара эди башхаланы жарсыуларын алыргъа, кесини уа жокъду къайгъылары, боллукъ да туююдюле. Ол башха адамланы жумушларын тындыра тургъунчу, кесине къайгъыла жыяргъа жетишмейди.

Горькийни, кесими жазгъанларымдан да: «Адам деген ёхтем эшитиледи!» – деп келеди. Тиширыу а бош кеси аллына барады, бир шагъатлыкъ бла да бегитилмеген сёзлени чынты магъана бла толтура. Анга къарай, ойлайма: адам деген ёхтем эшитилген бла къалмайды, бек башы уа – суюдюмлю кёрюнеди. Тиширыу да, кёк да, жангыз булут да бир бирлерине кюшула эдиле, бир жарыкъ, сау затны къурай. Сора Тургеневни чыгъармаларыны кыры кёзге кёрюнген да, эшитилген да этди, ол кыыр къалкъан¹ ийис эте эди, ол къалкъан а бурун заманлагъа элте эди, эсим а эм магъаналы жорукъну юсюнден айта эди: «Дуня башында тынч бла кыйын затла башха-башха туююдюле. Тынчлыкъ – кыйынны кыйматыды. Кыйынлыкъ да – тынчлыкъны ёзегиди. Тынч кыйыннга сингеди, кыйын да тынч затлагъа бёлюнеди».

Бизни битеу палахларыбыз да ол жорукъну билмегенни хатасынданды. Биз тынчны кыйындан айырыргъа кюрешибиз, ёмюрлюк жорукъну буза – тынчны бла кыйынны бирлиги бла башхалыгъы деген жорукъну, аны ючюн кесибибизге палахла туудурабыз. Ол жорукъну сакълагъан – адам сыфатлы Жулдуздан тууады, ким жорукъну буза эсе уа – башха Жулдуз бёлекден. Бу планетала, бир жерде болгъанлыкъгъа, кеслери-

¹ Къалкъан – сибиртки от; ачыханс; татыусуз ханс (полюнь).

ни магъаналарына кёре, бир бирден узакъдыла. Бирлери адам сыфатда къаладыла, бирлери уа – угъай.

Бу, таурухдача, сейирлик тиширыу манга адамлыкъ къайда бошалады да, адамсызлыкъ къайда башланады деген чекни ачыкъ кёргюзтгенди. Мен, эркин тиширыугъа къарап: «Я Раббий, анга баш неге керекди? Анга жюрек да тамам жетерикди, аны къой да, башхалагъа да къаллыкъды», – деп ойлай эдим.

ИТЛЕНИ СУУГЪА СЮРЮРГЕ

*Адам болмагъан сууда да
адыллыкъ жокъду.*

Бизни посёлка шахардан узакъда, агъачха бла суугъа уа жууукъдады. Дагъыда бизде беш кёл барды, аладан шахаргъа суу барады. Бир къатлы беш барак, алада жашагъанла жюзге жууукъ боладыла, бир-бир кюнледе андан да аздыла. Бараклары туурасында – биз кеси аллыбызгъа бийлеген бахчачыкъла, эки-юч сотка. Мында адамланы башха адамладан энчиликлери жокъду, тукъумлары да – бош тукъумла: Бордюжа, Рыжиковла, Виллисовла. Итле кёпдюле – адам башына экиси-ючюсю жете болур, киштикле уа – аладан да аслам. Итле уа бир тюрлюле: посёлка маталлыла, агъачсызла, бир къулагъы – кёкге айланып, бирси къулагъы уа – жерге, эки аягъы къыйсыгъына кетип, экиси уа – тюз, ахырысы-къысхасы, жоргъала. Шахарчыла, бизни хар агъачсыз затха суймеклигибизни биле, шахарны ариулугъун бузгъан асылсыз затланы бизге атадыла, бу эркин жерледе, эркинликде уа жаны болгъан хар зат алапат кёрюнеди.

Биз ол жаныуарлагъа алай юйренгенбиз – аланы халларында не аз тюрлениуню да эслеп къоябыз. Къайсы болса да, не киштик, не ит тас болса, керти да жарсыйбыз.

– Пушок нек эсе да жокъду, Волосок къайры эсе да думп болгъанды, – деп, къайгъылы шыбырдайдыла къатынла.

Мен хар кюн сайын чыпчыкъланы жырлагъанларындан уянама – агъач къыйырында жашайма да. Чыпчыкъла уа кёзлерин чыгъаргъа хазырланган кюн дыгъыл этгенден ачадыла. Аланы жашаулары кюнню чыгъыуу-батыуу бла байламлыды. Адамланы да алай жашарыкъларын суюдиле. Кюннге кёре жашагъан – жашау этиуню эм тюзюю. Аллай бурхучукъла, акъыллары уа – къаллай бир. Эрттенликде сагъат бешде кёпмадынг эсе, бара тургъан кюннге тюшмезсе. Бююн мен шошлукъдан бла кёлюмде, санымда къатышлыкъдан уяндым.

Айхай да, тюнене отуз биринчи декабрь эди – алай эсе, бюгюн Жангы жылны биринчи кюнюдю. Тюнене биз к’оншула бла битеу болг’ан жырланы жырлаг’анбыз, ичалг’аныбызны ичгенбиз. Ичгенден баш ауруг’ан жокъ эди. Кесинги жайылып барг’ан тылыча сезесе, кеси кесинги кепге жыярг’а кюрешесе. Не жаталмайса, не олтуралмайса. Арбазг’а чыг’ама, эшикде уа – аллай жылы кюн: к’ар да, жел да, бир булутчукъ да жокъ, к’ышны тюз ортасында – жаз башы кюн. Посёлкада не таууш, не шыбырт да жокъ. Не этерге билмей, созулуп барама суучук’г’а.

Жыйырма чак’лы ит мени ызымдан болдула, посёлканы аллында уг’ай, нек эсе да ахырында тург’ан шлагбаумдан ётсүнле ансы, алаг’а башха туююдю. Итле ызымдан созулуп келедиле. Ала мени халымы бек иги сезедиле. Алай шлагбаумну ётгенлей, итле тирилдиле – чариш к’урадыла, ойнай, бир бирлерине секире. Жер бир болг’анлык’г’а, кенглиги бир ненча сантиметр болг’ан жалаңда бир таяк’ аланы эркинликден айырг’анын итле толу сезгендиле.

Черекчикге жетгенлей, итле кеслерин сууг’а атдыла, аямай суу ичип башладыла, сау ыйык’ны суусаплык’ к’ыйнап тург’анча. Мен, кесими тыялмай, тыншчык’ кюлдюм – к’оншу посёлкадан таулу киши, мени жолдашларым бла суу боюнунда кёре, ышара: «Адамны этер иши болмаса, итлени сууг’а сюреди», – деучю эди. Итле уа суу ичедиле аямай, ичедиле. Алай суююп иче эдиле. «Аллах бу суу ичириу ючюн мени эки-юч гитче гюняхымы кечер», – деп келди ак’ылыма. Соруу кёп болуп, жууап болмаса, – сууг’а бар. Сууг’а тынгыла да – излеген ак’ылынгы эм игисин эшитирсе. Алай бюгюн уг’ай. Тёгерек арсарлы эди – бусаг’атда к’ар, курт, суудан ург’ан сууук’ жел болург’а керек эди, алай а – жаз башы, жалаңда гюлле бла терек чапырак’ла чечек иерге жетишмегендиле. Терекле саг’айг’андыла – мен аланы былай абызырап биринчи кере кёреме. Чыпчык’ла шошайг’андыла. Суу тохтаг’анды. Сууну бирси жаг’асындан сейирсинген уллу кёзлери бла ийнек бизге к’арай эди. Дуня жюзю хауа уруг’а тюшгенча, аламда к’аллай эсе да бир бузук’лук’ болду. Олтура эдик биз, к’ымсыз болуп, суу жаг’ада. Олтура эдиле адамла бла жаныуарла. Олтура эдиле, болг’анны бийлеген шошлук’дан зауук’лук’ ала.

Жолдашларымы кёзлери уа к’аллайла эдиле – сейирсинген гюняхсызлык’дан толг’ан кёзле.

Аллай кёзле кёп к’ыйынлык’ла сынаг’андан сора, билмей тург’анлай, ангы бла бир затны ангылап, жумушак’ жарыг’ан шыйыхлада боладыла.

Билмей тург’анлай, кёз аллымда, суу ёрге айланып бюркдю да, сууук’ тамычыла бетиме чачылдыла, ит жыйынны к’озг’а-

дыла, гитче чыпчыкъланы кѳаууму уа терекден терк юрюлдюле кѳкге. Сууну ол жанында баргъан адам суугъа таш атханды. Жангыз да бу гитче ишчикди – дуня уа кѳаугъадан толду да кълалды. Терк окъуна итле кѳзлерин жумдула. Билмейме, бетимде не жазыла эди, алай ол, баям, тюрленнген болур эди. Сууукъ, кълларымдан ѳтѳп, кѳкюрегими толтурду.

Биз ѳрге турдукъ, сѳймегенлей, посѳлка таба акъырын атландыкъ. О Аллах, кълалай ингилди игилик. Кѳкню жети кълтысындан ѳтѳп, жерге бек кълйналып жетип, ол алай жукъларады – уллу да болмагъан таш аны муру-чуру этип кълояды.

Сууу кѳп болгъан жерде тиширыула начасладыла, кишиле уа ичгичиледиле дейдиле. Бизде тиширыула, кертиси бла да, артыкъ адеплиле тѳйюлдѳле, кишиле да ичерге угълай демейдиле. Не игилик ѳтейим деп, кечеле бла жукъламай да чыкълмайбыз. Болсада, игилик жарлылыкълны, кѳаугълалыкълны, табийгълатны ѳм жаныуарланы кълтларында турады деген акъл мени башымдан кетмейди. Посѳлкагъл жууукълаша, жарлы баракъланы, жерни кълзылгълан кълара ызларын, мудах итлени кѳре, мен кълш сууукълдан жылы ѳтоугъл кийирилген, жууулгълан жатхан жерими ийсин сездим, сора жер, Аллахны ыразылыгълын алып, жерге тѳшер ючюн, кѳкге шош кълалкълып баргълан игиликни туудургъланын ангыладым. Мен нарт сѳзлени сѳйген, ышарып айланган адамны ѳсеме тѳшюрдѳм. Ол суугъл келип, ѳски машиначыгълына таш жюклей эди. Баям, ол кесине юй ишлей болур эди – уллу, оюлмазлыкъл юй. Сора башыма алай келди: баям, итлени суугъл сюрмесе, оюлмазлыкъл юй ишлерге жарарыкъл болмаз деп. Юйню тутуругълу игиликди, игилиг а жаныуарсыз-хайыуансыз болмайды. Хауадан ишленнген зат ташдан ѳтилиннгенден бекди.

Сора мен кеси аллыма оюмларыма ышардым. Итле да, манга къларай, кълуйрукъларын шош, арсарлы булгъладыла.

АГЪАЧ ТИЙРЕСИНЕ – БАЛ ЮЧЮН, ШАУДАННГА – ЫРХЫЗ¹ ЮЧЮН

*Биреуге – жомакъл,
биреуге – крти зат.*

Мен жарлы адамма, алай нек ѳсе да бал ашарыгълым келди. Ахчам жокълду, балны уа кѳсейме. Бал кълайда, жарлы адам да кълайда? Аланы араларында узакълыкъл ѳмюрде да кетмез. Айхай да, мен ѳнкючге бал алыргъл боллукъл ѳдим, алай а са-

---

¹ *Ырхыз* – икра.

тыгучу бла келиширге сую эдим: балдан учуз бир затны балгъа алышырча.

Не этерге билмей эсенг, агъачха бар, терекле айтырла, анда Аллахха да жууукъду.

Ахча жокъ эсе, бал ашамазгъа ол сылтау туююлдо. Ол кёл этдирген акъылдан мен бираз тирилдим. Агъачха бардым, анда жууала¹ уа, ханс кибик, топпа-толудула. Арлакъда ёксюзча атылып тургъан бош ун машок да табылды. Мени эки къолум болгъанына Аллахха шукур этдим да, ол машокну толтуруп башладым. Аллахны болушлугъу бла жюгюмю автобусха дери жетдирдим. Жюк, кесимики болгъанына да къарамай, ауурду. Ауурлукъ этмеген жаланда сени палахладан сакълагъан инбашынгдагъы мёлекди. Автобус мени тохтаучу ахыр жерине жетдирди, анда уа – къарт ыннала эл бла бир. Олтурадыла, эригип. Чёплеуле эртте сатылгъандыла, къабукъларын да жел элтгенди. «Мен сизге ишчи жерле берирге келгенме», – дейме мен алагъа. Ала къууанч тыпырлы боладыла. Къартчыкълагъа тюмен деген бош зат туююлдо, алагъа аны къыйматы бек уллуду. Сен жашау этгенден тышында да биреуге керексе деген сезим не тюменден да багъалыды. Ол къууанчлы талпыныуда, ала, кёзню къагъып ачхынчы, жууаланы сатып, манга мени юлюшюмю ыразы болуп бердиле. Былайда окъуна бал сатыла эди да, мен бек уллу банканы сатып алдым. Балны кюсемей эдим, ол туююл эди къайгъым. Мени жаным-тиним аллай къууанчды, ол къууанчны толкъунларында сёзле эшитиле эдиле. Аллахда хар зат да барды, хар зат да – алайлайды. Тёлеген жаланда, Аллахны буйругъу болмай, кесиники болмагъанны жулкъуп алгъан этеди. Хакъы уа, алгъандан эсе, кёп да багъалы болады. Эрикгенме конторда олтуруп, жартыракъ таматаны ахыры-къыйыры болмагъан тели-мели хапарларына тынгылап, ингирде уа лапшаны гыржын бла, картоф бла ашагъандан. Тамблагъы кюнюнго юсюнден сагъыш этме – Аллах аны юсюнден эртте сагъыш этгенди.

Агъачда мени шауданым барды. Шуёхум бла мен ары барып, ол тазалыкъдан уллу канистрлеге къуюп, суу быргъыларында жашагъан бациллаладан къыйналып тургъан шахаргъа келтирдик. Жан кирген халкъ ол тазалыкъны терк окъуна чачды.

Мен тюкеннге кирип, кесиме къара ырхыз сатып алдым. Аллахда хар не да барды, хар не да – хакъсыз. Ол сени бузулмагъан, таза, сау ич дуниянг болур ючюн кюрешеди. Жарлы – бал алалмагъан туююлдо, жарлы – бал алыргъа онг болгъанына ийнанмагъанды. Жарлыма деп айтма, ол ётюрюкдо.

¹ Жууа (къарач.) – сангыраукъулакъ, тошлакъ (гриб).

Айтма, аман кёреме, агъачха жеталлыкъ туююлме деп. Мен сени суучукъгъа дери жетдирирме, аллыма биринчи туюшген таякъны кесип, анга къыйырында ыргъагъы бла атылып тургъан жыжымны келишдирирме да, сора биз эм татыулу ала чабакъны¹ тутарбыз, сен тоярса да, терк окъуна кюч-къарыу алырса, аны бла бирге уа саулугъунга да багъарса. Алай бир заманда да айтма, жарлыма деп, ол ётюрюкдю. Анда уа – агъач да къатынгда, анда уа – Аллах да жууукъда. Аллахда хар не да барды, хар не да – телеусюздю. Ол сени таныгъан этсин ансы – бузулмагъанны, тазаны, сауну – Кеси къаллайны жаратхан эсе да.

Сора сени узакъ, къыйын жолунг бар эсе, – сен балны бла ырхызны кюсерге керексе. Жолда баргъаннга бал бла ырхыз артыкъ ырысхы туююлдю – жюрюрге амалды. Сора сени дуния бла бир болгъан жауларынг айтырла: ма биз не заманда келгенбиз, ол а башха жол бла барады, ол жол бла анга энтта да барып турургъа керекди, аны уа бу жашауда къыйыры-чеги жокъду. Келигиз, ол жашау эталмазча, биз аны болгъан затын сыйырайыкъ, ол ач, къарыусуз болуп, бу жол бла кёп бармаз ючюн. Сен а билесе да, Аллах рахматлыды, чомартды, Анда хар не да барды, хар не да хакъсызды. Сен а барлыкъса, жумушакъ кюн жылыта, жарыкъ жауунла санынги жууа. Аллахха ышана, сен не жолну да онглап, къыдырып чыгъарыкъса, жаланда жарлыма деп айтма. Жолну бир къысха кесегин да жарлы ёталмаз.

ДОДУЛАНЫ Аминат
кёчюргенди.

---

¹ Ала чабакъ – форель.

Къулийланы Магометни жашы Хусей Россияни жазыучуларыны Союзуну члениди. Аны чам хапарларын окъумагъан, эшитмеген адам болмаз. Къарачай къырал театрны жаш труппасы «Отелло-2», Къулийланы Къайсын атлы малкъар къырал театр «Аферистле» деген пьесаларына кёре спектакльле салгъандыла. Алагъа КъЧР-ни, КъМР-ни жамауаты бек суйюп къарагъанды. «Эльбрус» китап басмада Хусейни «Ныгъышда» деген ат бла китабы чыккъанды. Чамны-оюнну ангылагъанлагъа бу китап тынгылы саугъа боллугъуна бир ишек да жокъду.

**КЪУЛИЯНЫ
ХУСЕЙ**

ЧАМ ХАПАРЛА

АЙЫУ

– Ох-ох-ох! Ух-х-х! Ключден кьутулдум да итледен. Эшекле кибик бир мазаллы затла кеслери да! Туугъанлы, мен аллай итле кёрмегенме. Капказский апчаркала дейдиле атларына, атлары кьурурукъланы! Уф-ф-ф! Талап халек этдиле мен факъырны! Уф-ф-ф! Онг кьулагъымы жартысы жокъ, сол кьулагъым а – арталлы бла да думп! Уф-ф-ф!

Не этдинг алагъа аллай бир деп а бир соругъуз, ала санга алай къажау туруча! Да не этдим! Бир зат да угъай! Этерик эсем да, юсюме болдула да... тюз итле кибик, жукъ этерге кьоймадыла. Уф-ф-ф! Этеригим а не эди? Атасы-анасы да бир ирик сермерик эдим, ала сакълагъан кьой сюрюуден. Жаланда бир ирикчик! Ма аны ючюн юсюме чапхандыла. Жангыз бир ирикчик ючюн! Уф-ф-ф! Къаллай семиз ирикчикле бар эдиле ол ала сакълагъан кьой сюрюуде! Ух-х-х!

Къаллай татлы къабынчыкъла! Уф-ф-ф! Аууз сууму энтта иш да тыялмайма! Уф-ф-ф! Андан эсе, кёрмей къалгъы эдим ол сюрюуню! Къайдан да тюртюлдюм анга! Бюгюн тюшде, ярабий, къайдан жукъ мадарайым деп, жайыла барама да, къарасам, – ёзенде кьой сюрюу, тоюп жатып, къалауур итле, кьызыудан тиллерин чыгъарып, анда-мында тёнгереп, арлакъда уа бир чигинжиге тагъып, сюрюучюле бир семиз ирикни соя. Тёгерек шощ, тынчайып, сюрюу ырахат жатады, итле кьымылдамайдыла. Ачыу тиеди да, ахырысы, ол итлени «гаф» демегенлери. Эх, – дейме кеси кесиме, – къаллай дауур ачарыкъ эдигиз сиз, ол ирикни мен соя турсам! Уф-ф-ф! Кертиси бла да, манга уа нек жарамайды сояргъа? Мен а ол сюрюучюледенми аманма деп, кёлюме келеди. Бир ирикчик ючюн бу уллу сюрюуге не боллукъду? Азмы боллукъду? Угъай! Ол билиннген да этерик туююдю ол къадар малны ичинде дейме да, кеси кесиме кёл этдиреме. Мен да ол сагъышланы эте, къалай бла сермейме ирикни дей къарасам, бир уллу къара ирик сюрюуню ортасындан кьобуп, кьыйырына келип жатады. Уф-ф-ф! Анымы кёре эдим! Жаным анга кетеди, жүрегим дыгъыл этеди, аууз сууларым келеди, аман кюн манга жетеди! Ай, айымыса, бир кере жашайбыз, ёлсем – ёлейим, бирда кьуруса да, тоюп ёлюрме дейме да, атылама сюрюуге.

Кьой-кьой-кьой! Мени жауум да алай атылсын! Кьуудула мен факъырны, къанымдан тойдула, жыртдыла, сойдула!

Уф-ф-ф! Ма алайды жашауум! Бир кюн – токъ, бир кюн – жокъ. Бир кюн – этле, бир кюн – итле! Ма бюгюн итлеча! Аллай огъурсузла, аллай...

Алай итлеге не айып! Итле итликлерин этедиле. Аланы ишлери алайды. Кесибизникле уа? Танышларыма айтама. Тюлкю, арслан, къаплан, къайсы бирин санайым, танышларым кёпдюле. Алай болмагъан ала болсунла. Нек? Ала итледен да амаңдыла сора уа! Итле талап къоядыла, ол жууукъларымы къолуна тюшсенг а, сау кёрейим. Къулакъ жарты бла хазна къутул. Хурттагынгы да къоймазла ол мен кёргенле! Бир туз киштик танышым барды да, кеси окъуна жетерикди битеу дуниягъа огъурсузлугъу бла. Бирда ышарып кёрмезсе аны. Къуру къашларын тюйгенлей, тюклерин чюйюлтгенлей, тюйюш излегенлей, хатасын тийдиргенлей!

Уф-ф-ф! Айтама да, танышларымы бир къаууму – огъурсуз, бир къаууму – хыйла! Ма тюлкю шуёхуму окъуна алып къарайыкъ. Хыйладан топпа-толуду. Кёзюнге къарап, алдап къояды. Мен башым къуругъан а алдатама да къояма.

Ма мындан алда, биягъы тутулургъа аз къалып, жанымы къолума алып, ёпке солуу этип, ачдан ёлюрге жетип, аякъларымы кючден-бутдан сюйрей келе тургъанымлай, къоян тюбейди. «Не айланаса, базар телиси кибик, – дейди да къычырады, – тюлкю шуёхунга бар. Кёп болмай, тёрт тауукъну къымгъанды, мен да къарап тургъанлай. Тёртюсюн да буууп, ауузуна къысып, ма ол гебенле таба къачхан эди», – дейди. Анымы эшите эдим! Сызылама тюлкючюкге, нечик иги болду деп, тауукълагъа бир батайым деп.

Жатады тюлкю гебен артында салкъында, ауузу тауукъ тюкден толуп, тойгъандан атыллыкъ болуп, эринин-бурунун жалай, къарынчыгъын сылай. Баям, тауукъланы экисин тындырып, экисин а букъдуруп жатады. Мени кёргенлей, не айтдыраса, жарыкъ болады, къайры олтуртургъа билмейди, боюнумдан къучакълап иймейди: – Ой, айыучугъум, жанчыгъым, – дейди, – мен санга къор болайым, битеу жанууарладан сени бек сюеме. Нексе харип былай, итле талагъан къоян кибик, не къалтырайса, не болгъанды?

– Ой, къой, сорма, – дейме. – Алгъын жашауум сарнаурукъ эди, энди уа жилаурукъ болгъанды! Къартлыкъ женгигенди, къарыу кетгенди. Уф-ф-ф! Эртгенли бир баугъа кирген эдим, бир таначыкъгъа кёзюм къарап да, кирмегеним ол болгъу эди. Таначыкъны орунуна эки деу кишиге тюртюлгенме. Ушкоклары сылай олтура эдиле. Марап тура кёре эдим мен жазыкъны. Уф-ф-ф! Кючден-бутдан къачханма, башымы алып. Насыбыма, бирини ушкогу нек эсе да тунчугъуп къалды, бири уа абынып жыгъылды. Ма алай бла къутулгъанма. Энди уа ёлеме-кетеме. Санларым жызылдайдыла, жюрегим къалтырайды, ёлюм мени марайды, ичим шор тарайды. Жокъмуду, тюлкючюгюм, жугунг? Ачдан битеме.

– Къалай жокъду? – дейди тюлкую, жарыкъ ышарып. – Ма, сау гебен аллынгда. Ариу кѐм-кѐк бичен. Аша!

– Ай, сен таш ашагъын огъесе, сен хыйла къапчыкъ, – дейме ичимден, тышымдан а: – Да мен санга тууармы болгъанма бичен ашаргъа, – деп ахтынама. – Эт затынг жокъмуду?

– Хоу бирда! – Тюлкую да ахтынады. – Къайда, харип, эт? Кесим да, ма, ачдан къата турама.

– Къатып къал, – дейме биягъы ичимден, тышымдан а жукъ да айтмай, кетип башлайма.

– Да не? Не айтырыкъса анга? Кѐзбаудан толгъан харамгъа. – Охо, – дейме кеси кесиме, – менде да болур бир зат, кѐрюрбюз сора. – Тохта, – дейди тюлкую, – санга бир айтырыгъым бар эди. Тохтайма. – Ярабий, ол, къызгъанчлыгъына сокъуранып, тауукъчукъму берлик болур дейме да. – Не айтырыкъ эдинг, тюлкуючюк? – дейме да, къатына жанлайма. – Тауукъчукъму берлик эдинг?

– Не тауукъ? – деп кюледи. – Тюшюнгдеми кѐргенсе? Мен тауукъну айтмайма, арсланны айтама. Патчахыбызны!

– Не этгенди ол а?

– Оноу этгенди.

– Не оноу?

– Мен, туз киштик, арслан мындан ары бир къош болабыз.

– Къалай?

– Ма алай! Къайсыбыз не зат мадарса да, теппе-тенг ючюбюзге юлеширге деп, оноу этгенбиз.

– Мени да къошсагъыз а къошугъузгъа. Тѐртеулен болур эдик.

– Да не билейим, – деп, тюлкую биягъы ахтынады. – Патчах не дер. Ансыз а...

– Охо, мен кесине барып тилейим дейме, мени да къошха къош деп.

– Тиле, – дейди тюлкую, хыйла ышара, – ансы айланырса, харип, Сейхунну итича, ачдан ёле, къайдан не юзейим деп. Бизни бла уа къуру къалмазса. Бирибизде болмаса да, бирибизде болур. Къошул, суюп айтама!

– Мда, – дейме да, бир кесек сагъышха къалама. Энди тюзюн айтсам, тюлкуюге алай бек да ийнанмайма, аны бла киши къош болады деп, алай... – Охо, – дейме кеси кесиме.

Арсланны кесине тюбейим да, бир хапар сорайым деп, тюзюнлей алайдан арсланнга барама. Тюбейме жууугъума. Къутургъан бугъача, тѐгерекге терс-терс къарай, мурулдай, хырылдай жатады бир уллу эмен терекни тюбюнде. Арсарыракъ да болама, болсада барама къатына. Арслан къыйыкъ къарайды:

– Не айланаса?

– Да былай-былай, сен, тюкю, туз киштик бир кьош болгъансыз деп эшитген эдим да, кертимиди деп келгенме, – дейме.

– Кеппе-кертиди, – дейди арслан. – Кьошул сен да бизге, жангылмазса. Тёртеуленнге юлеширбиз, – дейди да, ачы ышарады. Ол ышаргъанын алай бек да жаратмайма, болсада кьошулама мен да шуёхлагъа. Тюкю, туз киштик, мен, арслан бир кьош болабыз. Биринчи кезиуде, не айтдыраса, кьошчула бир да бир бирсиз болмайбыз. Бир бирни эркелетгенден бошамайбыз. Ариучугъум бла жанчыгъым демей, бир бирге селешмейбиз. Бир бирни къучакъламай тюбешмейбиз. Алай юлеширча уа жукъ жокъду. Хар ким тапханчыгъын жашыртынмы сортеди огъесе керти окъуна жукъму тюшмейди – билмейме. Хар кюнден тюбейбиз бир бирге, сорабыз:

– Ариучукъ, жукъ мадардынгмы? – Угъай! – Жанчыгъым, жукъ тапдынгмы? – Угъай!

– Сен а?

– Мен да угъай!

– Ол а?

– Ол да угъай!

– Ай, жугъайып къалгъын, – дейбиз ичибизден бир бирге, тышыбыздан а кёл этдирге кюрешебиз. – Охо-хо! Хар зат аууз айтханча болуп да къалмайды. Тюшер бир зат, – дейбиз да.

Бир кюн арслан, киштик, мен, мугурайып тургъаныкълай, тюкю чабып келеди.

– Сююнчю! Сююнчю! Суу боюнунда бир уллу буу битип къалгъанды, – деп, асыры къууангандан жеринде туралмайды. Анымы эшите эдик! Сызылабыз суу боюнуна. Арслан – аллыбызда. Жетебиз! Керти окъуна суу жагъада бир уллу буу тёнгереп турады. Нек битгенди – билмейбиз, билирге да суймейбиз. Бизни къайгъыбыз ол туююлдо. Бизни къайгъыбыз юлешиюдо. Къарайбыз патчахыбызгъа, къачан юлешип башлайды деп. Арслан ашыкъмайды. Тырнакъларын сылай, бизге да терс къарай, бууну къатына чегеди.

– Биз тёртеуленбиз да? – деп, биз къарап-къарагъынчы, бууну тёрт юлюшге жыртады. – Ма бу, – деп, бир юлюшню къатына салады, – бу меникиди, оноубузгъа кёре. Экинчи юлюш да мениди, мен сизни патчахыгъыз болгъаным себепли. Биз бир бирге къарашабыз, алай жукъ айтыргъа къарыу жокъ. «Шуёхубуз» ююнчю юлюшню да къатына къысады. – Бу юлюш да меникиди, мен барыгъыздан да къарыулу болгъаным ююн, – деп, тёртюнчю юлюшге къарайды. – Мынга уа ким тийсе да, былайдан сау ийдем, – дейди да, аны да кесине тартады. Ауузубуз ачылады да къалады. Не этерик эдик? Ичибизден: – Юлешгенингле кёрюннгю! – дейбиз да, ачлай, жюреклерибиз атыла, кетебиз. Уф-ф-ф!

АВТОБУСДА

– Эй! Арлакъчыкъгъа турчу, маржа! Эшитемисе? Эй! Санга айтама, чылтыр! Арлакъгъа бир тур! Кюф кибики, төрт жанымдан къысханса да, солууум кючден айланады. Бу шопургъа да не айтсын адам! Бу абтобосну былай толтурмаса болмаймыды! Керта да, ахча этеме деп! Ол ахча этеди, бизден а саулукъ кетеди. Эй! Эшитемисе? Арлакъгъа тур дедим да!

– Не за-а-ат?! Не къулагъыма кычычрасамы? Хы. Да къалайынга кычычрайым да сора? Арлакъгъа тур дейме! Кюф кибики, бир къадар жер алгъанса да, кымылдар амалым болмай турама!

– Амалынг жокъ эсе, юйюнгде турму? Не атангы башына айланаса, ёлюр туюнг чыкъгъандадамы?

– Эшитемисиз, эйляры, бу хыярны сёлешиуюн, не? Ай, атангы жанына баргъын, мынафыкъ! Арлакъгъа тур дейме да, пасыкъ, бусагъатдан!

– Уф-ф-ф! Ёлеме! Бууулдум! Эй, мегежин, эшитемисе?! Санга айтама, гыражданка? Сен да арлакъгъа турчу бир кесек! Болгъанымы эдинг, гысты кибики, юсюме аууп. Къолларымы бир бошат. Некми? Ол алайда гылыуну къулакъ жанын бир кызыдырайым! Не за-а-ат? Къолларынг къурусунму? Не-е-ек? Нек айтдынг алай?

Ол мени эримдими? Эй-а! Ма санга! Ушап турасыз, ант этейим! Ушамагъан тюбемейди деп, сени сопакълайым сора. Айымыса, не башхасы барды? Эшта, сен да андан хоча болмазса!

– Эй, сен а не этесе? Къайры жухума узала келесе? Санга уа не этдим? Мен ол гыражданканы эгечимеми? Керти? Бу мегежинними! Ма санга! Ушап турасыз сиз да! Бу къайырылып келе тургъан а кимди? Къарындашыбыздымы? Хоу?

– Мда... Ол алайда жумдурукъ кёгюzte тургъан а? Къайныгъыз? Аха! Бу олтургъанла уа? Амма бла аппамы?

– Хы. Да сора шайканы ортасына тюшюп тураса десегиз а мен факъыргъа.

– Эй, шопур! Шопур! Тохтат абтобосну! Мен тюшген этеме! Тохтат! Тохтатмаймамы? Нек? Мен киеулеримеми? Оу, ана-а-ам! Таза да, шайка, атамы жаны ючюн! Атаманлары уа – аппа!

– Эй! Слушыйте! Эшитемисиз? Эй! Сизге сорама? Бу абтобос къайры барады, не? Айтчыгъыз, маржа! Къайрыды? Биллигим келип ёлеме! Бусагъат билirseми? Элден бир чыгъайыкъ да, бек тапчыкъ билдирибизми?

– Эй! Эй! Не этесиз? Мен огъары элге, тойгъа барама. Эгечден туугъан эрге чыкъгъанды да, анга! Эшитемисиз, тойгъа! Эгечден туугъан... Не зат? Тойгъа да жетгинчи, тепсетейик буса-

гъатмы? Эй, мен тепсей билмейме! Эшитемисиз? Чыртанда билмейме! Юйретирбизми? Бизни тартыугъа алапат тепсериксеми?

– Оу, ана-а-ам! Эй! Сыпасите мене! Убибайыую-ю-ют! Паличия!!! Къайдаса-а-а! Юйюм къуруй тура-а-ады! Тойгъа барама деп, кесими сойдурама былайда бу шайкагъа. Пу анассыны! Эй, шопур! Эй, дарагой? Сылышаиш мене? Эй! Шопур! Эй, юйюнг къуругъан! Эй! Эшитемисе? Эй! Эшта-эшта! Эшитмейди. Ай, бителип къалгъын сен харам огъесе! Тюз кеслерине ушаш киеулер да – бир жулик!

– Не этсин адам? Ай, жаханымге баргъын, Наслий, эрге барама деп, мени жерге сугъа тура эсенг! Не за-а-ат? Кимге айтасамы? Наслийге! Эгечимден туугъан олду! Ол баргъанды! Кимгеми? Мыртаз деп бир жюнбашха! Мыртазы къурур эсе! Аны амалтын...

– Не за-а-ат! Мыртаз бизни жашыбыздымы? Хоу? Керти? Ма къаугъа! Кёр ол ишни сен? Ол олтургъанла уа аммасы бла аппасыдыламы? Керти? Ма, тамаша! Кюнюгюз ахшы болсун, амма! Салам алейкум, аппа! Къалайсыз? Тынч болугъуз! Бир бирни союп къоя эдик да, таланнган, жууукъла болуп тургъаныбызны да билмей. Пай-пай-пай! Сора Мыртаз сизни жашыгъызды? Бизни уа – киеуюбюз! Ай, гяуур а дегин! Къаллай алапат ахлулары барды киеуюбюзню! Артыкъсыз да ол мегеж... эсе да, ол келбет тиширыу дерик эдим. Алтын журун де да къой, ант этейим! Бир тынч, бир огъурлу адам! Эй, шопур, эшитемисе? Салам алейкум! Тохтамай бар! Бар! Бар! Бар! Тохтамай! Тохтамай!

ГОГУШ

– Гур-р-р! Гур-р-р! Гур-р-р! Не къарайсыз? Гогуш кёрмегенмисиз? Кёрмеген эсегиз, ма, кёрюгюз! Аллыгъызда сюелеме, кёзлеригизни чыгъара! Кёрдюгюзмю? Бир тынчайыгъыз энди! Уф-ф-ф!

Мен гогушма! Гогуш! Атам да – гогуш, анам да – гогуш, м-м-м... Угъай, кечгинлик, жангылып айта турама, кечгинлик беригиз, анам гура болур дейме. – Аммам да – гура, аппам да – гура, м-м-м... Пу анассыны, биягъы жангылдым, аппам гогушду! Го-гуш! Аны аппасы да – гогуш, аны аппасыны аппасы уа... м-м-м... – павлин. Неда фазан. Жаз тауукъ – къысхасы!

– Не дейсиз? Страус болурмуму? Кесингсе страус, аны айтхан ким эсенг да! Менми билеме ата-бабаларымы, сенми билесе? Алайды да, мен павлинден жаратылгъанма!

– Не дейсиз? Ётюрюк айтмамы? Сен гаккыдан жаратылгъансамы?

– Хм. Сора не? Гаккы уа къайдан жаратылгъанды? Менден! Хм. Энди, кертисин айтсам, менден угъай, гурадан! Гура

табады гаккыны! Алай мени да барды анда кыйынчыгтым. Менсиз хатлама табар! Уф-ф-ф! Алай бир сейирим! Биз гаккыдан жаратыла эсек, гаккы да бизден жаратыла эсе, кыйсыбыз алгъа жаратылгъанбыз да сора? Бизми, гаккымы? Гаккымы, бизми? Ким алгъа чыктыгъанды дуниягъа? Гаккымы, гурамы? Гурамы, гаккымы? Алай, мени сартын, чыкмай калсакъ, иги боллукъ болур эди, баям! Некми? Да нек? Не тапдыкъ, чыгып? Не игилик кёрдюк? Гаккыны кююп окъуна кюяйыкъ! Биз а, гогушла бла гурала, не сынамадыкъ сизден?

– Эй?! Сизге сорама! Бу манга тынгылагъанлагъа! Не игилик этдигиз бизге, гуралагъа, гогушлагъа?! Тауукъланы, баппушланы, къазланы да бизге кюшуп! Не ахшылыкъ бердигиз барыбызгъа да? Теличкленни алдагъанлай, биз кыйынлыланы мирзеучюк бла алдай да семирте, арда уа къазаннга ура! Ма, сиз бизге этген игилик! Ма, сиз бизге берген ахшылыкъ! Кесигизге кюябыз ол игиликни! Кесигизни болсун аллай ахшылыкъ! Сау болугъуз! Уф-ф-ф!

Былай сагъыш этип къарасам, озгъан ёмюрледен башлап, бусагъатха дери кесини ёлюмю бла жангыз бирчигибиз ёлмегенди биз фактырланы.

Бир жангызчыгыбыз къартлыкъдан ауушмагъанды! Нек? Сизни хатагъыздан! Къартлыкъдан къалай ауушсун, къартлыкъгъа жетдирмейсиз сора? Желмауузла кибик, айный келгенибизни къаба да сиреле!

Уф-ф-ф! Айны да тур сизге! Семир бирда аямай! Кыйсы чийбыдыр къабар, бар да сор! Кыйсы базыкъбел сюртюр?!

Эх, анасныны! Барысындан да палахы уа – бу сизни байрамларыгъыз! Быланы къайдан тюрю-тюрюлерин чыгъара эсегиз да, билалмай калдыкъ! Хар кюнден бир байрам: эрге баргъан, къатын алгъан, сабий туугъан, кюллукъ жуугъан, къыш кетген, жаз келген, оу-шау! Неда жыйыла да: "Бюгюн мени туугъан кюнюмдю!" – дей да, биз фактырланы башларыбызны тайдыра. Туумай къалыр эсегиз, ариу! Туууб а нечик аламатла этдигиз бизге? Нек жокъду гураны туугъан кюню деп? Неда гогушну? Бизге уа байрам керек туююлмюдю? Биз а жан туююлбюзмю? Кесигизге бек тап туюшоресиз да! Тюрю-тюрю сылтаула бла байрамла кюрап! Биз а турайыкъ, сизге къарап! Къарау боллукъла! Уф-ф-ф!

Алай, былай иги сагъаш этсем, бу сиздеча байрам бизге чыртан да керек туююлдю! Сиз билген – байрамыгъызда бизни жойгъан бла аракъыдан тойгъан! Олду сизни байрамыгъыз! Ким кёп ашайды да, ким кёп ичеди деп! Арыгъан ёгюзле балчыкъ сууну ичгенлей, хуп-хуп дей да, аракъыны иче, ызындан а чипше-чий чий телиле бола да къала. Бир сейирим – муну несин ичесиз! Бир иги затны ичгенча! Алайсыз да алай аламат башла-

рыгъыз жокъду, аны ичсегиз а, сау кёрејим! Чистий хайыуанла, ант этейим! Биринг – эшек, биринг – чочха! Биринг – хур-хур эте, биринги – башы кете. Уф-ф-ф!

Уф-ф-ф! Ма сизни байрамларыгъыз! Ала сизге байрам болгъанлыкъгъа, бизге хайрандыла. Байрамыгъыз – оу, кесигиз – шау, аракъыгъыз – тар! Андан тоюгъуз, бир бирни союгъуз, бизни бир тынч кёюгъуз! Къоймайсыз да, олду палах! Уф-ф-ф!

Башыбыз хайран болуп, не этеригибизни билмей къалгъанбыз. Не этейик, не этейик, сизден къайры кетейик деп! Кетиб а къайры кетгин? Узакъгъама къачарыкъса сизден. Учабыз дер эдик, бу къурурукъ къанатла да жукъгъа жарамайдыла, къыйырларын къыпты бла кемиресиз да, ол адыргы къарыуларын да аласыз да къоясыз!

Ма алайды, жюјюсханла, бизге сизни байрамларыгъыз. Болмагъан ала болгъу эдиле, ийсагъан! Тынчыракъ турур эдик!

Уф-ф-ф! Барысындан да палахы уа – бу Жангы жыл байрам!

Бу жетеди деп, жүрегибиз къалтырайды. Жетген да этгинчи бизге болуру болуп башлайды! Жоядыла, соядыла, къырадыла, жыядыла! Базарлада – биз тагъылып, тюкенлеге – биз салынып, столлада – биз атылып! Уф-ф-ф!

Дагъыда бир сейирим – бу Жангы жылны столуна артыкъ бизни салгъан адет къайдан чыкъды? Ким чыгъарды муну? Кимни эсине келди?

«Жангы жылны гогушу» дерле да! Уф-ф-ф! Бизге бир уллу ыспас бергенча. Керек туююдю! Кесигизни болсун ол ыспас! Сизге беребиз! Кимге суюсегиз да беригиз!

Майна, бизден сора да бек кёп зат барды. «Жангы жылны гогушу» деп бизге жабышып турмагъыз да, «Жангы жылны тауугъу» деп да бир айтыгъыз! Неда, не билейим, «Жангы жылны бапшу» дегиз!

Уф-ф-ф! Ансы къуру бизге къадалгъанлай! Бизни марагъанлай!

Не ышарасыз! Ай, сен жаншай тураса, Жангы жыл бир жетги эди депми? Кёп былайда зыст-зыст этип турурса депми? Жерчигинги бек терк тапдырыр эдик депми? Алаймыды?

Хатлама сизге! Ашарыкъ эдигиз сора мени! Хоу, сизге деп турама кесими! Как же! Ма бусагъат чапдым аллыгъызгъа! Къучагъыгъызны кенгнге жайып туругъуз! Неда, ауузугъузну кенге керип! Уф-ф-ф!

Къачарыкъма! Айтып къояйым, къачарыкъма! Юйдегими да алама да – фъють сизден! Табарсыз мени сора! Уф-ф-ф!

Хоу, бизден башха зат а жарашмаз?! Майна, алма ашагъыз, кертме ашагъыз, тюрлю-тюрлю хансла ашагъыз! Талау ашагъыз, болмай эсегиз, бизге къадалып турмагъыз да! Биз сизге къадалмайбыз да? Сизни ашамайбыз да! Уф-ф-ф!

Э-э-эх! Керти окъуна, къалай аламат боллукъ эди сизни орунугъузда биз, бизни орунубузда уа сиз болсагъыз! Сиз – столда, какаларыгъыз ёрге айланып, тегерегиз укроп бла петрушкадан толуп, биз а – стол артында олтуруп, рюмкачыкъланы толтуруп! Ахшы алгъышла айта, багъа коньякчыкълан тарта! Ма жашау десенг! Ансы... Гур-р-р! Гур-р-р!

ФАХМУ

Ой, фахму, фахму дерле да! Ой, аны аллай фахмусу барды, ой, муну быллай фахмусу барды, ой, аны фахмусу уллуду! Ой, мунукъу кючлюдо! Ой, фахмунг болмаса, ненг да болсун! Ой, алай! Ой, былай! Ой, оу! Ой, шау!

Ачыгуум келеди да, ахырысы, бу адамлагъа! Не зат табдыла была бу фахмуда? Эй! Адамла! Не табасыз бу фахмуда? Жау этип, гыржыннгамы жагъасыз муну? Не талашасыз муну ючюн? Фахму, фахму, фахму дегенлей! Не заты барды муну быллай бир? Неси дейсиз? Хм. Охо! Сиз айтхан окъуна болсун. Фахмусу болгъан игиди дейик. Алай фахмуну фахму биледи. Ма, сёз ючюн, жазыучуланы окъуна алып бир къарайыкъ. Биреу битеу кючюн да, фахмусун да аямай, бир ахшы хапар жазады, биреу уа тюз аллай бир кюч да фахму да салып, къоншусундан тарыгъып жазады, тауугъу бахчама киргенди деп. Экиси да – жазыучула. Экисинде да – фахму. Алай къаллай фахму? Биринде – аламат, биринде – хыянат! Айтама да, фахму тюрлю-тюрлю болады. Мени акъылыма кёре, бир-бир фахмуну болгъанындан эсе, болмагъаны игиди. Барысындан да игиси уа – бири да болмаса. Манга, сёз ючюн, фахму арталлы бла да керек туююл эди. Мен фахмулу болгъандан эсе, болмасам сюеме. Некми? Айтайым. Фахмусуз тынч жашайды фахмулудан! Анга киши зарланмайды, киши таралмайды, киши ауузгъа алмайды, юлюшсюз кълмайды. Фахмулуданы жашаулары уа къыйынды. Не газетни да ач – ой, ол фахмулу алайда туююшдю, ой, бу фахмулу былайда сюрюшдю, ой, бу къатынын къойду, ой, бу жанындан тойду, ой, бу муну озду, бу какаларын созду, бу ауушду, бу шауушду дегенлей. Телевизорну уа къой да къой. Ол къуруругъ а, аманны таба, игини бирда айтмаз.

– Мынга кислота къуйдула, муну ахшы уудула, муну тонадыла, муну таладыла дегенлей! Айтама да, былай, тынгылай, эшите турсанг, фахмулуданы жашаулары жаханымди. Кесиме къоркъаракъ окъуна болуп турама. Бир палах болмагъы эди манга да деп. Некми? Нек къоркъасамы? М-м-м... Да мени да... былай... хм... сыйыгъыз тёпшемде болсун ансы, барды фахмучугъум. Фахмучугъум десем да, иги, уллу фахмум барды. Ол

аллай сейир фахмуду, аллай тамаша. Кесим окъуна сейирси-
неме анга, бу манга къайдан чыкъды деп.

– Къаллайдымы? М-м-м... Айтайым! Алай, тилейме, кюл-
мегиз! Кюлмегиз, ышармагъыз. Мени фахмум – ...аракъы
фахмуду! Андан къанмайма, гамаймайма! Не кёп ичсем да, та-
тымайды! Не аламат, не сейийр? М-м-м... бир-бирде тёнгереп
кетиучюме ансы, жугъуму да билмей. Къалайда болса, алайда.
Кырдыкмыды, асфальтмыды, манга башхасы жокъду, тёнгереп
жер болсун ансы.

Бир кече уа тюз орамны ортасында тёнгерегенме, не орам
болгъанын да билмей, бир сууукъ, жаунлу кече. Аны да, нек
тёнгерегенсе десегиз, бир татыран самапал ичдим да, талан-
нган, эсим ташайды да кетди. Келгенинде уа, буруу артында
сойланып тура эдим, харам мыллыкча. Ким келтирип атды,
ким сызды – бирда-бирда! Боюнуму тарт-кес – билмейме. Не
этерик эдим? Гыт-гыт эте чыкъдым тангнга. Мени жауум да
менлей чыкъсын. Тишим тишиме тиймей, санларымы къал-
тырауукъ иймей, къайда болгъанымы билмей! Ауруу башымы
талай, бир итчик жухуму жалай!

Ма фахму десенг! Сиз алай бир тёнгеречигиз! Тёнгерерсиз
хатлама! Алай тёнгерерге уллу фахму керекди, жууукъларым.
Кючлю фахму! Сизде уа бармыды аллай фахму? Хазна. Мен
окъуна сейир этеме кесиме, манга быллай сейир фахму къайдан
чыкъды деп, сау кечени ых демей, буруу артында тёнгерерча!

Энди, хм, тюзюн айтсам, ол фахмудан мен кёрген хайыр
– жалаанда кесекле. Къах-къухдан бошайма, ёпкелерим чы-
гъышмы кетедиле деп! Уф-ф-ф!

Больницагъа баргъан эдим да, былай-былай деп, тарыгъ-
ып, къыстап ийгендиле, биз санга этерик жокъду деп. Бизге
келме да, тюзюнлей къабырлагъа атлан деп къойгъандыла.
Сени жеринг андады деп. Артда бир таныш дохтур къарагъан-
ды. Алай къарамагъан ол болгъу эди. Ворбайларымы къыйгъ-
анды да къойгъанды, ёпкелерингде юзmez, къууугъунгда таш,
бауурунда тытыр тапханма деп. Амалсыздан: "Энди, маржа,
бир цементчик да тап да, юй ишлеп башлайым", – дегенме да,
экибиз да кюлгенбиз! Алай кюлкюбюз узакъ бармады. Дохтур
ахтынды: "Оюн оюн болса да, жууугъум, ишинг какды! Бир
кесекден къампайырыкъса" – деп «къууандыргъанды». Кеси
алай къууансын!

Энди, былай иги сагъыш этсем, сейир тюйюлдю ёпкелени
да, бауурну да, буюрекдени да ахырларына таянып тургъанла-
ры! Алайсыз да темир эдиле ансы, мен алагъа берген къыйын-
лыкъ башхаланы эртте битдирлик эди. Сёлеше билселе, харип,
ала манга эртте налат берир эдиле бетиме! Уф-ф-ф! Ма алайды!
Ма олду аракъы фахмуну манга берген хайыры. Болмагъан ол

болгъу эди! Бир-бир сылхырла уа аллай фахмуну жаратадыла. Аракъы фахмуну. Эйлары, нек сюесиз бу ичгини быллай бир! Татлымыды? Угъай! Сыймы къошады? Угъай! Даражамы береди? Угъай! Сора нек ичесиз да муну?! Нек къоймасыз?! Нек харам этмейсиз?! Нек?! Нек?! Нек?!

КЮЙЮЗ

– Пай-пай-пай! Къарачыгъыз мынга, эйлары, бу эмегеннге! Пу анассыны! Уллу киши болуп тураса да, хайырсыз! Гёжеф кибиксе, ант этейим! Къаллай хыяр болуучу эдинг да, къаллай жаш болдунг, эй! Эсингдемиди экибиз да ол тауукъла урлаучу заманыбыз? Ол сени тауукъ орунунда тутуп сопакълагъанлары? Ёлтюрюп къоядыла деп, мен ол заманда къоркъанымы энтта иш да...

– Не дейсе? Мен бир заманда да тауукъ урламагъанмамы? Керти? Тохта-тохта, жангылып айта турама! Ой, мени башым къурусун огъесе! Ол сен туююл эдинг! Сени бла къазла урлауучу эдик. Эсингдемиди экибизни да Бермез улу КПЗ-ыгъа сукъгъаны эки къаз ючюн? Алагъа жаны кирир эсе. Ийсагъан, къазлары уа бир аламан болгъу эдиле. Бир арыкъла, бир...

– Не дейсе? Мен не сени бла, не башха бла ёмюрде бир зат да урламагъанмамы? Керти? Тохта, сени атынг къалай болуучу эди? Не эсе да бу арт заманда башым тутмайды. Сен Шотту туююлмюсе да? Алай, угъай! Шотту мен кесим ушайма да!

– А! Билдим! Сен Хоттуса да? Точна, киянуу! Келчи бир къучакълайым, гяуур! Сен да тюкеннгеми келип тураса? Мен да бери келип турама. Эгешчигиме калхоз пыремиагъа бир кюйюз берген эди да, аны бир алайым деп келгенме. Келчи, аны да алайыкъ, бир ахшы да жууайыкъ! Энди кертисин айтсам, жууайыкъ дегенлигиме, жанымда капек жокъду, кынижкадады болгъанчыгъым, бир-эки мильён чакълым, жууаргъа уа керекди. Сени бармыды жугъунг? Бир-эки палуштоп багъанг?

– Эй, тюкенчи, Анютка?! Эшитемисе? Манга тынгыла! Эки пеша да узат, бу эмегенни атын да бир айт. Аты башымдан кетгенди да...

– Не дейсе? Сени башынг кетмеямы? Азыракъ ичми? Хм, азыракъ! Да кёбюрек бермеселе, азыракъ ичмей не этериксе? Бер бери кёбюрекни. Ичмесем, кёрюсе! «Азыракъ ич!» Тапма-санг, суймей-суймей ичерсе азыракъ.

– Охо! Аны къой да, ол кюйюзню бир чыгъарчы бери. Болмай эсе, аны сатып, бир зат уртлайым ансы, башым чачылады. Алайсыз да алай аламан туююл эди. Кюйюз къайдады? Бу ал-

лымда сирелген а кимди? Ким? Керти? Муну атын сораса да бюгюнлюмю?

– Керти? Олмуду? Салам алейкум, эй? Атынг не болуучу эди? Ким? Керти? Ма санга! Мен сылхыр а муну къайда кёргенме деп турама! Келчи былай бир къучакълайым! Ай, гяуур, къоюнумда ёсгенинги унутханмыса? Жаппа-жангы кастюмуму жибитгенинг эсингдемиди? Аны ючюн бир пеша да салмадынг, тонгуз! Ёсдюр да тур аны уа! Эт да тур быллай аппагъа жюн тартма! Уф-ф-ф! Ёсдюрмегеним сен болгъу эдинг!

– Не дейсе? Мен мында ёсмегенмеми? Сора къайда ёсгенсе да? Атынг неди? Не дейсе? Да биягъында айтдыммы? Керти? Сора сен олмуса? Къара, къара, къара! Ма жаш десенг! Анютка! Къарачы, бу ойдемез къаллай жаш болуп турады! Пелиуан, кияланус!

– Не дейсе, Анютка? Керти? Нибирситетни бошап келгендими? Ма санга! Къылассыбызда мындан оу жокъ эди! Бир жол учитил къангагъа чыгъарады да муну, чыгъады. Чыгъады да, бир сёз айтса уа! Тыкъ-мыкъ, тыкъ-мыкъ! Жангы тилленнген бузоу кибик. Эсе да, бузоу угъай... Къысхасы – хуттур! Ойдемез хуттур!

– Энди уа ма, нибирситетлени бошай айланады. Келчи бир къучакълайым! Бир классда окъугъан ушайбыз да, гяуур!

– Не дейсе? Мен сени бла бир заманда да окъумагъанмамы? Керти? Сора ким бла окъугъанса да, окъууунг къурурукъ! Къалай унутханса экибизни да бешинчи къыласда экинчи жылгъа къойгъанларын? Артда мени арталлы бла да школдан къыстадыла, сен а....

– Не дейсе? Мен бир заманда да къалмагъанма экинчи жылгъамы? Школну алтын майдалгъа бошагъанмамы? Керти? Къайдады да майдалынг? Кел сатайыкъ да, бир иги жалайыкъ.

– Не дейсе? Мен ичмеймеми? Хы. Да ичме! Ант ызынгданды, ауузунга салсанг! Бирда къоркъма, мен ичгини зыраф этмем. Сени ючюн да, кесим ючюн да бардырыма, хомух! Кел! Чыгъар бери ол майдал кибинги!

– Не дейсе? Къуру былайданмы? Эй! Эй! Не болду? Ойнап айтама, юйюнге! Оюнну ангыламаймыса? Ангыламаймамы? Хм. Да сора оюнсуз айтайым. Сен Хоттуса да?

– Тюйюлмеми? Пу анассыны! Бу адамгъа не айтасыз?! Слуший, хар айтханыма, ол мен туююл эдим, мен болмагъанма, мен урламагъанма деп нек тураса, не? Сора кимсе да сен быллай бир? Ким? Касохну жашымамы? Кет юйюнге? Да аны айтсанг а андан бери, малгъун! Келчи былай бир къучакълайым! Сени атанг бла мен къаллай каришле болуучу эдик! Бир жол бир тана урлайбыз да...

– Не дейсе? Мени атам бир заманда да бир зат урламагъандымы? Керти? Алай, хау. Тюз айтаса. Касох, харип, бек

иги адам болуучу эди. Бир литырны ых демей жутар эди, жазык. Гюняхы кьурусун!

– Не дейсе? Атам ичгичи болмагъандымы? Кеси да сау саламатдымы? Керти? Мен а ауушхан суунуп... Къа-къа-къа! Сора сауду къарт маймул? Салам айт, маржа, менден! Былай-былай Шотту салам айта эди де! Эшитдингми? Айтмай кьойма.

– Сора сен Касохну жашыса? Аперим, ант этейим! Ушап тураса къарт текеге! Бир шеша салчы! Аллай кишини жашы болгъанынг ючюн! Анютка, чыгъарчы бир шеша. Бу нибирситетни бошагъан бла бир жалайым. Жууарыкь болур дипломун. Кёремисиз къаллай сёзле билеме, диплом-чиплом дегенча. Нибирситетлени бошамагъанлыкьгъа, биз да бурунубуз бла суу ичмейбиз. Анютка, нек тураса ююнге, ай кёрген эбизеча?! Къайда шеша? Къайда кюйюз? Экисин да чыгъарчы! Хайда, бол терк! Мени зыст-зыст эте туругъа заманым жокьду!

– Эй, Касох улу, санга айтама! Эгешчигиме пыраблен как на зынатний даярка деп, кюйюз бергенди саугъагъа. Аны алайым деп келгенме бери. Сен а не айланаса? Атынг неди? Кимни жашыма дединг? Керти? Быллай жашы бармыды аны? Ты сыматыри бабце! Мени таныймыса? Таныймамы? Не дединг? Сени ким таныймамы? Алайды, киянус! Саламыса аны ючюн бир шеша? Танышлыкь ючюн! Анютка, кюйюз къайда дейме да! Кюйюзню чыгъар! Ол эгешчигиме, как на зынатний даярка...

– Не дейсе? Кюйюзню эгечинг эртте алып кетгендими? Къачан? Керти? Да сора не башымы къайнатып тураса да былайда, не? Эртгенли ашым-сууум болмай, не затха сирелтесе мени былайда? Ауузунгда кьууутунгму бар эди, былай-былай дерге!

– Не за-а-ат? Ауузуму ачаргъа кьоймай эдингми? Хоу, манга соруп ача болурса ауузунгу? Бир такъыйкьагъа жапмайса да бир-бирде! Сууу тауусулгъан тирменча тыхырдагъанлай!

– Уф-ф-ф! Сейирдиле бу адамла, киянус! Къаллай бир ишим къалды мени эрттенли, была амалтын! Айхай, бир бош адам а болгъу эдим, ийсагъан! Бир такъыйкьагъа жерге чёкмей айланама!

– Не дейсиз? Нек айланасамы? Излеп! Излеп айланама! Не зат излепми? Хы! Къара былагъа, быланы бу тели сорууларына! «Не излеп айланаса?» – деп сорадыла манга! Шеша излеп, ёзге уа не?! Шеша! Шеша! Шеша!

УУДА

Бир жол уугъа барабыз. Шотту бла мен. Жага кьоймайды, кьошну таматасы. Барыгъыз да, ол айыуну бир битдиригиз, ансы ол бизни битдиреди дейди да. Айыу а айыумуду, бир деу зат. Тье кибик, бир мазаллы, юйю кьурурукь!

Бир эрттен бла узакъдан къарап кёргенбиз. Аны да къалай кёргенсиз десегиз, къошдан арлакъда бир бахчачыкъ салгъан эдик. Аны да Жага къоймай салдыргъан эди, кесибизни бахчадан наша, помидор, хобуста, сохан, сарымсах ашап турлукъбуз деп.

Ма ол бахчагъа бир эрттенбла бир нашачыкъла жыйыкъ деп барсакъ, аллайгъа бар! Болгъан башы-тюбюне! Бахча малтанып, къазылып, наша да жокъ, жукъ да жокъ. Арлакъда уа – ауузунда да бир хыяр жарты бла айыу агъач таба къача.

Бир бирге къарайбыз да къалабыз. Шотту алынады, къутурады. Алгъа билген аманын айыугъа къуяды, ызы бла Жагагъа айланады. – Ма, сени хатанг, – дейди да. – Терлегенлерибизни бардырып, къаздыра эдинг да, бахча салмай амалыбыз жокъду деп. Къайда энди бахчанг? Бу айыу ючюнмю кюрешдик, ол ачдан ёледи деп?

– Мда, – дейди Жага. – Биз къазып, урлукъ салгъан эсек, ол къазып, битимин алды.

Кеси да, юйюне эмина кирлик, кёремисиз къалай уста къазгъанды? Тюз битимле болгъан жерлени.

– Да, битими ючюн къазгъанды ансы, къуру топуракъ былайгъа келмесе да, табар эди, – деп, мен ахтындым. – Не этебиз энди? Этеригибиз ол. – Жага экибизге да къарады: – Къауалны аласыз да, иги жанларым кибик, уугъа барасыз. Не сиз ол айыуну битдиресиз, не мен сизни битдиреме. Сайлагъыз! Ол бери бир тюзелген эсе, бизге тынчлыкъ боллукъ туюлдо. Бахчаны бошаса, къойлагъа айланырыкъды. Атлангыбыз.

Не этерик эдик? Ух-чух эте тебирейбиз. «Айыусуз бери къайтмагъыз, – деп кычырады Жага ызыбыздан, – дунияда жашар умутугъуз бар эсе. Айыуну жойгъаннга уа – саугъа: бир гыбыт боза бла жарагъан прик!»

Барабыз. Менде – къауал, Шоттуда – четен. Четенде – къакъ эт, гыржын, сохан, бир бидон боза, эки агъач аякъ. Бара барабыз да, бир шауданчыкъны къатында тохтайбыз. – Энди, – дейди Шотту, – айыуну былайда сакълайыкъ. Ол бери келмей амалы жокъду.

– Къайдан билесе, – дейме мен. – Сангамы айтханды келлигин?

– Суу ичерге келликди, сылхыр! – деп, Шотту, манга къарап, башын чайкъайды. – Аллай бирни билмеймисе, хайыуан, он класс бошагъан ушайса да. Мда... Къысхасы, былайда сакълайыкъ. Къауалны жерле. Ненча патрон алгъанса?

– Юч.

– Къуру юшчюк?

– Сора бир машокму аллыкъма жангыз айыугъа? Анга юч да жетеди.

– Охо, – деп, Шотту четеннге узалады. – Бир зат къабайыкъ ансы, жюрегим шор тарап турады. Ол къурурукъ айыу да ачыуландыргъанды да, башым кетип барады. Бир бозачыкъ тамызчы, маржа, эсими бир жыяйым.

Шоттуну боза бла жаны тенгди. Кеси этеди аны. «Анам, харип, юйретген эди», – дейди. Не кюрешдик эсе да, къалай этгенин айтдыралмадыкъ. «Къалай, къалай? Боза иги бишерге керекди», – деп къюучуду.

Алай биз не иги биширсек да, аныкъыча болмайды. Эшта, биширгенден сора да, бир заты болур ансы. Бозасы уа керти игиди. Бек иги. Аны тапсакъ, бизге башха ичги чыртанда керекмейди. Аракъысы да конъягы да бошдула аны къатында. Бирда къуруса да, бизге алай кёрюнеди, юйренгенден туююл эсе.

Ичген да стакан бла неда кружка бла угъай, жаланда агъач аякъ бла ичебиз. Алайсыз Шотту унамайды, боза бузулгъан этеди деп. Къатыбызда агъачда керекли терек табып, тёрт-беш аякъ ишлегенди. Бир ариула, сыйдамла – кеслери да. Ол затлагъа Шотту бек устады.

– Ишибиз онгуна айлансын, – дейди Шотту, къолунда толу аякъгъа къарап. – Ма бу аякъ толгъанча толсун муратыбыз. Мен киши туююлме, ол айыу менден къутулса! Бир отчукъ этчи.

– Нек?

– Шиш къыздырыргъа.

– Къайда шиш а?

– Табарбыз.

– Не этесе шишни?

– Бозагъа сугъама. Асыры унутханса къошда бозаны къалай ичиучюбюзню.

– Унутмагъанма. Алай биз къошда туююлбюз. Алайсыз да эндирапырса.

– Алайсыз бозаны татыуу болмайды, сылхыр! Эт дейме да!

Не этерик эдим? Къалай-алай болса да, Шотту таматады менден. Таматаны айтханын а этмей жарамайды.

Этеме от. Шотту жан хуржунундан бир гитчерек шиш чыгъарып, отха тутады. Шиш, къызып, къып-къызыл болады. Шотту шишни агъач сабындан тутуп, бозагъа суугъады.

Пы-ы-ышт деп, боза къайнады.

– Ма кёремисе бозаны къалай ичерге керегин, – деп, къыл-къыл этип, Шотту аякъны бошاپ, къакъ этден ауузун толтурады.

Бир кесек чайнап:

– Вилемисе, – деп манга къарайды, – вилемисе, мен санга айтмай тура эдим ансы, Жага итди, барып тохтагъан. Бизни бери нек ийгенин вилемисе? Анга айыу керекми сунаса? Угъа-

а-ай! Анга аны териси керекди. Ангылаймыса? Ол терини Хансарайгъа элтирикди, ол почтальонша кибикге. Кенгуру кибик, аллында да сумкасы бла бир секирип айланады, ма анга. Кесим сени ючюн битдиргенме муну деп, анга махтанырыкъды. Жаганы андан къарыны къан тырнайды. Хансарай ючюн жаны чыгъады. Ол, сау къаллыгъ а, мынга бурулуп къараса уа! Эх, анассыны, Бимурдук къызы болмаса эди, юй бийчеме айтама, Бимурдук къызы чырмайды ансы, кёрю эдим Хансарайынгы! Ызымдан чабып айланырча этер эдим мен аны! Жаганы акъылчыгъын а мен эртте билип турама. Алдарса хоу Шоттуну! Кесим кимни алдайым да, кимни сыртлайым деп тургъанны. Уф-ф-ф! Тамызчы энтта да бозадан. Биягъы башым кетди. Бир эс жыйым. Уф-ф-ф!

Шотту экинчи аякъны аудуруп, эринин-бурунун сюртеди.

– Мен алайчыгъын эртте сезип турама. Хансарай а бир зат да билмей турады, токълу кибик тынгылап. Барып бир айтайым дейме, Хансарай, харип, бу малгъун Жагагъа нек ийнанаса? Бу айыуну биз битдиргенбиз деп. Жаганы алайда духу да жокъ эди. Сени алдап турады деп. Айтайыммы? – Шотту соханны кыжылдатады. – Сен а не тынгылайса? Терсми айтама?

Мен кюлеме:

– Не айыу, Шотту? Къайда айыу? Битдирген да бир эт. Туумагъан айгъа дуу тутуп турма да. Тели болма. Битдирейик да, анда этербиз терини оноун. Алыкъа уа не боллугъубузну билмейбиз.

– Керти, алай ушайды, – деп, Шотту желкесин къашыйды. – Мен а... Уф-ф-ф! Мда ...

Шотту, бизас сагъыш этип туруп, биягъы манга къарады:

– Энди тюзюн айтсам, Жага иги адамды. Эсингдемиди туугъан кюнюме манга къаллай байрам этген эди? Къаллай ирик аудургъан эди? Мен а – ит! Аны этгенин унутуп, сёзюн эте турама! Уф-ф-ф! Башым кетди биягъы. Тамызчы бозадан, маржа. Эсими бир жыйайым. Уф-ф-ф! Толтуруп къуй муну! Сатыпмы аласа? Жаганы зынтхысы ушайды да! Ол аны колхоздан алайлай алады. Председатель бла жан-тёммекди да, андан. Бек тапчыкъларындандыла экиси да. Итле, барып тохтагъан! Момулий бла Тотулий! Аладан хыйлачы жер башына жаратылгъан да болмаз. Ма Жаганы алып къарайыкъ. Кёрдюнгмю бизге этгенин? Биз факъырланы бери ашырып, кеси уа пуф деп жатады жылы къошда. Шотту уа айлансын тауда-тюзде, сууукъдан къата, айыуну марай! Тюбесенг да, не боласа, не кълаласа? Ол мен кёрген алай тынч битдиртсин кесин! Анда бир боюн бар эди да, экибизни бирге къошсакъ да, боллукъ тюйюлбюз аллай бир. Тюзюн айтсам, мен ол айыугъа ыразы болуп окъуна турама. Бизнича сылхырлагъа андан да аман этерге керек эди. Ата-

нгы башынамы саласа бахча къайда болса, анда, не? Юйюнде бахчанг жетмеймиди? «Помидор салайыкъ, наша салайыкъ, хобуста, хыяр». Аша энди, Жага, помидор эки атылгъынчы! Ашарса хатламань! Кертисин айтсам а, мында хыяр ёсдюреме деген кесиди хыяр!

Уф-ф-ф! Биягъы башым кетди! Тамызчы бозачыкъдан, маржа. Эсими бир жыяйым. Уф-ф-ф! Аут!

Биз бидонну белине тюшюрөбиз. Къалгъанын айыуну аурдурсакъ, ичербиз деп, оноулашып, шауданны эки жанында таянабыз. Шоттуну кёзлери да къысыла, манга айланды. – Къауалны жерлегенмисе?

– Хау. Айтхан эдим да, жерлегенме деп. Не соруп тураса?

– Ахшы. Ма алайда ол дугъум чырпыгъа такъ.

– Нек?

– Узалып терк алырча! Айыу сени сакълапмы турлукъду, сен аны жерде къармагъынчы? Мен айтханны эт.

Мен, къауалны шауданны башында ёсген дугъум чырпыгъа къайишинден тагъып, суучукъ да уртлап, кырдыкга жатама. Шоттуну хурулдагъаны төгөрекни титиретеди. Мен да къалкыйма. Бир заманда «та-а-арх» деген таууш, ызындан а Шоттуну ачы къычырыгъы ахымы аладыла. Кёзлерими кючден бутдан ачып, тентирей, секирип кюопсам: Шотту – шашхан адамча, ары-бери секире, къычырыгъы да – мындан ары бара.

– Не болгъанды?! – Мен Шоттуну женгине жабышама. – Не алынаса?

– Ары къара! – Шотту агъач таба кёргюзтеди. – Кёремисе?

Къарасам, айыу муштухул агъачха къача, боюнунда уа... боюнунда уа – къауалыбыз тагъылып. Ташха тийип атылгъанды да, биз андан уянгъанбыз, айыу да андан кюоркюуп къачып барады.

– Чап, къауалны сыйыр, сылхыр, бирда кюуруй эсе да, – деп, Шотту мени тюртеди. – Не сын къатып тураса? Сызыл!

– Кесинг сызыл! – Мен ачыуланама. – Сен эдинг да чырпыгъа такъ деген!

– Да мен чырпыгъа деген эдим, тууар, айыууну боюнуна такъмы деген эдим?

Шотту, кюолун булгъап, кырдыкга олтурады.

– Сыйырырса энди, сау кёрейим. Баям, биз жукълагъанда, ол хайырсыз суу ичерге келгенди да, къаллайла эсе да дугъум ашайма деп, чырпыны кюозгъагъанды да, къауал а, андан тюшюп, боюнуна тагъылып къалгъанды, боюну кюурурукъну.

Шотту ахтынады. Бар энди бир Жагагъа, былай-былай де да. Кюлкюлюк болдукъ да къалдыкъ. Уф-ф-ф! Биягъы мени башым кетди. Тамызчы бозадан, маржа. Бир эс жыяйым.

Мен да, ахтынып, агъач аякъланы бозадан толтурама.

ХУБИЙЛАНЫ ИСЛАМ

Хубийланы Хызырны жашы Ислам 28-мартда 1976 жылда Къарачай-Черкес Республиканы Красногорская станицасында туугъанды. Юриспруденциядан бийик билими барды.

2013 жылдан бери Ислам КъЧР-ни миллетле, асламлы коммуникацияла эм басма ишлени жаны бла министрини экинчисиди.

Хубийланы Ислам илму-излем иш бла да кюрешеди. Аны сюрюннге тюшген халкъланы бла къазакъланы реабилитацияларына эм баишх тюрлю-тюрлю темалагъа да аталгъан 30-дан артыкъ статьясы бизни къыралда эм тыш къыраллада да басмаланганды.

Ислам «Къадар» (2015 ж.), «Умут» (2018 ж.), «Джамагъат» (2020 ж.), «Три рассказа» (2021 ж.) деген китапланы авторуду. Ол Россейни жазыучуларыны Союзуну члениди, Къарачай-Черкес Республиканы халкъ жазыучусуду, Къарачай-Черкес Республиканы жазыучуларыны Союзуну Правленини председателиди.

ПАТИЯ

Сталинчи репрессияланы чурумларын, 1943 жыл сюргюннге тюшген къарачай миллетге эркинликни къайтарыуну жарсыларын мен кѣп жылланы тинтип кюрешеме. Ол темагъа аталгъандыла «Къадар», «Умут», «Джамагъат» деген китапларым, Россейни эмда тыш кыралланы илму китапларыны эмда конференцияларыны жыйымдыкларыны китапларында басмаланнган 30-дан аслам илму статьям, докладдым.

15-жыллыкъ тинтиу ишими эсебидиле ала. Ол ишими себеби бла Уллу Ата журт къазауатны отун, жалынын да кѣрген, 30–40-чы жыллада сюргюнню ачы чайырын чайнагъанладан да кѣп адам бла (къарачайлыла, малкъарлыла, чеченлиле, ингушлула, къалмукълула, къазакъла) тубешгенме. Аланы ичлеринде белгили алимле-тарыхчыла, регионал эмда федерал даражада политика, жамауат къуллукъчула да тубей эдиле.

Уллу Ата журт къазауат алыкъын тийишлисича тинтилип бошалмагъанды. Аны амалтын анга тарых, илму, адабият, кыралны миллетлерини кѣлден халкъ чыгъармачылыклары сартын айырып эс бѣлюрге, оюмларгъа тийишлиди. Мен сагъыш этгенден, ол заманны хауасын, шартын алай бла тюз кѣргюзюрге боллукъду. Къазауатха къошулгъан, репрессияладан жарсыгъан хар бир адам бюгюн жашагъан туудукларыны жанындан айырып, эс бѣлюнюрюгюне тийишлиди. Озгъан заманыбызны билмесек, анга сансыз къарасакъ, тамблагъы жашауубузну да тийишли халда къурайлыкъ туююлбюз. Тарых эсибизни ёчюлютмезге, башында сагъынылгъан кыйын заманны адамлары бизге къоюп кетген затны сакъларгъа борчлубуз.

Аны бла байламлы мен жамауатны, къалам тутхан къауумну, бютюнда бек жаш жазыучу бла поэтни – Хубийланы Патияны, Азретни къызыны – чыгъармаларына эс бѣлдюрюрге сюеме. Аны башхалагъа ушамагъан чыгъармачылыкын сакълауда биринчи атламны эте, кѣчгюнчюлюкге этген кюйюн тюрлендирмегенлей, болгъаныча окъуучулагъа билдиреме. Аны чыгъармалары тамбласында китапла болуп чыгъарла, окъуучулары жюреклерине жол табарла деп ышанама.

Хубийланы (къайын тукъуму Орусладанды) Патия 1924 жылда Къарт-Журт элде туугъанды. Субай санлы, акъбет, ариу таулу къызгъа, миллионла бла башха адамлагъача, Уллу Ата журт къазауат кыйын

сынам болганды. Белгилисича, Хорламны жууукълашдыргъанла къуру фронтда аскерчиле болуп къалмай, окъну-топну, жауунну-къарны тюбюнде, Патияча, окопла къазгъан жигер тиширыула да болгандыла.

1943 жыл декабрь айны 2-синде болгъан сюргюн къарачай миллетге эки къат сынам болуп тюшгенди. Адам саныны хар бешден бири, къолуна сауут алып, жауну аллына тургъанына, тиширыула, жаш къызла урунуу фронтха ашырылгъанларына да къарамай, къыралны ол замандагъы башчылары ётюрюк материалланы мурдорундан къарачай миллетни битеу барына сюргюнню ачылыгъын сынатхандыла, этген жигитликлерине да кёп жылланы кетмей турлукъ къара тамгъаны ургъандыла.

Сюргюнде 14 жыл туруп, ачлыкъ-жалангачлыкъ, учузлукъ сынап, мингле бла адамларын Орта Азия бла Къазахстанны сары къумларына кёмп, туугъан журтуна къайтханды халкъым. Сталинчи-бериячы тоталитар режимни артыкълыкларына къаршчы къыйын кюрешде хорлагъан да этгенди.

Хубийланы Патия да халкъы бла бирге, мал вагонлагъа урулуп, Орта Азия бла Къазахстанны къыйырсыз тюзлерине ашырылгъанды.

*Командир указны ма алай окъуйду,
Юсюбюзге ёрге тургъанлай,
Командир указны окъуп да бошады,
Керохну юсюбюзге бургъанлай.*

Быллай сёзле бла башланады Патияны кюйю. Жаш къыз ол сёзлери ючюн башына къыйынлыкъ алыргъа аз къалгъанды – ол кюйню магъанасын «анга игилик излеген» бирле суловчу жалдатлагъа жетдирген эдиле. Аллах сакълап, Патия сюргюнде сау къалгъанды. Кюйюню тизгинлери бош сёзлеча кёрюнселе да, аланы кючлери бла автор миллетге жетген къыйынлыкъны ачылыгъын, адамланы кёллерини азайгъанларын кесгин суратлайдыла. Аны бла къалмай, ол кезиуде къыралгъа башчылыкъ этген зулумчуланы, къарачай миллетге геноцид этгенлерин айтып, ачыкъ айтадыла.

Къазауатны, сюргюнны ачыуун сынап, жууукъ адамларыны ёлгенлерин кёрюб ётген Патия ахыр кюнюне дери жүрек халаллыгъын, адамлыгъын, керти таулу къызча сыйын, намысын да сакълагъанды. Жарыкъ кёллююгю, огъуру къайда да биргесинде болгъандыла, аны ючюн тегерегиндегиле аны бек суйгендиле, къачын кёргендиле. Аны таныгъанла бюгюн-бюгече да атын игилик бла сагъына: «Керек сагъатда къачан да кимге да болушургъа хазыр эди», – дегенлей турадыла. «Акыйлы Патия» деп жамауат анга бош атамагъан эди – оноу сорургъа, акыйл сёз, керти сёз, жылы сёз эшитир ючюн, кёпле келиучю эдиле аллына.

Патия юч жаш бла юч къызны ёсдюргенди. Ала да, аналарыны, аталары Орусланы Хамзатны ахшы шартларын, ариу халлерин алып, бюгюн кеслеринден туугъанлагъа бередила.

Ахырында айтырыгъым. Къарачай миллет жигитлери бла, жигерлери, фахмулу жазычулары, поэтлери бла, атыбызны чыгъаргъан бирси ахшы адамлары бла айтыла келгенди. Аллайланы себеби бла биз халкъча сакъланганбыз, башхалагъа ушамагъан тин хазнабызгъа да ие болуп тургъанбыз. Багъыр улу Къасботча, жырчы Исмайылча закийлерибиз ёз халкъларыны къанатлы сёзлерин, жырларын бийикге чыгъаргъандыла, аны жашауу бла жашап кетгендиле.

Хубийланы Патияны чыгъармалары шуёхлукъ, жаулукъ, кертилик, сатлыкъ, игилик, аманлыкъ дегенча, жашауда бир бирине къажау болгъан ёмюрлюк темаладан согъулупдула...

Бюгюн окъуучулагъа билдирирге суйген кюйге къайтайым. 1991 жыл Орусланы (Хубийланы) Патияны кёчгюнчюлюкню юсюнден кесини кюйюн айтып жазылгъан видео къолума тюшгенинде, бир олтургъаным бла, тылпыууму чыгъармай, тынгылагъан эдим. Биринчи тизгинлеринде окъуна ала фахмулу адамны тынгысыз жүрегинден чыкыгъан керти сёзле болгъанларын да ангылагъан эдим. Аны ариу ауазы мени жесирге алып, ол заманнга тюшюп къалгъанча болгъан эдим. Эт адамларым бла бирге мен да, вагонда барып, анда, сюрюнде, ала бла бирге ачыу сынап, туугъан тауларыма ала бла бирге къайтып, къууанчым жүрегиме сыйынмай, «ташын жалап, сууун ичген» эдим. Кюйге талай кере къайтарып тынгылагъандан сора, жукъум да къайры эсе да кетген эди. Олсагъатда аны къагъытха тюшюрюрге оноу этген эдим. Видеороликни ызына бура да, жангыдан тынгылай, хар сёзюн къагъытха тюшюрюнгю, жүрегими ичи бла ётдюре, тангымы атдыргъан эдим. Видеону хазырлагъан, жарашдыргъан адамгъа – Батчаланы Ахматны кызы Заремагъа – Аллахдан бир уллу ашхылыкъла жаусунла!

Бу кюйню бюгюнню жырчыларыбызны ауузларындан эшите турурбуз, ала аны энчилигин (интонациясын, ич магъанасын) да бузмагъанлай, халкъгъа жаярла деп ышанама. Жаш алимлерибиз Хубийланы Патияны чыгъармачылыгъын тинтирле, ачыкъларла деп да умут этеме.

ХУБИЙЛАНЫ Ислам

*ОРУСЛАНЫ Патия,
Хубийланы Азретни кызы*

**КЕЧГЮНЧЮЛЮКГЕ
ЖАРАШДЫРГЪАН КЮЙ**

Командир указны окъуйду,
Юсюбюзге ёрге тургъанлай.
Командир указны окъуп да бошады,
Керохну юсюбюзге бургъанлай.

Ёмюрлюк бузу юсюнде, Минги тау,
Бюгюн бизге эрий болурму?
Биз кетгенден сора, ой, Шимал Кавказ
Энди тау элледен толурму?

Тамырлары бла къозгъалгъандыла
Жарлы Къарачайны къадау къартлары,
Бу артыкълыкъны эшитдилеми жашла,
Болупму къалды экен артлары?

Тамырлары бла тебингендиле жарлы
Къарачайны къадау ташлары.
Жаула бла сермешде къан тегедиле
Къарачайны жигит жашлары.

Кече тюшюмде ма алай кӛргенем:
Таула ӛзенлеге аудула.
Къартлагъа, онгсузлагъа, гитче сабийлеге
Къаллай къара къанла жаудула.

Кече тюшюмде алай кӛргенем,
Къаяла ӛзеннге оюлуп.
Ай, биз жарлыла кетип да тебиредик,
Къаллай аман жолгъа жоюлуп.

Киритни салдыла, эшикге атдыла,
Итлерибиз да улудула.
Ӗмюрледен тургъан багъалы Кавказдан
Къарачай ӛлле къурудула.

Бу артыкълыкъгъа бир къарагъыз, жарлы
Къарачай ташылып да бошайды.
Къозу да, къой да мангырайды, жарлы,
Къыяма кюннге ушайды.

Малланы ургъанча, вагонлагъа уруп,
Тышыбыздан кирит салдыла.
Къарачай таулада сыртла толу малла
Кимге аманатха къалдыла?

Кӛк да ташайды, мен да ташайдым,
Ариу Кавказны ташладым.
Ӗшелоннга миндим, жолгъа жарашдым,
Энди былай айтып башладым:

Шимал Кавказны темир жолларында
Паровозланы да улутдунг.
Кесинги жанынг да алай къурусун,
Бизни Кавказдан къурутдунг.

Ашхам заманда Кавказны ташладыкъ,
Тихорецкде танг атды.
Жилямукъларым бетими жуугъанлай,
Сталинградда кюн батды.

Сталинградха мен туруп къарадым,
Жашла, юйлю болуп, къууанып.
Фашист танкала ма алай жата эдиле,
Къара кӛсеу болуп, ууалып.

Сталиградха сагъайып къарадым –
Анда ёре чёбю жокъ эди.
Сталиградны уллу тюзлери –
Аскерни къыргъан да ол эди.

Сиз бизге хапар сормагъыз, харипле,
Сиз бизни къарап да кёрмегиз.
Ырахатланып жатыгъыз, балала,
Эжинчи кере да ёлмегиз.

Паульс алай умут этген эди –
Шимал Кавказны алыргъа.
Акъылына алай келген болур эди –
Ол Кавказда жашап къалыргъа.

Жигит генералла къолгъа да алдыла,
Паульс къарыуун сынады.
Анасы эсине тюшген да болур эди,
Бирда ажымсыз жилияды.

Рокоссовский, Жуков, Конев
Паульснун арагъа алдыла,
Ол жети къыралны теплеген Гитлерни
Жюрегине къайгъы салдыла.

Кёп планла салгъан эди ол ит,
Бир-эки жылны жашады,
Сабийлени эти татлы бола болур –
Гитлер балаларын ашады.

Жети къыралны башына бош этди,
Арисей а кесин сюйдюрдю.
Башха мадарын тапмады Гитлер,
Мурдар кеси кесин кюйдюрдю.

Рейхстагга байракъ такъгъынчы, жашла
Чыпчыкъла кирик акъдыла,
Арисейни ётгюр асланлары
Рейхстагга байракъ такъдыла.

Бир генералын алай айтханды:
«Берлин кюеди, не этейим?
Эр кишилигиме къалай уялмайым,
Мен къайсы къыралгъа кетейим?..»

«Къайры элтесиз?» – деп сорсанг солдатха.
Сибирьге линия берелле.
Къан төге тургъан жашланы
Къартлары сюргюннге кетелле.

«Къайры элтесиз?» – деп сорсанг солдатха,
Сибирьге линия берелле,
Эки къарнашчыгъым, эгешчигим, анам,
Ах, къайсы эшелонда келелле?

Мен тарыгъыу айтсам, эжиу этедиле,
Анам, эшелонланы жоллары.
Энтта жау аллында къан а төгедиле,
Бу жарлы жашланы къоллары.

Сталинграддан ашхамда чыкъдым,
Андан Саратовда танг атды.
Жилиямуқъларым бетими жуугъанлай,
Волга кёпюрюнде кюн батды.

Эшелонда къалкъып, тюшюмде кёргенем,
Волга кёпюрюнден ётдюрдю.
Тынчлыкъсыз болсун бизни бир да жойгъан, –
Къаллай тутхан дертни жетдирди.

Орта Азияны чегине киргенлей,
Эшелонну эшиклерин ачдыла.
Малланы юлешгенча, юлешдиле да, сора
Къазакъ колхозлагъа чачдыла.

Къазахстанда бош болдула да сора
Чемоданларымы да баулары.
Жюреги сыннган къызгъа ушайдыла
Бу Къазахстанны таулары.

Биз, комендантха барып, къол салабыз,
Энди узакъ жерге къачмазгъа.
Жаратхан Аллах, буюрупму къойдунг,
Кавказны эшигин ачмазгъа.

Къарачай таулада ёсген санларым
Бир къазах юйчюкден къарайла.
Къазахстанда бу ач жүреклени
Бу сууукъ боранла талайла.

Бир ариу жылтыраелле, кёзюме кёрюнед,
Къарачай Къобанны бузлары.
Къазахстан тюзледе чачылып айланадыла
Къарачайны субай кызылары.

Ёхтем келген суугъа буруу болаелле
Къарачай Къобанны ташлары.
Кюсесек да кёрюрге, бирин да тапмайбыз
Къарачайны жигит да жашларын.

Мен ийнар айтсам, эжиу этиучеед
Къарачай Къобанны тауушу.
Барып кеталмазча, учсанг да, ёталмазча
Бегигенди, дейле, ауушу.

Ауруугъа дарман болуучу эди
Къарачай тауланы суулары.
Тау-Артына да аугъанла, дейле,
Ичинде отлагъан буулары.

Къан төге тургъан жашланы къартлары
Энди ачы сюргюннге келдиле.
Къазахстанда гитче сабийчикле бир кёп,
Ой, ачдан кёбюб а ёлдюле.

Ай, кыйынлыкъ жетгенди, ачлыкъ киргенди,
Къарачай кырылып да барады.
Сау къалгъанла да не тынчлыкъ къалгъанды,
Ёмюрлеге жүрек жарады.

Къабыр къазаргъа адам табылмайды,
Ёлюкле жалан къалалла.
Ой, Ахшы Аллах, бир сагъайсанг а,
Къой аягъынлай баралла.

Ашагъан да этдик, кийиннген да этдик,
Бары да – жалгъан зат кибик.
Намысыгъызны бек сакълагъыз, кызыла,
Боллукъду жерленнген ат кибик.

ЦК партия Указ чыгъарды –
Кёчгюнчюле ызына къайтыргъа.
Кёкде кёгюрчюнню тау Кавказгъа ийгенле –
Таулагъа суююнчу айтыргъа.

Таула сыйюнчюню былай бергенле:
 «Биягъы берекетни берирбиз,
 Кетген саулукъгъа уа биз къалай этейик,
 Сау эталсакъ, энди кёрюрбюз».

Сюргюнден ызына къайтып тебирегенбиз
 Къырылгъандан къалгъан саулары.
 Туз-дамыгъызгъа ыразы болугъуз,
 Сау къалыгъыз, къыргъыз таулары.

Алагъа боллукъ болгъанд, жилима, анабыз,
 Къалгъан балаларынг жашасын.
 Санга келген кюн анга да келсин,
 Берия балаларын ашасын.

Мен тарыгъыу айтсам, эжиу этедиле,
 Анам, эшелонланы да жоллары.
 Палканла бла саламлашадыла
 Бу жарлы жашны да къоллары.

Ауур эшелонланы бирда онгсунмадыла,
 Ой, Астраханда кёпюрле.
 Къарачай жашладан боллукъ болур энди,
 Ой, Шимал Кавказда ёкюлле.

Бичакъны жютю билерикди энди
 Къарачай таулары къайрагъы.
 Эшелонланы аллын къызартып келеди
 Гиназ Орус улуну байрагъы.

Шимал Кавказны чегине да киргендиле,
 Паровозла таууш берелле.
 Жарылып ёллюк бар эсе, ма энди
 Къарачайлыла келелле.

Таула бизге алай соруу сорадыла:
 «Къартла, онгсузла къайда къалдыла?»
 Жараларыбыз ашланды да, сора
 Больницалагъа салдыла.

ХУБИЙЛАНЫ Ислам

ЖАШИЛ ТЕНГИЗ

– Жашчыкъ, жетдик, тюшер заман болду, – деди Харун.
«Хы, энди заман жетди», – деди Таулан да кеси кесине, жукъу арасындача бола.

– Атам, хайт деп жукъладым дейме.

– Ол игиди, бюгюн сен эртте тургъанса...

Икарусну ичинде солярка ийис сингнген исси хауадан Тауланни кёлю бираз булгъанып, къусарыгъы келгенча болду. Быллай жолоучулукъдан сора талай заманны бир жары барлыгъы келмей турса да, атасы аны биргесине алмай къояды деп къорккъгъандан, тышына зат билдирмеучюдо...

Автобусдан тюшюп, элни арасы бла ётген уллу машина жолдан тар орамчыкыгъа бурулгъанлай, хунаны жанындагъы агъач шинтикге олтуруп, таягъыны гулочун тутхан къолларына сакъалын тиреп, сагъышха кетип тургъан акъсакъал Хасанны кенгден къарап кёрдюле. Ол кезиуде къартны къазауатмы огъесе эртте ёлген жашы Ахматмы эсине тюшген эди – аны билген бир Аллах Кесиди.

Таулан, чабып келип, салам берирге эркинлик сакълагъанча, аны аллына сюелип тохтады. Къарт Хасан башын кётюрюп къарады, алай а жууукълашып келген Харунну эсегинчи, жашчыкыны таныялмады.

– Ай, аперим, жигит! – деп ышарды сора. Аны аласыман кёзлеринде жилтинчикле жылтырадыла. – Келчи, бир кучакълайым. Атангы бурунундан тюшюп къалгъанса да. Бетинги унутмай тургъаным да сейирди, бек аз кёрюнюучю къонакъса да, – деп кшошду ол, Харуннга айланып. Бош кёолу бла буруудан тутуп, акъырын ёрге турду. Белин тюзетип, бираз сюелгенден сора, къонакълары бла бирге арбазы таба атлады.

– Талай кюн болады Магомет тауда кеси жангыз чалгъы чалгъанлы. Ауурлукъ жетеди, тейри. Менден а не хайыр? Беш жылны мындан алгъа чалгъан да эте эдим, малгъа да къарай эдим.

– Эх-эх-эх, – деп ынчхай барды ол жолда. – Ёлмесенг да, къартдамы болмазса...

Харун, къартны инбашларындан тутуп, кесине кысыханында, ол, жюреги такъыр болуп:

– Къалай бек ушайса атанга, тамам аныча огъурлуса, – деди. – Бюгюн да излегенлей турама аны. Къалай башсыз болуп къалды къазауатда?

Хасан кеси, Харунну атасы бла къарындашладан туугъан киши, Уллу Ата журт къазауатны жоллары бла ётгенди. Таулан кесин таныгъанлы, бу акъ сакъаллы, узун сюекли, къатангы къарт хаман да юсюнде сырылгъан мор габарасы, башында кийиз бёркю, аягъында меслери, галошлары бла алай жюрюучюдю.

Къоншу арбаздан былагъа ит чапханында, къарт, таягъын кёргюзтюп, чам халда:

– Къара сен анга, къоркзутургъа суйгенине... Ма былай жашайбыз – мал, бахча, эллилеча, – деп, арбазгъа киргенлей, юй бийчесин чакъырды:

– Не болдунг, эй? Къонакъ аламыса?!

Юй бийчеси Мариям кёпден бери аякъ юсюнде болмагъанлыкъгъа, арбазгъа адам киргени сайын къарт аны, алгъынладача, къонакъ алыргъа хазырлап тебиреучюдю. Кёк кёзлю, жумушакъ ауазлы, ышармай сёлешмеучю, къыз бетин атмагъан, бу ариу амма бла ол бир тыпыргъа къарап жашагъанлы, жарым ёмюрден аслам заман болады.

Мариям къонакълагъа бек къууанды, кезиу-кезиу къучакълап эркелетди. Харун амма жатхан темир ундурукъгъа шинтикчикни жууукъ тартып чёкдю.

– Я Аллах, Сен бирсе, – дей, къарт да кесини ундуругъуна олтурду.

Къартны къайтарып айтыучу ол сёзлери, юйню ичиндеги хауа, ортасында кюзгюсю бла эки эшикли шифоньер, аны заман къралтхан чюйле бла бегитилген эшик саплары, жашлары Ахматны гитче сурачгъы – аланы барын да кёзлери бла тансыкълап олтургъан Харун жүреги бир тюрлю ургъанын сезди.

Алай а амма къонакълары къайгъылыды.

– Харун, Тауланни бизде къоюп кетерми эдинг? Къойчукъланы кютерге болушур эди, – деди ол, ойнап, кёлю бла айтды эсе да. Таулан къонакълыкъда кече къалыргъа суймеучюдю. Бир жол да атасы-анасы аны къарт анасында къойгъанларында, юйлерине къачып кетген эди. Алай бу жол къартла аны жараулу жашха тергегенлери жүрегине жауча жагъылды.

Орамдан быланы къабакъ эшиклерини аллына келип тохтагъан жүк машинаны тауушу эшитилди. Ол Расул деген къоншу жашны бичен ташыгъан машинасы эди. Жашлары Магометге керекли затланы аны бла жиберичюдюле. Расул къартла бла, юйге кирип, саламлашды.

– Харун, сюе эсегиз, Магометге Расул бла барып келирге боллукъсуз, – деди Хасан.

Таулан, атасы аны алмай кетер да деген къоркзууда акъбырынчыкъ эшикге сылжырап, машинагъа жууукъ барды. Кабинада бир жашны олтуруп тургъанын кёрюп, этген къоркзууна тюшгенине къыйналып, симсиреди. Тауланни ызындан

Харун бла Расул да чыкъдыла. Жылы жыйырма жетиге жетген жашды Расул: юсюнде – кёк чалдиш кёлеги, къап башында – къол жаулукъну төрт мюйюшю туюмчек этилип ишленген такъыясы, бети да – кюнде кюйюп, ышаргъаны сайын – ауузунда алтын тиши жылтырай. Женгил къымылдагъан, къычырып, сёзюм иги ангылатмай басындырып сөлешген бу жаш Тауланни кёргенлей, кёлү кирген эди. Ауузу бла айталмагъан тилегин жашчыкъны кёзлеринден ангылап къойгъаны ючюм, ийлешген окъуна болур эди анга.

Харундан да эркинлик сормагъанлай, кесини жол нөгереине:

– Руслан, сен Таулан бла кузовгъа мин, Харун бла мен кабинагъа минейик, къартла төренчи, – деп кюлдю, киши къаршчы жукъ айтырыкъ болмаз деген акъылда.

Къууаннгандан Тауланни кёзлери жылтырадыла. Иги да дейсе, машинаны кузовунда жел къакъдырып барыргъа тапса.

Руслан, къара шинли, узун сюекли, къатангы, жылы оналтыгъа келген жаш, сүймесе да, кабинадан чыкъды. Юсюнде акъ кёлегини нек эсе да жагъасы да ёрге къайырылып, кенг, мор бетли кёнчегине, аягъында керза чурукъларына да жарашмай эди. Къолунда портатив магнитофонну кассетасын къалам бла чырмап кюреше эди. Сёз да айтмагъанлай, Руслан, эрлай секирип, кузовха минди да, Тауланнга къолун узатды. Шахарчы, жияуукъ жашчыкъгъа ушатханча этгенин жаратмады бу. Таулан, анга къол бермей, кузовха кеси женгил секирип минди: шахарчыла да бурунлары бла суу ичмегенлерин кёргюзтюрге сюе эди. Руслан анга бир элчи, къарангы, махтанчакъ адамча кёрюндю. Жолда да экиси шуёхла болалмадыла...

Была Магомет бичен ишлеген жерге жетерге, кюнорта болгъан эди. Магомет, тикни башында сюелип, чалгъысын хыршылай тура эди. Расул бери келгени сайын, Магометни ишинден бёлмей, кенгден къол силкип, келтирген азыгъын-затын балаганда къоюп кетиучю эди. Чалгъычыны ишге къызгъан кезиулери – эрттен-ингир салкъын. Кюнортада иссиди, солугъан этеди ол.

Керти чалгъыны биринчи кере кёрген Таулан хыршылагъан тауушну фехтовальциклени къылыч тауушларына неда оркестрде дауурбазчыны темир табакъларыны урулгъанларына ушатды.

– Салам алейкум, Магомет, – деп къычырды Харун тюбюнден ёрге.

Магомет, билеуон чурукъ башына сугъуп, чалгъысын да инбашына атып, тикден энишге, къонакълары таба атлады. Башында – кенг къанатлары бетин жапхан, акъ кийиз бёркю, аягъында – хром чурукълары, юсюнде – кюнню иссилегине келишмеген мамукъ кёлеги.

– Алейкум салам! Мамматла келе турадыла десенг а! Ма, манга болушурукъ жаш, – деп, Магомет, ышарып, уллу адам бла саламлашхан кибик, Тауланни кьолун тутду. Алай а ол халда саламлашыгу онекижыллыкъ Тауланни асыры кьууанды-ралмады – жашагъан жашауунда ол алыкъын чалгъыны кьолуна алмагъанды. – Хазыр келгенибиз бла юренирсе чалгъы чалыргъа, – деп, Харун сёзге кьошулду, жашыны кьоркьууун ангылап.

– Айхай да, юренирикди, мында андан гитчеле да уллула бла тенг чалгъы тутадыла. Сен, жигит, таукел болгъанынг бла кьалгъанынг билдир, биз а сени атанг бла бир-эки лахор этейик.

Харун бла Магомет ушакъгъа сингселе, талай сагъатны барыучудула – ала экиде тургъан кьарындашла болгъан бла кьалмай, татлы тенгледиле. Таулан, таматаланы ушакъларына тынгыларгъа суймей, терекни бутагъына тагъылгъан чалгъы таба атлады. Магомет, ызындан жетип, чалгъыны бутакъдан алып, сабын жерге чанчды.

– Чалгъы неге ушайды?

– «Г» харфха, – деп жууап берди Таулан, сагъыш этип да кюрешмегенлей. Магомет чамны кьойду.

– Бир жолда, биченни кезиуюнде, биреую ийнеги тас болуп, талай заманны табылмай тургъанды. Иеси кюндюз чалгъы чалып, кече ийнегин излеп, сау ыйыкъны айланганды. Кюлени бир кюнюнде ол, чалгъысыны сабын жерге чанчып, Таулан, сен айтханлай, «г» харфха ушатып, чалгъыны ауузуну тюбю бла ёзенни энишге кьарагъанды. Ма былай, – деп, Магомет чалгъыгъа таянып кёргюздю. – Кьарагъаны бла чегетни кьыйырында бир талачыкъда отлай тургъан малланы ичинде кесини ийнегин танып кьойгъанды. Кьууанып, башын ёрге кьайырама деп силкиннгенлей, бурунун учун чалгъыгъа кесдирип жибергенди... Кьоркьуусузлукъну техникасы – чалгъы бла ишлеген сагъатда эм керекли зат олду.

Хапарыны аягъына жетгенинде, ол жарыкъ ышарды.

Магометни, кьатангы, бетинде огъуру болгъан эллижылыкъ кишини, хирург усталыгъы барды. Элде ёсген адам элчини ишинден кьоркьмайды. Чалгъыгъа уа кьышха мал аш хазырлаудан сора да, «битеулей терапиягъа да иги хайыры барды» деп, ол кёзден кьарайды. Аны хар айтхан сёзю, этген иши адамгъа жарамай, бир файдалы затха юйретмей кьалмайды.

– Сол кьолунг бла чалгъыны сабыны кьыйырындан, онг кьолунг бла гылдыуайындан тут, чалгъыны ауузу хансны тюбюнден кесип барырча алай керил да, тарт. Чалгъычы болалыкъмыса, бусагъат кёрейик аны.

Чалгъыгъа юйренирге излеп тургъан Таулан Магомет айтханча къымылдаргъа кюрешди.

Харун бла Магомет, балаганда мулжаргъа таянып, къалын, алай а къайнай башлагъан айрандан да иче, ингирге дери ушакъ этдиле. Чалгъы къыздыргъан Таулан да, балаганнга кире да, чыпчыккъёз айраннга сууукъ къара суу къошулуп этилген суусапдан иче турду. Боялгъан уллу кастрюльден чолпу бла аякыгъа къуюп, сабыр тогъуй, суусабын къандыра эди. Ашыгъып ичерча да туююл эди – башы акъ кёмюк этген суусапны кючлюлюгю уртлагъаны сайын, бурунуна чаба, тылпыуун тыя эди.

Къарангы бола тебиреди.

– Хы, энди болду, бизни жаш чалгъычыбыз, бюгюн иш бошалды. Тамбла чалырбыз андан арысын, – деди Магомет.

Таулан къууанды, алай а гёбел санлары тамам бек арыгъанларын билдирмеди. Чалгъысын терек бутакыгъа илиндирип, таматаланы къатларына келген сагъатда да арыгъанындан аз-маз къалтырагъан къолларын артына букъдурургъа кюрешди.

– Кёремисе жаныучу къамыжакъланы учханларын. Хансны тамам бишгенин, чалырча болгъанын, кондициягъа жетгенин кёрюзтеди ол зат.

«Кондиция» деген сёзню бек жаратды жашчыкъ, унутуп къоймай, керек жерде аны айтып махтаныр ючюн, ичинден талай кере къайтарып айтды...

Бичен жюкленнген трактор акъырын ёзеннге энип келеди. Аны башындагы уллу чыракъ сау ёзенни жарытады.

– Таулан, къара, къоян чартлап жарыкыгъа чыкыгъанын кёрдюнгю! Майна, энтта бир. Къоянла жарыкыгъа чыкыгъанлары бла учулагъа аш болуп къалычудула. Былайлада кёпдюле ала.

Трактор былагъа жетип тохтагъанында, Харун, кабинагъа минип, жюрютгенин къатында олтуруп, Магомет бла Тауланнга къол булгъады. Ала, тракторну жарыгъы ёзенни къарангысына ташайгъынчы сирелип турдула да, балаганнга кирдиле. Аны ичи эркин ишленнгенди, энишге ийилмей жюрюрча. Магометни алтын къоллары барды. Эшикден киргенлей, онг жанында – хант бёлме, сол жанында агъач гюрбеде – чалгъычыны кереклери: тёш, чёгюч, хыршы, балта... Эшик къалын гетен жабыу бла жабылып къалады. Тышында уа – каскаланы жюююлдегенлери, къышлыкъда жангы чалыннган хансны ийиси, дагыда башха тюрлю тауушла Тауланни жукъларгъа къоймай эдиле. Табийгъатны къоюнунда, тауда, жулдузлагъа былай жууукъ болуп ёмюрюнде жукъламагъанды ол. От чакъан неда айыу келип, неда къошха жилин кирип къалыр да! Аны къоркъууун этип, Таулан жюлгючюн къолуна къысып турады.

Къоркъгъанын сезгенча, Магомет Тауланни кѣлюн басаргъа сюеди:

– Жукълай болмазса дейме. Къоркъма, бери бир жаныуар да кирлик туююлдю, ырахат жукъла.

– Жилиян а?

– Ол а чыртда кирлик туююлдю. Чалгъыны тауушун эшитгенлей, жилиянла бары да былайдан къачхандыла. Ала бек акъыллы жаныуарладыла. Жукъгъа сагъыш этмей, иги жашча, ырахат жукълай бер. Таза хауада жукълагъан саулукъгъа игиди. Дохтурча айтама аны санга. Ырахат жукъла. Тамбла эртте турлукъбуз.

Эрттенбла Магомет, этиучюсюча, эртте къобуп, гимнастика этди. Сора ючлитрлик банкада айранны чайкъап, литрлик темир кружкагъа къуюп, анга да эки къашыкъ нартох къууут къошуп, къатышдырды, сора кружканы къабыргъасын къашыкъ бла къагъып, буйрукъ берген халда къычырды:

– Туругъуз, чалгъычыла! Чал чалгъыны танг бла – мал ач къалмаз тамбла!

Жукъламагъанны орунунда тангын атдыргъан Таулан, ата къарындашы орундан тургъунчу да уянып эди. «Эрттен азыкъ хазырды» дегенни айтып, кружканы тюккюшчюкню юсюне салды да, Магомет балагандан чыкъды.

– Хазыр болгъанлай, чалгъынгы, хыршынгы да алып, хайда иште. Кюнортада башха чалгъыны тапларбыз: гитчерек чалгъы келиширик болур санга деп турама, «восьмёрка» тамам боллукъ болур...

Юч кюн турду Таулан чалгъыда. Ол кюнле аны эсинде ёмюрлюкге къаллыкъ кюнле эдиле. Кесек заманны ичинде Магомет аны чалыргъа, чалгъы тапларгъа, хыршыларгъа, бичен иште керекли бирси жумушлагъа юйретген эди. Шош ингириде экиси да балаганны жанында олтуруп, къарангы кече, юсюне жулдузлу жабыуун атхынчы, уллу адамлача, узун ушакъла бардырыучу эдиле. Алай а Магометни биргесине не иги болса да, Тауланни шахаргъа, юйюне, кетериги келе эди...

Тёртюнчю кюнню ингиринде юсюне иги танг бичен къаланган, тикден акъырын саркъып келген, мазаллы кирпиче ушагъан, жюк машина балаганны къатына келип тохтагъанында, Таулан, сагъыш этмей, жолгъа тебиреп къалды.

– Да ашхы жолгъа, – дей, Магомет сенекни биченнге чанчып, «атлауч» къурду. Таулан анга миннгени бла ким эсе да бир киши башындан сенекни узатды. Жашчыкъ, сермеп сенекни сабындан тутуп, биченни тѣпшесине терк чыкъды. Алай а машина жюрой тебиреп силкиннгени бла Таулан жыгъылып, жерге тѣнгерерге азчыкъ къалды. Бары да кюлдюле.

– Атынг къалайды, жигит? – деп сорду уллайгъан киши.

– Таулан.

– Мени атым Степанды. Была уа Коста Хетагурово элден къарындашла – «два брата – акробата» Сослан бла Германдыла. Иги жашладыла, керти мамматладыла.

Къарындашла биченни къыйыр сюремінде жатып келе эдиле. Бир бирлери бла селешгенлерин тохтатмагъанлай, бери къарап ышардыла. Бири аузуна узун чёпню къабынды. Степандан эригип тура болур эдиле, экиси да Тауланнга «сен бизни андан къутултдунг» дегенча къарадыла. Алай жангы пассажирге да асыры эс бёлюрча туююл эдиле – жыллары Тауландан иги танг уллу эди. Ол себепден жатхан жерлеринден тепмедиле.

– Таулан, Дардоннга сен биринчи кереме келесе?

– Хау.

– Былайда, Дардон-Башында, чалынырыкъ жерле кёпдюле. Алгъынлада аланы барын чалыргъа къалай къолларындан келгенди, билмейме. Бусагъатда къол чалгъы бла киши кюрешмейди. Къайры къарасанг да – тракторла.

– Биз къысха жол бла барлыкъбыз, энишге Чууана тауну къаты бла тюшерикбиз, Алан храмны да кёрлюксе алайда. Жол ариу жолду, алай а къоркъуулуду...

Халкъда «Буылка» деп айтылыучу Чууана тауну кёрюрге Таулан эрттеден талпып тура эди да, ол маршрутха бек къууанды.

Степан кёп селешуучю адам кёре эдим. Хырха ауазын бошлап, жолну жол узуну бу жерле бла, бичен иш бла, уучулукъ бла байламлы хапарла айта келе эди, бирде жырлап да сиреле эди. Тютюн тартып башлагъанында уа, жашчыкъ, къарамын бир анга, бир биченнге кёчюре, кюкюрт чыккырны юсюнде олтургъанча кёрдю кесин, алай а къоркъууун тышына билдирмезге кюрешди. Степанны хапарларына тынгылагъанлыкъгъа, ярабий, тютюн тюпню не этерикди экен деп, ичинден сагъышы ол эди. Ашап ийсе, иги эди. Ансы, атама десе, Аллах сакъласын, бичен жанып къаллыкъды.

Алай а Степан фильтри болмагъан тютюнню ахырын терктерк тартып, бошап, сора тютюн саргъалтхан берчли бармаклары бла аны буштукъ этип, тюркюрюгю бла къол аязында ёчюлтдо да, машинадан тышына быргъап жиберди...

Бичен къалауну тёппесинде олтуруп, Таулан тегерегинде тау жайлыкъланы, жел ургъаны сайын, къалын жашил хансы, тенгиз толкъунлача, чайкълалгъан тиклени къарамы бла аулай келеди. Бичен ташыгъан машина анга къыйырсыз тенгизде толкъунланы жырып баргъан кемеча кёрюнеди, бютюнда бек чунгурлу-дукъурлу тик жол бла энишге саркългъан сагъатда машинада баргъанланы къоркъута, чайкълалгъаны тенгизде кючлю желни аузуна тюшген кемеге ушай эди.

Магомет бла тюненеги ушагъы чыркъ деп, Тауланни эсине тюшдю:

– Таулан, сени тенглеринг жайгъы каникуллада къайда солуйдула?

– Сабий лагерьге неда тенгизге барадыла.

– Къайсы тенгизлеге барадыла?

– Къара, Азов тенгизлеге неда Каспийге.

– Жашил тенгизге баргъанлары уа болгъанмыды?

– Аллай тенгиз барды деп билмейме.

– Къалай билмейсе, сау юч кюнню сен Жашил тенгизде турдунг да.

Магометни не айтханын жашчыкъ энди ангылай турады. Андан сора Таулан аллай тенгизни юсюнден жукъ эшитмеген эди. Алай а Жашил тенгиз – туугъан Журтуну тау жайлыкълары бла кышшылыкъларыны Жашил тенгизи – аны эсинде ёмюрге къаллыкъды!

ТЕНГЛИК БЛА ШУЁХЛУКЪ МИЛЛЕТ АЙЫРМАЙДЫЛА

«1957 жыл къарачай миллет Къазахстандан, онтёрт жылгъа созулгъан кёчгюнчюлюкден, къайтды. Учү-кыйыры болмагъан жарсыулары чегип, кеси кыйыны бла жашагъан ёхтем миллетибиз бла бирге, «Эл бла кёрген байрам» деген нарт сёзню эсибизге тюшюре, биз да, болгъан хапчукгубузну терк жыйып, биринчи къайтхан къауумгъа кыошулуп, Ата журтха, Кавказгъа, кетдик», – деп, айтып башлагъан эди мени атам бу сейир хапарны.

Кавказда жангы жашау башланды.

Келгенлей, кёп турмай, аскер кюллулукъгъа чакъырылдым. Аскерден къайтханымда, мен техника бла, тракторла бла, машинала бла ишлерге алландым. Машина моторланы къалай кыуралгъанларын тинтип, билип башладым.

Тракторланы жукълары бузулсала неда сынсала, совхозну сабан тюзлеринде тракторчулагъа болуша эдим. Мен ол ишни жаратхан эте эдим. Бегирег а тюрлю-тюрлю бузулгъанларын ишлерге сюе эдим.

Ол заманда Фрунзе шахарда эл мюлк институтну инженер-механика усталыкъ берген факультетин бошап, мени атам бла эки эгечден туугъан Мамаланы Таубий къайтып келген эди. Кесини иш усталыгъына кёре, ол Къарачай-Черкесде тюрлю-тюрлю кюллулукълада ишлеп да, окъутуп да тургъанды. Бираздан а ол «Красногор» совхозгъа тамата инженер-механик болуп жибериледи.

Таубий мени техникагъа бек эс бёлгеними биле эди да, кеси бла бирге совхозну машина гаражында слесарь болуп ишлерге чакъырады. Кёп сагъыш эте турмай, аны бла бирге ишлерге ыразы болдум. Ал кезиуде ары Знаменка элден жюрюп турургъа керек болду. Мен ол ишни бек жаратдым. Андан да бек станцияда кеси бла анда жашагъан адамларын бек суйген эдим. Аны себепли, бу станцияда жашар акъыл этип, уллу жер юлюшю болгъан юй сатып алдым.

Таубий манга къуру ата къарындаш туююл эди, юйретиучюм, кенгешчим, устазым, жандан-жаннга тенгим эди. Биз бир бирибизни сёзюм айтыр-айтмаз ангылай эдик, аны тышында техника тилде селеше эдик. Аны техника жанындан бек уллу билими бар эди да, мени кёп затха юйретген эди. Мен да, жукъгъа учхара къарап, аны жанын кыйнамазгъа кюреше эдим. Таубийни танымагъан, билмеген жокъ эди, аны юсюнден кюлайсыз сёз айтырыкъ адам да табыллыкъ туююл эди, бек сюе эдиле, сыйын кёре эдиле. Ол бек акъыллы, жумушакъ, хатерли, ышангылы адам эди.

Алай а, ай медет, аны жашауу жашлай, тамам кючю-къарыуу жашнап, жетип тургъан заманында, отуз жылдан атлай башлап, бушуулу юзюлдю. 1964 жыл къыркъар айны онбешисинде Таубий суугъа кетип ёлдю. Ол кюн мени жашауумда эм ачы кюнлерини бири кибик кългъан эди эсимде. Ол кюн мен эм жууукъ адамларымы биринден айырылгъан эдим. (Я Аллах! Кесинги уллу Рахматынгдан анга юлюш бер, Сен Таубийге жаннет бер! Амин!)

Мен Красногор станцияда дагъыда жашап, ишлеп турдум. Биз элни атына «Красногорка» деп кююучу эдик.

Бираздан мында мени шуёхларым кёп болдула, мени станцияда жашагъанланы бары да таный эдиле. Анда жашагъан къазакъла бла мен къачан да бир бирибизни иги ангылай эдик. Ала, мени кеслеринден бирине санап, хаман да: «Хызыр, сен ат бла бизни кёп къазакъларыбыздан эсе, иги чабаса, атланы да бизни къайсыбыздан да иги ангылайса. Бизде: «Хар къазакъ да ат юсюнде чаба билирге керекди, алайсыз ол не къазакъды?!» – дейдиле. Ол себепден биз сени керти къазакъгъа санайбыз!» – деучю эдиле.

Жашырмай айтайым: къазакъланы къатларында жашап, мен аланы – эркинликни суйген, батыр, кючлю адاملаны – бек жарата эдим. Мен алагъа неми да ышана эдим, ала мени бир кере да сёзюмю тышына чыгъармагъан эдиле.

Ала шуёх бола, шуёхлукъну тутта, багъалата да биле эдиле. Алагъа игилик этсенг, аны ёмюрде да унутмайдыла.

Бир жол да былай болгъан эди: мен бир жашчыкъгъа болушхан этген эдим. Аны аты Витя эди.

Витя, аскерден къайтып келип, бизни гаражда Газ-52 машинаны жюрютюрге жарашханында танышхан эдим мен аны бла. Витя да, менича, гитчеликден ёксюз къалып, аннясы ёсдюрген эди. Ол ишине бек жууаплы, кёлю бла ишлеп кюрешген ишчи эди, техниканы бек сую эди. Алай а бир ай да ишлегинчи, жюк машинасыны мотору ишлемей, бегиди да къалды.

Байрым кюн, иш кюнню ахырында, Витяны машинасын суюреш, тартып, келгенлерин эследим. Машина жангы ушай эди да, не болду анга? Аны нек тартып келдиле? – деп кёлюме келди.

Ол кезиуде гаражны арбазында бизни къалауурубудан сора киши жокъ эди, мен да кете тебиреген эдим. Машинаны жерине салгъанлай, Витя мени цехим таба чапды. Мен, аны аллына чыкъдым да, не болгъанын сордум.

– Хызыр, мени къайгъым барды: машинамы мотору бегишип къалгъанды, чырт бурулмаиды, не этерге билмейме, – деди.

– Къалай бурулмаиды, нек бегигенди? – деп сордум.

– Таматабыз билсе, мени ишден кыыстарыкъды. Не этерге керекди энди, Хызыр? – дейди, бек къайгъылы болуп.

– Витя, кел, капотну ач, къарайыкъ не болгъанына, – дедим, анга кёл этдирирге кюрешип.

Ол капотну ачханында, мен кыынгыр сап бла моторну валын тегерек бурургъа кюрешип кёрдюм да, кертиси бла да чот тапсыз болгъанын ангыладым, мотор бузулуп турады.

Витя мени кёзюме кюркыуп битип турады, бек палах «диагност» айтады деп, эшитирегин сакълап. Мен аны андан да бек кюркыутмадым да, ышарып, иш къаллайла болгъанын сордум.

– Хызыр, мен радиаторда суу болмагъанын билмей эдим, ол патрубкка, жыртылып, саркыып кетгенди, – деп, патрубканы кюбарылып тургъан тогъайын кёргюздю. – Энди муну баш кюннге дери тюзетирге боллукъмуду? Мен баш кюн сабаннга чыгъалмасам, мени ишден чыгъаргъан бла да кюймай, тёлеу да саллыкъдыла. Биз бусагъатда ыйых кюн да ишлеп туруучубуз, энди уа не этерге билмейме, – деп, мудах айтды Витя, кёзлерине мылы чаба.

– Витя, сени шуёхларынг бармыдыла? – деп сордум.

– Иги да боладыла, бардыла, станцияны жартысы чакълы бир шуёхум барды, – деди ол.

– Алай эсе, бюгюн юйге бар да, тамбла эрттенбла сагъат алтыда шуёхларынгы да биргенге алып, ишге кел. Мен да келирме да, биз сени машинангы ишлербиз. Бусагъатда уа затны сагъышын да этме, бар да солу. Келишдикми? – деп сордум.

– Хо, болсун, – деди да, башын энишге ийип, юйге кетди.

Бизни бек жууаплы ишибиз бар эди, заманыбыз а – кюру эки кюн. Мен Витя ючюн бек къайгъылы болдум, алыкъын иш

сынамы болмагъаны амалтын, болуму табсыз болургъа, ишинден къысталыргъа боллукъ эди.

Эрттенбласында, келишгенибизча, Витя келди, биргесине уа болушур адамы жокъ эди. Ол бек мугур, мудах эди.

– Хызыр, мен таматагъа барып, терслигими боюнума алырмы эдим? «Жашла бла тюнене тюзде чариш этген эдик. Мени машинамы радиаторунда суу дыккы болгъанын билмей эдим. Моторун къыздыргъан этгенме деп, тюзюча айтырмы эдим?» – деп, Витя манга соруулу къарады.

– Витя, муну сыннганында, кишини терслиги бар эсе да, ол терслик сеники туююлдо, муну ишлеген завод терсди. Ол сени машинанга хауа сууутуучу система нек салмагъанды?

Витя мени чам этгеними ангылады да ышарды. Ызы бла уа:

– Хызыр, биз къуру экибиз моторну бери къалай алып, анга къалай ремонт этерикбиз? – деп сорду.

– Витя, «кёз къоркъакъ да, къол батыр» дейдиле. Къоркма, биз аны бусагъатдан жарашдырайыкъ, – дедим да, ишлеп башладыкъ.

Къарап-къарагъынчы моторну бошлап чыгъардыкъ, аны эрлай чачдыкъ да, хар несин жуууп тазаладыкъ, жараусуз болгъан кесеклерин алышындырдыкъ.

Насыпха, менде таза бууунлу вал бла цилиндрле, жангы поршеньле бар эдиле. Сау кюнню кюн узуну ишлеп, экибиз моторну жыйдыкъ да, орунуна салдыкъ. Андан сора шлангны суугъа кыошуп, моторну, сууукъ сууну бардыра, бир талай сагъатны ишлетдик. Баш кюн, кюнортагъа жууукълаша, Витя кесини машинасында сабанлагъа ишге чыкъды.

Ол ишни юсюнден не гараж таматаладан, не совхоз таматаладан киши да жукъ билмегенлей къалды.

Витя андан сора аллай халат этмей эди, уста, биринчи класслы жюрютюучю болду. Ол ишибизни Витя, кёп заманны унутмай, манга хаман да ыразылыгъын билдиргенлей тура эди, мен анга кыйын кезиуюнде болушханым ючюн. Мени аллай кезиуюм болса, Витя да ажымсыз болушурукъ эди, мен анга болушханча. Ол адамла шуехлукъну багъалата биле эдиле, болушлукъ этерге да хазыр эдиле.

ХАУАДА АЙЛАНЫУ

– Атам, биз бюгюн хауада айланыргъа чыгъарыкъбызмы? – деп, ауазында ышаныу таныла, Айша атасына соруулу къарады. Солуу кюнде атасыны биргесине турлугъун ол уллу къууанчча санайды. Таза хауада жюрюген сагъатда андан саугъа (не бир татлы затчыкъ, не бир ариу оюнчакъчыкъ) алыргъа

боллугъу къызчыкъны бютюнда бек учундурады. Дагъыда аны бла ушакъ этерге да бек сюеди ол. Соргъан сорууларына атасын дан иги жууап анга киши табалмазлыгъын биледи.

Сууукъ-жылы деп къарамай, сахарны шагъырей орамчыкъларында, терек тюрюнде жаяу жолчукълада атлаучудула экиси. Жауунда жюрюген а бютюнда сейирди. Ким биледи, кюнлюклени дауурбаз тауушлары бла резин чурукъланы шапшап атламлары сейир кёрюне болурламы анга? Огъесе эшикде адам аз жюрюген кезиуде былагъа танышланы аз жолукъгъанлары къууандыра болурму сабийни? Саламлашып ётюр кетмеучюле бла атасы кёп ушакъ этиучюдю. Ашыкъмай, хар бирине тынгыларгъа, оноу соргъаннга акъыл сёз айтыргъа, кёлюн басаргъа керек болады – министерствода ишледи да ол.

Юйден чыгъа тебирегени сайын, къызчыкъ ала энтта кимге болса да тюрбе, анга иги ангылашынмагъан теманы сююю биягъынлай башланырыкъ болур деп къыйнала эди. Бир-бирде уллула ушакъгъа асыры синггенден къатларында сюелип, ала ны айырыллыкъларын сакълап тургъан къызчыкъны кёрмей къоядыла. Алай кёп болуучуду, ушакъ этгенле женгил айырылыргъа асыры ашыкъмаучудула.

Бюгюн Айшаны атасы кесини нёгерине не эсе да бир затны берирге сюеди. Айша, эрлай кийинип, сенчада сакълайды. Атасын сакълатыргъа уа жарамайды – биргесине алмай къояргъа боллукъду.

Алай а бу жол да Айшаны тынгысыз этген бир зат барды – атасы бла тенгини ушакълары созулукъ болур деген къоркъуу. Ол себепден атасы танышлары бла ушакъгъа сингген сагъатда ол къалай эригип сакълаучусун бюгюн жолда анга айтыргъа таукелленипди. Сакълагъан сагъатында къызчыкъ хуржунундан тюрлю-тюрлю затчыкъланы чыгъарып, ала бла булжуй заманны къысхартыучуду. Бирде ботинкаларыны чурукъ баулары теше да ызына къыса туруучу адети да барды. Узун сёзню къысхасы, заманны женгил ётюрюр ючюн, не тюрлю лагъым да жарайды.

– Къайгъырма, къызы, биз эрлай сёлешип бошап, хауада айланыргъа кетерикбиз, – деди атасы, къагъытха чулгъалгъан бир затны эшик аллында быланы алларына келип тургъан тенгине узата тебиреп. Алай а андан терк къутулуп кеталмадыла. Тенги – ат белинде жюрюрге сюйген бир адам – кесини жашауундан тюрлю-тюрлю хапарла айтыргъа къалды. Айшаны атасы, къызчыгъы чурукъ баулары бла булжуй, мынга «SOS» сигнал бергенин эслеп, тенгини хапарында бир пауза болса, «сау къал» деген сёзню бир айтыр эдим деп марлай эди. Не келсин, айырылыулары бир къыйын болду. «Ахшы, биз кете барайыкъ. Болсун, тюрбеширбиз», – деп, талай кере кёл тутуп, дагъыда

жангыдан бир затны сюзюп башлай эдиле. Бу ёмюрде да бошаллыкъ болмаз деп келе эди Айшаны кёлуне. Аны кенгден билдирип кюрешгенине да къарамай, бу жол ушакъ керти да аслам созулуп кетди.

Айша, билгенича, кесин булжутуп кюреше эди. Тёгерегинде кёре туруучу затланы сансыз этерге кюреше, бир жангы затла излей эди. Ушагъ а женгил бошалырча кёрюнмейди. «Мен атама билдирип кюрешмесем, биз былайда тангнга дери турлукъ болур эдик», – деп келди Айшаны кёлуне...

Юйге къайтып келе да башха танышла тюбеп, хар бири: «Салам алейкум!», «Привет!», «Добрый вечер!» деп, жылы ышарып, саламлаша эдиле. Айшагъа да тынчлыкъ-эсенлик соруп: «Ай машалла, ариу къызгъа», – деп, алгъыш эте эдиле.

– Атам, билемисе, сени битеу сахар таныйды деп келеди бир-бирде кёлуме, – деп, жарып сёлешди ол.

Къызчыкъны кёзчюклери насыплы жылтырай эдиле, хауада айланыу бюгюнча арытса да, хар кимни былагъа жарыкъ бетден къарагъанлары сабий жүрекге жауча жагъыла эди.

– Атам, сен ол дядя бла сёлешген сагъатда мен бир затны юсюнден сагъыш этген эдим, – деди ол.

– Айт, не сагъыш этген эдинг?

– Хауада айланыргъа юйдеги бирге чыкыгъып айланнгандан иги зат жокъду... атамы танышларына тюбегинчи, – деп, къыл-къыл этип кюлдю Айша. Ызы бла атасы соруу беририн да сакъламай айтды:

– Бусагъатда алай сагъыш этмейме.

– Нек сагъыш этмейсе алай, аны бир айт?

– Сендеча аллай бир тенги-танышы болгъан уллу насыпды...

Наталья ШИНКАРЕВА

КЕЧ МЕНИ, ИРКА

Адам арасы болгъандан сора да, биргеме алып айланган сабий сезимими чачаргъа къоркъа, мен туугъан ююмю арбазына сакъ киреме. Мени ююмю, арбазымы, сабий садымы арасын жаланда таш хуна айырады. Бу юч зат мени эсимден бир заманда да кетмейдиле. Ала мени жашауумда энчи жерни алгъанлай турадыла. Мени туугъан шахарым Нальчик, сабийлигимде жашагъан юй – мени насыбым, саулай да дуниямды. Ол юй энтта да турады, мени сабий заманымда атам бир подъездден экинчиге чабып, немецли окъладан бугъуп айланганлыкъгъа. Мен а бюгюн-бюгече да битену болгъан затланы къуру тюшюмде кӱргенлей турама. П харфха ушаш, урушха дери ишленген эски юй адамланы къадарларын, къыйынлыкъларын да кеси къучагъына жыйып, ычхындырмай тутады. Ол фатарлада кӱп адам жашай эди: арбазда сабий гузаба, къарт ыннала сӱлешгенлери, таматаланы къычырыкълары терезеден эшитилиучю эдиле. Ол Нальчикни арбазы уъай, Одессаны арбазы сунар эдинг.

Къарт ыннала

Башха болмай, ала бизге къарт ыннала кӱрюне эдиле.

Танг эрттенден окъуна къарт ыннала шинтиклени подъезде кирген жерге тизедиле. Хар шинтикни юсюне ариу, къол бла сырылгъан, тюрлю-тюрлю аппунчукъла атадыла, аланы юсле-

рине уа кеслерини ауур санларын орнатадыла. Тапкаланы сол жанына керогаз салып, аны юсюнде уа уллу эркин къара табаны ичинде чѣплеу къууурадыла. Ол саудюгерчи къатын чѣплеулерин къууургъунчу, аны нѣгерлери ортагъа гитче табакъ саладыла, лото ойнар ючюн, санаулары болгъан къагъытла юлешедиле. Бир-бирде оюнну бардырып ючюн, сѣз да болуучудула. Оюннга адам жетмей кълса уа, ол къарт къатынла тѣгерекни кѣзлери бла аулап, бир харипни табаргъа кюрешедиле.

– Наташачыкъ! – деп кычырады бир кюйсюз къатын, – терк кел бери, ѳчюллюк!

Аладан не игилик чыгъарыгъын билмей, суймей-суймей атлаучу эдим подъезд таба. Аланы къатларына жетгинчи башыма жюз тюрлю акъыл келе эди. Энди уа не ючюн урушурукъдула: сарайны шифери сыннганы ючюнмю, юй башына минип айланнганыбыз ючюнмю, уллу кыгычиргъаныбыз ючюнмю? Неда отуз тѣртюнчю тюкеннге чапдырып, ун алыр ючюн тизилген адамланы сатырларына къошар эдиле, неда бир болмачы зат сорургъа. Лото ойнаргъа уа бизни бек аз чакъыра эдиле. Алай бусагъатда манга лото ойнаргъа насып тюшдю. СССР-ни заманында лото деген оюнну хар инсан да ойнай биле эди – эркек-тиши, уллу-гитче, къуллукъчу-къуллукъсуз, билимли-билимсиз – барысы да ойнай эдиле. Бир столну артына саулай юйюрле, шуѳхла, къоншула, жыйылып, бир затха ойнай эдиле: керек затдан конфетге, тюймеден капекге дери. Ол оюн агъач чыккырчыкъладан болгъаны, ала биринчи Россейде чыкъгъанлары себепли, анга «орус оюн» деп болгъандыла. Эсигиздемиди Игорь Северянинни сѣзлери: «Фокстрот, кинематограф и лото – Вот, вот куда людская мчится стая!»

– Капеклеринг бармыды? – деп, соруп, ол кыызгъанч къатынла, андан сора мени ахча къолайыма кѣре, стол артына чакъырадыла: не ойнаргъа къоядыла, неда къатларындан узакъгъа кыыстайдыла. Бизни арбазда жаланда ахчагъа ойнагъандыла.

Бир-бирде уа мени ѳнкючге ойнаргъа эркин этип, ахча орунуна ташчыкъ неда тюймечик салыргъа къоя эдиле. Къытхандан сора, ахчаны къайтарыргъа тюше эди неда артдаракъ берирге да боллукъ эди. Алай ѳнкюч оюннга артыкъ ыразы болмаучу эдиле. Къайтармай къояргъа уа чыртда амал жокъ!

Биз жашагъан юйню арбазына тышындан дауур келмей эди. Арбазны кесини энчи огъурлулугъу бар эди: хапар айтыу, сабий таууш, фатарладан чыкъгъан дауурла – бу затланы барысыны да адам шартлары жюрекни жылытхан этиучю эдиле, ала жашауну кесини шартлары эдиле.

Лото ойнагъан заманда манга хар зат тап тюшюп, насыбым тута эди. Мен ол къарт къатынланы, хорлап, амалсыз этсем,

аланы тэзюмлери бошалып, арлакъда башха ойнарыкъ адамны кёргенлей, мени оюндан хыны къыстап кьоюучу эдиле.

Къытхан ахчабызгъа олсагъат окъуна чёплеу алыргъа керек эди.

Гитче стакан – 5 капек, уллу стакан а – 10 капек тура эдиле. Биз уллу стаканны алсакъ, ыразы бола эдиле, бегирек жаратадыла.

Чёплеу къуйгъан кулөкчукъла школчу сабийлени къызыл шакъы бла экиле жасагъан дефтерлеринден этилипдиле.

Кулөк чёплеуню алып, кесими бир уллу хорлам иш тындыргъанча, терек тюбюне олтургъан нёгерлериме къайтыучу эдим. Ол келтиргенчигими къарап-къарагъынчы чёплеп бошай эдиле.

Терек тюбюнде стол бла шитикле битеу сабийлеге сахна кёрюне эди. Алайда биз, тюрлю-тюрлю сабий оюнла ойнап, уллу зауукълукъ алыучу эдик. Бир-бирде уа хар бирибиз юйде тапхан китапларыбызны келтирип, библиотека оюн ойнай эдик. Бизни, башханы къой, тынгылы формулярларыбыз да бар эди, ичине жазарча. Бир бирибизге сейир хапарла айта, ингирге дери кечине эдик.

Сабийлени зауукълу жашаулары ингирде эр кишиле, ишден жыйышып, домино ойнаргъа чыкъсала бошалады. Болсада, сабийле, терек башларына минип, андан таматаланы оюнларына да, хапарларына да къатышадыла. Къызчыкълар уа ол домино сюеклени тауушлары эшитилген къадарда алайгъа жанламай эдиле. Ол кезиуде арбазгъа кирген жерде шинтикледе къызчыкъларгъа жангы оюн башланады. Ала тюрлю-тюрлю ариу жыйрыкъчыкълар кийип, принцессала болуп ойнайдыла.

Ол спектакль барыр ючюн, сабийле, юйлеринден ундурукъ жабыула, жастыкъ тышла, тюрлю-тюрлю тасмала чыгъарып, гинжилеге журунладан жыйрыкълар тигип ойнайдыла.

Гинжиле

60-чы жыллада СССР-ни заманында сабий иллеуле топпатулу эдиле, сабий тюкенде болмагъан иллеу сен тапхы эдинг. Кёрмюч тапкалада – дуня бла бир бирча пластмасс къызылжакъ, кёккёз гинжиле бирча жыйрыкъчыкълары бла.

Тюкенледе бир-бирде тыш къыралдан келген илляула кёрюрге боллукъ эди. Тыш къыралны гинжилери бир кесек мажалыракъ кёрюнюучюдюле. Аланы алыр ючюн, адамла, бир бири ызларындан тизилип, кеслерини кезиулерин сакълайдыла. Ариу кийимчиклери бла жумушакъ бетли немецли уллу гинжиле аз эдиле. Аны себепли къызчыкъланы къайсысы да бек сюе эдиле аллай бир гинжи къоллу болургъа.

Алай гинжини кёбюсюнде Москвадан туугъан кюннге неда Жангы жылгъа саугъагъа келтирип болгъандыла. Пупс деп бир гинжи болуучу эди да, ванначыгъы бла, аны ючюн къызчыкъла ёлген этиучю эдиле. Тюкеннге атлагъан гинжиле келтиргендиле деген хапар битеу юйюбюзге жайылды. Хар къыз сабий не кеси аллына, не нёгерчиги бла «Детский мир» деген тюкеннге къуулдула. Тюкен биз жашагъан жерден узакъ туююл эди. Жыйырма минутха жетип къайтыргъа боллукъ эди, алай арбаздан чыгъаргъа уа эркинлигибиз жокъ. Бизни ата-анабыз кёрмез ючюн, биз ары сабий садны, стадионну, скверни юсю бла, андан сора да Крупская атлы библиотеканы къатында гюллени ичи бла бугъа, барыучу эдик.

Ол гинжи алай ариу эди, айхай, ачха уа жокъ, байрам кюнле – алыкъа узакъ, тёзерге керекди, тёзюмню уа къайдан алгъын, ачха алыр жер да жокъ. Ачха табаргъа керекди! Мени сабий заманымда тюкеннге шешаланы ётдюрюп, бек терк ачха алып, байыгъыргъа бола эди. Биз жашагъан жерде узакъ болмай, «Пищевик» кинотеатрны къатында шешала алгъан жер бар эди, бир шеша 12 капек турады, ол 12 капекге бир ненча кере лото ойнаргъа, киногъа билет алыргъа да боллукъду.

Гинжи алыр ючюн, кёп шеша керекди. Юйде аллай бир къайда?

Мен жашагъан юйню биринчи къатында мени шуёхум Сахарова Ирка жашай эди, ол менден юч жылгъа уллу эди.

Уллу-гитче деп, биз ол заманда сабийлени бёлмегенбиз. Биз къалай эсе да бирча айнып, бирге ойнап, бир программа бла окъуп, акъыл алгъанладан эдик. Алай биз бирсиледен башхаракъ сабийле болгъаныбызны кесибиз да бек иги ангылай эдик. Ол заманда бизни барыбызны да «жидле» деген сёз бла бирикдиргендиле.

Арбазда аланы юйюрге Цукерманлары деп къоядыла, аллай тюрлю тукъумла ол заманда кёп эдиле, аналарына уа – Валька. Мен дайым сейирсингенлей тура эдим, Ирканы атасы Ваня къалай болады деп. Алай ол заманда аллай Ваняла топпа-толу эдиле. Ол арбазда битеу биле эдиле аны тиширыулары бек сюйгенин, санаторийде шофёр болуп ишлей эди кеси да.

Ирка да бек сюе эди гинжи къоллу болургъа, аны себепли ол да, шешаланы тюкеннге ётдюрюп, байыгъыргъа кюрешди. Ирка этген умутуна жеталмады. Аны гитче къарындашчыгъы Юрка, юйден шешаланы ташыр ючюн къалмай, кеси кереклисин алып турады.

Ючюнчю шуёхубуз Надька экинчи къатда жашайды, аланы юйюр къолайлыды. Аны себепли анга гинжини артыкъ термилтмей алдыла.

Ол зат мени бла Ирканы жукъусуз этди. Ирка бла мен биригип, экибизге бир гинжини алыргъа оноу этдик. Мени ахчам Иркадан кёбюрек эди, алай ол затны биз эсибизге да алмадыкъ – умутубузну толгъанына къууана, чабып, гинжи къоллу болдукъ!

Оюнла башландыла. Эки гинжи бла биз «сабий бла ана», «шуёхла» болуп ойнаргъа амал таба эдик.

Алай бла кюн ётдю, Надька кесини гинжисин юйюне алып кетди, бизни экибизни арабызда уа хапар башланды: кече гинжини ким алсын, кимни юйюнде «жашасын» ол деп. Даулашыбыз а эки къатны арасында, мени подъездимде барады. Бизни жаныбыз бла мени уллу къарындашым тынгылагъанлай, ючюнчю къатха ётюп кетди, анда тохтап, бизни ызыбыздан жашыртын къарады.

Сабий саддан кесими аман жюрютгеним ючюн къыстагъанларындан сора, мени уллу къарындашым Генка къуруманга, кёз-къулакъ бола, бек сакъ эди.

Мени бла ол кёп жаншап кюрешмей, атамы-анамы буйрукъларын жерге салмай толтура эди: балетде биргесине тепсетеди, музыкальный школга ундурукъ тюбюнден таякъ бла чыгырып элтеди, поликлиникагъа да кеси жюрютеди, нёгерлери бла ойнаса да, мени биргесине алгъанлай, къуйругъуна тагъып айланыучу эди. Амалы алай эди, къуйругъун къалай кесерикди. Артда уа жылла бла менден солуду, эгечи болмагъан кибики.

Башындан къарап, сорады:

– Не юлешесиз, даулаш нени юсюнденди?

Болушну айтхандан сора.

– Ким ненча ахча бергенди? – деди.

Эниште тюшюп, хуржунундан ахчаны чыгъарып, Ирканы юлюшюн къайтарып, гинжини да алып, мени юйге сюрдю.

Биз ючюнчю къатха жетгенибизде, Ирка экинчиде сюелип, жилирыгъын кючден тыя, ызыбыздан къычырды:

– Да, хау, сени уллу къарындашынг барды, алай тюз тюйюлдю!

Мени къарындашым ол кюн мени биринчи кере къоруулагъан эди. Мен кесим да сиркиучюк эдим, кесими бирда басынчакълатмагъанма.

Ол кюн мени къарындашым тюз этгенине бюгюн да арсарлыма. Ким ненча ахча бергени манга башха тюйюл эди. Ол кюнден сора мени тынчылым къуруду. Энди тюйюшюп, айырылып къалмадыкъ Ирка бла, ала башха жерге кёчгенден сора да бир бирибиз бла сёлешгенлей турдукъ. «Эл ауuzu – элек» деп, бош айта болмазла, ол арбазны къатынлары: «Валька, жер-жерде кесин къучакълата, фатар къоллу болду», – дей эдиле.

Андан бери ёмюрню жартысындан артыкъ заман ётдю, Ирка, жаннетли болсун, эртте окъуна керти дунягъа кетгенди. Битеу юйюрюню адамларынача, аны жашау къадарына адам сукъланырча туйюл эди.

Аллах бирди деп, мен уллу Аллахдан тилек этсем, аны да эсиме тюшюрмей къоймайма. Мен кечгинлик тилей эм кечерге юйренгенден сора, мени сабийликде шуёхум Ирканы биринчи эсгере эдим. Мен андан гинжини алгъаным ючюн, кечгинлик тилейме – ол заманда къалай этсек, тюз болгъанын ангыламагъаным ючюн, мени уллу къарындашым болгъаны ючюн кечгинлик тилейме. Андан сора да къуру да кечгинлик тилейме, биз уллу болгъандан сора, аны къыйын кюнюнде болушургъа кюрешгенлигиме, андан хайыр болмагъанды. Мени да хар затха кючюм жеталмагъанды.

Кеч мени, Ирка.

СОЛОМОН ТЮЗ ЭДИ...

Бизни юйден базаргъа дери, арбазла бла ётсек, беш минут къоратабыз. Толстой атлы орам бла кирилген омакъ къабакъ, статуялары, аркасы бла баш къабакъгъа саналады. Ол бийик темир къабакъ мени эсиме Эйзенштейнни киносуну юзюгюнде къабакъны башына ёрлей тургъан матросну тюшюреди. Алай ол къабакъ бла биз бек аз хайырланабыз, жаланда сахарны гитче терек бахчасындан къайтып келе, неда сабий стадионну юсю бла ётюп, газы болгъан сууну ичерге базаргъа барсакъ. Ол баш къабакъны аллында арбачыкъгъа ушагъан бир затны юсюнде миала цилиндрлери бла бир сейирлик баллон орналып, ичинде уа татлы кёгет сууда кюн таякъла ойнайдыла. Ариу да, татымлы да ол газы болгъан суу ары къошулгъунчу кёрюнеди. Кертиди, ары экилеп, татлы кёгет суу къошсала, бек татыуулу да, ариу да болады. Алай, экилеп, ол татлы сууну къуйдурургъа кёп адамны къолундан келмейди.

Базаргъа баргъан жолну эм тынчы – Пачев атлы орам бла кирип, ётмек тюкенни къаты бла ёте барсангды. Орамда эки къатлы тюплю-башлы юйле сюеледиле. Ол юйлени ичине терзелеринден кёз жетдире барсакъ, уллу зауукълукъ алабыз. Ол юйлени биринде белгили скульптор Къырымшаухалланы Хамзат жашайды. Аны фатарыны терезесинден, бизни къарамыбызны къууандырырча, бир сейирлик скульптурала кёрюнедиле. Дагъыда аны болмагъанча ариу юй бийчеси Жаннет омакъ быстырлары, субай санлары, жаулукъну ариу къыса билгени бла да битеу тегерекге белгили эди.

«Конфет юйлени» арбазы бла ётюп, базаргъа башха къабакъ бла да кирирге боллукъду. Нальчик шахарны кондитер фабрикасыны ишчилерине озгъан ёмюрню 30-чу жылларында ишленнген юлеге халкъ «конфет юле» дей эдиле. Ол къабакъла уа тюз харбызла сатылгъан жерге чыгъарадыла.

Жайны биринчи айындан башлап, октябрьни ахырына дери харбызланы кезиуюдо. Ол заманда харбыз къотарылычу жерле төгерек, зугул, уллу эмда гитче харбызладан толуп боладыла. Къарап-къарагъынчы, сабийлени базаргъа чыгъычу заманлары жетди. Бизни арбазда жашагъан жашла да – ала ны санларында. Ала машинала неда тракторла келликлерин сакълайдыла. Бир-бирде уа жашла, харбыз сатыучула бла неда харбызланы къалауурлары бла оноулашып, жюкню къотарыргъа онг таба эдиле. Ишлерине кёре хакъларын да алып, жашла юйлерине чачыладыла. Жашладан бири машинадан харбызны башхасына узатады, къалгъанлары да, бир бири ызларындан тизилип, бирден-бирге ётдюре, жигер, низамлы ишлейдиле. Алай бир-бирде жюк къотаргъан жашла алдаргъа да угъай демейдиле. Жашла къыстау ишлеген заманда аладан бири бир жанлыракъ турады. Тюз тап тюшгенлей, ала анга харбыз узатадыла, ол а терк окъуна кёз туурадан чыганлыланы араларында думп болады. Ол тизгинде чыганлыла шынжырла, жугарла, чагала, андан сора да темирден ишленнген кёп затла сатадыла. Аллай кюнлени биринде мени анам ол хыйланы эслеп къойду.

Артдаракъда уа мени анам къайдан эсе да ол урланнган харбызланы бирге жыйылып ашагъаныбызны билди. Манга ачууланып, чыртда аллай затха къатышыргъа эркинлик бермей тохтады.

Алай сабий заманында ким эс бурады аллай тыйгъычлагъа. Мен анамы айтханын эсиме уллу да алмадым. Аны къой да, ол харбыз къотарычу жашчыкълагъа тагъылып, биз юч къызчыкъ болуп, сентябрь айны биринчи кюнлеринден окъуна базаргъа харбыз къотарыргъа барып башладыкъ.

Не билейим, харбызламы ауур эдиле, огъесе ишге усталыгъыбыз жокъму эди, бир ненча харбызны жерге тюшюрюп сындырдыкъ, аны ючюн бизге тазир салдыла. Ишлеген ишибизни хакъын да сыннган харбызла бла төледиле.

Биз жашагъан юч къатлы юйню башы бийик, чардагъы эркин, жарыкъ эди, хар подъездден чардакъгъа чыкъгъан эшикчик бар эди. Харбыз ашаргъа тыйгъыч салынганын унутуп, тютюн ичерге суйген жашла уллуланы кёз туураларындан ташаракъ болур ючюн, барыбызны да чардакъгъа чакъырдыла. Ящиклени төгерегине жыйылып олтургъаныбызлай, ала мат къауумгъа къошулмагъанымы олсагъат окъуна ангыла-

дым. Ящиклени юслерине газетле жайып, харбыз туурамланы салдыла. Мен кесими бир жанындан къарап кѳргенча болуп, мудахландым: гитче къызчыкъ, эшмечиклеринде ариу мор бантикчиклери бла эм жыл санлары бирини уллу, бирини гитче болгъан, кирлиле, бурунларын тарта, ашны чам-чам этип ашагъан, харбызны ташчыкъларын да тѳгереклерине тюкюре тургъан жыйын.

Иркача, хапар айтып, эркин ашап, бу стол артында олтурлугъум чыртда келмей эди.

Барысы да бир жашчыкъгъа, харбызны уста урлагъаны ючюн, махтау саладыла. Аны инбашына къагъадыла, бир бирлерини кѳол аязларына къууанчлы урадыла. Алайдан узакъ кетмей, жашчыкъ, бир къарт къатынчыкъгъа харбызны учуз берип, андан тюшген ахчагъа уа тютюн алып, нѳгерлерине чомарт юлешеди. Онжыллыкъ сабийлеге тютюнню букъулатмагъа къояды, ол затла ючюн кесине уллу аперимлик алады.

Мен былайдан кетерге керек болгъанын бек иги ангылай эдим. Керексиз жерде башым къайгъыгъа къалды. Чыкъырт деп, къарындашым бла аны нѳгерлери быланы кѳрюп болмагъанлары да эсима тюшдю. Былайда олтургъанла барысы да школда аман окъугъанла эм низамсызладыла.

Къалай-алай болсада, былайдан кетерге акъыл этдим. Надкагъа тилейим да, стол артындан чыгъып, тынчынлай кетейик деп, тѳгерегиме къарасам, ол а жокъ. Мен олсагъат окъуна ангыладым ол менден акъыллы болуп, болгъан ишге багъа бичип, адамгъа кѳрюнмей, мени да атып кетгенин, сатхыч. Ачыу, жүрек къыйын бирча басып жунчутду мени. Башха болмай, жилярыгъым, къычырыгъым, былайдан къачып кетеригим келди.

Алай, халкъ айтханлай: «Тели терекден жыгъылса, аны хар бутагъына тиеди». Тюз ол заманчыкъда, мен амалсыздан ѳле тургъанымлай, орта подъездни чардакъгъа чыгъаргъан эшикчигинден Проволовский Васьканы алгъа башы, ызы бла уа тѳммеги кѳрюндю. Чардакъда гитче терезчикден ѳтген кюн таякъланы жарыгъы Васьканы санларын бир тюрлю къужур кѳргюзтдю. Жалан, тюклю кѳоллары бла ѳрге тагъылып, тѳгерекге-башха къарап, бола тургъан ишге багъа биче, ол кѳп тынгылады.

Васька Проволовскийни бизни юйню адамлары угъай, битеу район да таныйды. Бир айланмай Виктор Гюгону романында Къвазимодогъа ушай эди. Хар заманда да – кюле, юсюнде уа – не суу, не жамау тиймеген майка-алкашкасы, гуппур аркъасындан ѳрге къача, къынгыр къысха аякъларында онгнган кѳнчегини тобукълары да бери чыгъып, ичгиден бла тютюнден хыр-

ха болгъан ауазы «Пищевик» тийресинде жашагъан адамланы арасында аны белгилеген шартыды.

Къынгыр бармагъын манга айландырып, хырха ауазы бла айтды:

– Пискля, сени ананг битеу районну аякъ юсюне салып, сени ёлтюрюрге излеп айланады, мен а анга болушхан этерикме, – деп, бир эриши кюлдо.

Васька къужур зат болгъанлыкъгъа, сабийле андан къоркъмай эдиле, мени уа, анам мени излейди деген хапарны эшитгенимлей, ичиме къоркъуу кирди.

Секирип ёрге къопханымлай, жанымда олтургъан махтанчакъны тютюню мени мангылайыма тийди. Мангылайымы кюйгенин ангыладым, алай анга эс бурургъа заманым жокъ эди.

Битеу чардакъны ичи бла чабып, анамы къолуна тюшмез ючюн, биринчи подъездегиз элтген эшикчик бла тюшюп, юйню тегереги бла чабып барып, кесибизни подъездни ачылып тургъан эшигине кирдим.

Мен ундурукъда жюн жууургъанны тюбюне терк ташайдым. Хар нени да кёрюрча, бир гитче жепичик къоюп, башымы букъдуруп жатдым.

Къабыргъадан манга къоянчыкъ айып эте къарайды. Къууана, музейден къайтханымдан сора, огъесе къарындашым бла бирге тургъан отоуму чертир ючюнму, мен бояула алып, къабыргъада къоянчыкъ ишлеген эдим. Ол къоянчыкъны ёсюю бир сексен сантиметр болур эди: бир къулагъы – ёрге къарап, экинчиси – энишге салынып. Мен ангылагъаннга кёре, аны эки тюрлю хали барды – бирде иги, бирде аман.

Къалай-алай болса да, къоянчыкъ къууанчлычыкъ болгъанды: кюле тургъан кёзлери, эки уллу тиши, эки жанына ёсген мыйыкълары. Мен, кесим ишлеген суратдан уллу къууанчлы болуп, ёхтемленеме. Алай атам бла анам а жангы ремонт этилген отоуну бузгъаныма хазна ыразы болмагъан эдиле. Ала кёп болмай, бизни отоуну акълап, аны юсюне уа валик бла алтын гюлчюклери болгъан накъыш ызла бардыргъан эдиле. Ол заманда хар ким да аллай ремонт эте эди. Мени уа ариулукъну, таплыкъны юсюнден кесими энчи къарамым, ангылауум бар эди.

Не сейир, не алапат, мени халими билгичи кибик, ма бу къоян манга хар заманда башха тюрлю къарайды. Бу жол аны кёзлери кюлмейдиле, кёрюннген да жаланда салыннган къулагъы этеди. Ол манга ыразы болмагъанын кёргюзтеди. Аны мудахлыкъ эм сокъуранулулукъ бийлегени туурады.

Юйню ичинде аякъ тауушла эшитилдиле. Асыры къоркъгъандан мени санларым къурушдула. Анам бизни отоугъа ачыу-

ланып, хыны кирди. Юсюнде ариу мор жыйрыгъы аны субай санларын туура этеди.

– Сен къайда айланаса? – деп кыгчырды анам манга айланып.

Мен, жилимсырай-жилямсырай, битеу болгъан затланы – базарны, харбызланы – юслеринден да айтдым, алай чардакъны уа сагъынмадым. Тюз «харбызланы къотара эдик» деген сёзлени эшитгенлей, анам, шайтанлы болуп, къатында тургъан резин сапогну сермеп алып (Ол да къайдан чыкъгъан эсе да алайгъа?!), аямай кереклими берди. Алай мен кесими къоруулай, жууургъан тюрбюне башымы терен букъдургъанлыкъгъа, ол сапог келип, тюз бурун сыртыма тийди. Мен тёзалмай, ачы кыгчырдым. Ол кыгчырыкъ анамы, абызыратып, шошайтды. Къоркыгъандан, сапогну да узакъгъа сызып, жууургъанны бир жанына хыны къаплады. Сора мени къоркъуу бийлеген бетими, кёбюп кыызаргъан бурунуму кёрдю. Бизни юйде уппа этген, къучакълап ариу айтхан төре болмагъанды, аны себепли мен аллай затланы сакълагъан да этмей эдим анамдан. Тюйгенин тохтатханына да къууанып къалгъанма.

Бир кесек шошайгъандан сора, мени бурунума къарады, бодяганы келтирип, аны аямай сюртдю. Алайсыз да ол ачыгъан жерге аны да басып сюртсе, къалай сунаса, андан да бек ачыта эди. Ол сагъатда анамы къарамы мени мангылайыма илинди. Аны тюплери да къаралгъан уллу кёзлери андан да уллу болуп, чыгып кетерге жетдиле:

– Бу а неди? – деп, хыны сорду, мангылайымы кёргюзте.

Манга жети жылчыкъ болгъанлыкъгъа, бу кюйген къайдан чыкъгъанын жашыралмазлыкъымы мен бек уста биле эдим. Аны ючюн ётюрюк айтыргъа тюшдю: «Юйню мюйюшюнден чабып чыкъгъанымлай, Васька Проволовский да башха жанындан аллыма чыгып къалгъанды да, эслемей, аны къолунда тюнюрбюне мангылайым бла урулгъанма».

Анам алгъа къолларын бир бирине урду, андан сора башындан къаты тутуп, башы атылгъан этгенча, ол а аны жабышдырыргъа кюрешгенча, къоллары бла башын андан да къаты тутуп, иги кесек турду. Сора ачыкъ жилияды:

– Сени ызынгдан къарар адам жокъ, барыбыз да – иште. Сен ёссенг, не тукъум адам боллукъса? Бу аман жыйынны къайдан тапханса? Сен ала бла айлана кетсенг, тюргеге да тюшерсе, – деп, андан сора да кёп аман затланы айтды.

Мени уа жууургъан тюрбюнде, нек эсе да аны тышы да жокъ, башым уллу сагъышха къалды. «Мен къаллай болмачы адамма. Энди тап, иги адамла мени бла сёлеширге да унамазла. Энди ала барысы да биледиле мени базарда, чардакълада айланнганымы,

къайда къалгъан-къулгъан аман сабийле бла шуёх жюрютгеними». Андан сора Надъканы сатхычлыгъы мени жюрегими бек къыйнай эди. «Ол мени чардакъда атып кетгенди, ол менден акъыллы, узакъгъа къарагъан сабий, мен а – башсыз тели, алай керек эди манга». Сора аллай сагъыш да келе эди эсиме: мени чыракъны ёчюлтгенча бир ёчюлтюучюм болса эди, жашаууму жаратмагъан жерчигин ёчюлтюп, унутуп къоярча, кече бир жанына кетгенча, жангы кюннге жол бере.

Мени хатамдан анамы сёзлеринде аллай бир бушуу, жюрек къыйынлыкъ бар эди. Мен анга асыры жаным ауругъандан, анамы къучакълап, кесиме къысып, жапсарлыгъым келди.

Экибиз да атама бла къарындашыма зат айтмазгъа оноулашдыкъ. Кеси кесими жапсара, эртте окъуна жукълап къалдым, мени «ариулугъуму» ол кюн юйде эр кишилерибиз кёрмедиле. Эрттенликде школгъа атланыргъа керек эди. Бурунум андан да бек кёпгенди, эки кёзюмю туюбу да – бирча къаралып, мангылайымда – кюйген тап да сууланып. Мен, асыры ариудан, кёз къамата эдим. Школгъа бармай къалыргъа кишини эсине келмеди. Мен а бара барып, кесими халкъгъа кёргюзтдюм.

Манга ачыугъа этгенлей, эшик аллында Васька сюеле эди. Мени кёргенинлей, ол, харх этип кюлюп:

– Охо, эгечим, тюз манга ушап къалгъанса да, эрининги тигилгени жетмейди ансы (Аны къоян эрини бар эди), – деди.

Тынгылагъанлай, сёз къайтармай, жаны бла ётюп кетдим, тилеригими да тилемей, «мени мангылайым ючюн анам санга урушса, мени сатма» деп тилерик эдим.

Мындан бир зат тилеп, шуёх болгъан игиликге келтирмезлигин мен бек иги ангылай эдим. Анга адамла акъылдан жартыракъды деучюдюле. Анасына, къоншуларына кёп къыйынлыкъ береди. Ичерге эсине тюшсе, ол къычырыкъ-хахай этип, туюш башлап, ахча дау этеди. Кеси да – урларгъа ёч, аны къой, жууулгъан быстырланы да къымаргъа угъай демейди. Арта уа, стаканны башына кеф жиялумукъларын саркъыта, барысындан да кечгинлик тилейди.

Кеси да бир тюрлю къызла бла шуёхлукъ жюрютеди. Аланы юслери-башлары тозурап, харип бетлеринде – бояулары жагъылып: бирде агъарып, бирде къызарып. Аланы ауузларындан бир тюрлю аракъы, кюйген ийис урады, юслеринден а – эриши, учуз дух ийис чыгъады. Къара чындайларында – кеслери жалан бутларына ызлагъан къынгыр ызлыкъла. Кёп кере ала Васьканы отоуна барырни аллында, чындайларыны жыртылгъан жерлерин кёз бояу бла бояп киредиле.

Кесини шуёхлары, къоншулары бла Васька ариу айтып, башын кёп аурутмайды. Барысына да къычырып, аман айтып

кьююучуду. Жангыз мени анама иги болуп, хурмет берирге кю-решеди.

Ичген заманында, ичгени уа кюн сайын, алай айтады анама:

– Надежда! Мен сени Пётрунгу ёлтюрюп, сени аллыкъма, мени Эсмиральдам!

Ол заманда «Собор Парижской Богоматери» деген кино хар кинотеатрда бара эди. Кертиси бла да, мени анам бек ушай эди Джина Лоллобриджидагъа, алгъада айтханымча, Васька уа – Квазимодогъа, ёсюмю жетмей эди ансы.

Хар заманда анам аны айтханын кюлкюге айландырып, аны эсин башха хапаргъа бура эди. Алай бла экиси эки жанына ариулукъ бла айырылып кете эдиле.

Школдан сора мен, Андерсенча, «уста жомакъчы», нёгерлериме кесими тапкаладан кетгеними юсюнден жюрекни жарсытырча хапар айтдым.

Алай юйде мени жюрегим чанчырча саугъа сакълайды. Къарындашым тюнене мен этип айланган ишлени, мангылайымы къалай кюйгенин да билгенди. Алай ол билмей эди, мен анама башха таурух айтханымы, атамы уа тюненеги жумушладан бир хапары да болмагъанын.

Аллаха шукур, хар зат да бошалды, бу азап бетимде къаралгъан бояула бла чекленеди деп къууанып тургъанымлай, мени ётюрюгюмю, андан башха аман халими да ачыкъ этилиуюню къоркъууу чыкъды.

Жангыдан тюненеги кюнню азабын чыртда кётюраллыкъ туююл эдим. Ичиме биягъы къоркъуу кирди, жюрегим чыгъып кетерча болдум. Ётюрюк айтыргъа суймей эдим, алай жангыдан анама айтмагъан затланы кюшуп айтыргъа къарыуум жокъду. Ётген затны тюрлендирир амал болмагъанын ол кюн ангыладым. Халкъ айтханлай, ётген жауунну жамычы бла къуумайдыла. Бу зат бир заманда бошаллыкъ болурму деп сэгъыш этдим, мени жюрек къыйыным, ирис конфетге ушаш, бир бармакъдан айырсам, башха бармакъгъа жабышады.

Болушлукъ келди мен сакъламагъан жерден. Ишчи кюнню ортасында атам юйге келди. «Тюбюнде машина сакълап турады, терк жыйылыгъыз, биз Богданкагъа кёчезиз, «Кабардинка» ансамбльни общежитиясына», – деди ол.

Мени этип айланган ишлерим не тюрлю эселе да, бу мен жанымдан суйген арбаздан кетерге, нёгерлеримден айырылыргъа, къайры эсе да кёчерге бирда суймейме. Бираздан анам да келди, мюлкюбюзню уллу ундурукъ жабыулагъа ашыгъышлы жыйышдырып, башларын къысды. Анам, мени, къарындашымы да абызырагъаныбызны кёргенде, биз бир зат да билмегенибизни ангылады. Сора айтды: «Билмей тургъанлай, бизни

юйюбюзге ремонт этерге оноу этгендиле, андан кёчебиз бир кесек заманнга».

Ма санга, биз а юйлени акълап, оюула салып кюрешгенбиз керексизге. Неда къаллай къоянчыкъ ишлегенме! Биз а кёчген этебиз.

Бюгюнлюкде алай кёчюуге ыйыкъдан аз заман керек болукъ туююл эди. Сейир туююлмюдю, бусагъатда дачалада, гаражлада, кладовкалада дуня бла бир хылымылы затла жыйыладыла. Бир заманда керек болур деп жыйгъанлай турабыз. Ол заманда уа эки-юч сагъатны ичинде битеу мюлкюбюзню машинагъа жыйгъанбыз.

Ма алай хар зат да кеси аллына буюрулгъаныча болуп къалады: аман жыйындан да кери турургъа керек болмады, мени базарда, чардакъда айланнганым да кишини иши болмады, нёгериме кёлкълдым да кеси аллына кетди, алай кесим а бир затны унутмайма, къуру эсимде тутханлай турама...

Биз сахарны ортасындан къыйырына кёчдюк. Кёзюмю тубюнде къаралгъанлары кетгинчи, бир ненча кюн школгъа бармай турдум. Энди жангы болумгъа юйренирге керекди: автобусда жюрюрге (Алгъын жаяу юч минутха жетиучю эдим), общежитни жорукъларына сыйыныргъа, жангы адамланы, башха районну да таныргъа, школда жууаплы болургъа.

Соломон айтхан тюздю: хар не да ётеди...

*АХАЛАНЫ Лариса
кёчюргенди.*

«НАСЫПХА АТЛАМ ЭТЕМЕ...»

Онунчу январьда белгили назмучу, жазыучу, публицист, КъЧР-ни халкъ поэти Сүйюнчланы Алимни жашы Азамат туугъанлы 100 жыл толгъанды.

Сүйюнчланы Азаматны жашау жолу, чыгъармачылыгы да Ата журтуна сүймекликлигин, тюзлюгюн, халаллыгъын ачыкълайды.

Аны атасы Алим халкъ айтыулары, нарт сёзлени уста билгенди. Баям, андан берилген болур эди Азаматха адабиятха сүймеклиги, фахмусу да.

1935 жылда Сүйюнчланы Алимни, байса деп, мюлкюн сыйырып, тутадыла. Ашаргъа ашлары да болмай, кёп сабийли юйюр къыйынлыкъ сынайды. Аналары сабийлерин кечиндирир ючюн, кёп къыйынлыкъладан ётеди, аталарына ишлерге тышына барыргъа тюшеди. Жетинчи классны бошагъандан сора, Азамат къарындашы Юсуф бла Микоян-Шахаргъа кетеди. Школ жылларында окъуна Азамат назмула жазып башлайды. 1938 жылда ол рабфакга киреди, анда стипендия алып башлайды. Мында баш жаш белгили къарачайлы назмучула бла – Къочхарланы Къасбот, Семенланы Сымайыл, Байкъуланы Даут, Къаракетланы Исса бла – танышады.

Уллу Ата журт уруш Азаматха да жетеди, ол 1942 жылда Донда къазауатха къатышып, анда жаралы болады. Ётгюрлюгю ючюн Сюйюнчланы Азамат Уллу Ата журт урушну экинчи даражалы ордени бла эм башха майдалла бла да саугъаланнганды.

Азамат халкъы бла бирге кёчгюнчюлюкню азабын да сынайды. Жашау аны сынар ючюн къоймагъанды: Кавказны келечиси, Къызыл-Къумда тую кериуанны жюрютюп тургъанды, Чимкент пединститутта билим алады. Азамат СССР-ни кёчгюнчюлюк ишлерине къажау сюелгенледен бири болгъанды. Ол къыйын жыллада, къоркъмай, кесини чыгъармаларында терс оноу бла кёчюрюлген халкъыны жүрек аурууун ачыкълайды.

Ата журтуна къайтханда, Азамат КъМР-ни къырал университетини аспирантурасына киреди, аны бошайды. Кёп жылланы халкъгъа билим берген жаны бла ишлейди. КъЧГПИ-де халкъ чыгъармачылыкъны эм къарачай халкъны тарыхыны юсюнден лекцияла окъуйду, жаш къаламланы ёсюулерине уллу къыйын салады.

Азаматны биринчи юйдегиси Любовь Петровна Лукина дунясын эртте алышхан эди. Ол да Орта Азиягъа баш иеси бла бирге кёчюрюлген эди. Сабийлери Олег бла Татьяна алимле боладыла. Жарсыугъа, Олег атасындан юч жыл алгъа ёледи. Олегни ишин аны къызы Бэлла бардырады. Ол Шимал Кавказны федерал университетини доцентиди.

Азаматны чыгъармачылыкъ ишинде нёгери аны экинчи юйдегиси Елизавета Ахматовна болгъанды. Ала бирге он жыл жашагъандыла, бирге кёп къууанч, жарсыу сынап.

КъЧР-ни халкъ поэти Сюйюнчланы Азамат кесини чыгъармачылыгъында тилни байлыгъын, фольклорну, орус классиканы бирге келишгенлерин ачыкълайды. М. Лермонтовну чыгъармачылыгъына уллу сый бергенди.

Белгиле поэт кесини жазгъан ишлеринде Ата журтуна сюймеклигин, жерини хар ташын-чёбюн багъалагъанын билдиреди. Ол былай жазады:

*О, Ата журтум,
Сени жолларынг
Къууанч, насып да берелле.
Сени кюнюнгю
Мен кюзгю этип,
Жашауну жарыкъ кёреме.*

Бу алты тизгинде кёрюрге боллукъду, аны жашауу туугъан жери бла къалай байланнганын, жүрегини хар урууу да аны ючюн тепгени хакъды. Кёп къыйынлыкълардан ётюп, туугъан жеринден узакъда, Орта Азияда, жаны жашаргъа терми-

лип айланганда, жүреги, акъылы да Азаматны туугъан жеринде эди:

*Мен жер юсюнде,
Мен жер жүзюнде
Кёп топуракъны тепледим:
– Ах, туугъан элим,
Ой, ёсген жерим, –
Деп, сени кюсеп изледим.*

Азаматны назмуларында тауларына, жерине сүймеклиги чексиз болганын эслейбиз. Ол керти да чынтты поэтни ышанларыдыла. Баям, уллу назмучу жүрегинде ол сүймеклиги болмаса, бу тизгинле бла бизни шагъат эталлыкъ туююл эди:

*Атам-бабам, сайлай келип дуняда,
Жашар жерге бийик жерлени алгъанла,
Къарап кёрсем, мен таулары къатында
Башым кёкге жетген кибик болама.*

Аны чыгъармаларында биз келлик төлюлеге къайгъыргъанын, игилик этерге излегенин, дунягъа насып тилегенин кёребиз. «Насыпха атлам» назмусундан төрттизгин ол сөзлериме шагъатлыкъ этедиле:

*Келлик төлюге болалсам себеп,
Мен муратыма жетеме.
Бююн адамлыкъ этала эсем,
Насыпха атлам этеме.*

Бу тизгинледе Азаматны адамлыкъны багъалагъанын, ол сезим бла дунягъа ахшылыкъ этерге итиннгенин эслерге болдукъду.

Баям, Суююнч уллуча адамларыбыз болмаса, бююнлюкге ана тилибиз сакъланмазлыкъ сунама. Ана тиллерин багъалап, жылдан-жылгъа, ёмюрледен-ёмюрлеге, төлюледен-төлюлеге ётдюрюп келгенлери баямды. Бу төрттизгини келедиле келюме:

*Анам берген,
Атам билген,
Халкъым суюген
Ана тилим.*

Назмучу кесини чыгъармаларында анагъа ыразылыгъын, уллу сүймеклигин, ананы – балагъа, баланы – анагъа къай-

гъыргъанын ачыкълайды. Баям, ол хар назмучуну чыгъармаларында да болур, алай Азаматны назмусунда энчи жылыу бла бериледи:

*Балаларынг ауруса,
Сен кюлмейин, ышармай,
Кесинг къарап кече, кюн,
Башхалагъа ышанмай.*

*Къыйын кюнде кёл эте,
Бизни жолгъа ашырып,
Сакълап турдунг, жукълатмай,
Отубузну ышырып.*

Бюгюнлюкде Суююнчланы Азаматны чыгъармаларын КъЧР-ни орта школларында окъуйдула, башха тиллеге да кёчюредиле.

Александр Пушкинни, Михаил Лермонтовну, Сергей Есенинни, Мусса Джалилни эм башхаланы назмучу къарачай тилге кёчюргенди. Лермонтовну Суююнчланы Азаматны кёчюрмесинде бир назмусу бла шагъырей этеме:

*Жукълайдыла тау башла,
Мутхузлукъда кече.
Шош ёзенле толдула,
Къарангы да кече.*

*Къымсыздыла чапыракъла,
Букъуламайды жол.
Сен да солурса, сакъла,
Ашыкъма, сабыр бол.*

(«Тау башла»)

Суююнч улу адабиятха 60 жылын бергенди, аны айныууна уллу къыйын салгъанды. Бусагъатда Суююнчланы Азаматны чыгъармачылыгына атап, алимле монографияла, башха илму да ишле жазадыла.

БЕЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил

СЮЙЮНЧЛАНЫ Азамат

НАСЫПХА АТЛАМ

Жашагъан чакъда, тюбеп сау-эсен,
Насыпны кёкде излеме.
Мен, жерде халал уруна эсем,
Насыпха атлам этеме.

Зорлукъ алкъын къорамагъанд жерден,
Ол тауусулгъанды деме.
Душманнга жаулукъ мен эте эсем,
Насыпха атлам этеме.

Жашау жолла, оза чекледен,
Узакъ жерлеге элтелле.
Мен, шохлукъ къолну тутала эсем,
Насыпха атлам этеме.

Келлик тёлуге болалсам себеп,
Мен муратыма жетеме.
Бюгюн адамлыкъ этала эсем,
Насыпха атлам этеме.

БИЙИК ЁЛЧЕ

Атам-бабам, сайлай келип дуняда,
Жашар жерге бийик жерлени алгъанла.
Къарап кёрсем, мен тауланы къатында
Башым кёкге жетген киби боллама.

Атам-бабам, сагъыш эте дуняда,
Таурухлада бийик ойла къойгъалла.
Мен алагъа тынгыласам хапарда,
Башым кёкге жетген киби боллама.

Атам-бабам, жюрюй, сынай жашауда,
Иги адетни жорукъгъа салгъалла.
Ёрге туруп, жаш сый берсе къартлагъа.
Башым кёкге жетген киби боллама.

Огъур ишге, меннге къала этгенча,
Тамам керти кѣлюм бла къууанама.
Минги тауну айрысындан ѓтгенча,
Башым кѣкге жетген кибик болама.

Мени бла бир журтлула, урунуп,
Коммунизмни бийигине баралла,
Жангы хорлам этсе халкъым, учунуп,
Башым кѣкге жетген кибик болама.

Мени бла бир журтлу адам аламны
Тасхаларын ача эсе, махтанама.
Эте эсе Жерден Айгъа атламны,
Башым кѣкге жетген кибик болама.

Октябрьни иннетлери жайылып,
Жер юсюнде жангы жюрюш алалла.
Кѣтюрюлсе къызыл байракъ чайкъалып,
Башым кѣкге жетген кибик болама.

НАСЫПЛЫ САН

Насыплы сан, насыпсыз сан дейдиле,
Къууанч-бушуу тюбегенден ойланып.
Алгъын мен да ийнанмаем ол сѣзге,
Ѓнге бюгюн сагъыш этдим, ийнанып.

Жети деген ѓлче болгъанд бурундан:
Жети кере ѓнчеле да, сора – кес,
Ѓтдюр бийик кѣкню жети къатындан,
Энип, жерни жети къатын теш.

Жанкъылычны жети тюрлю бояуу
Огъур кѣпюр болад, дейле, кѣклеге.
Адам улу жети бла жашауун,
Муратларын байлагъанды кѣп кере.

Жети жулдуз – Жетегейли болгъанды
Къара кече – ажашханнга жол уста.
Адам улу кѣп ѓмюрню баргъанды,
Умутлары жулдузлача жарыта.

Эрттеледен халкъ суйюучю сейир сан
Ѓлче болгъанд жыйырманчы ѓмюрге.

Ноябрьни жетисинде совет кырал
Дуниягъа жангы туугъанд ёсерге.

Эс базманнга сал да, мындан оюм ал,
Сёзю бла халкъым ишин бир этгенд.
Октябрьни жетисинде бизни халкъ
Жашаууну Баш Законун бегитгенд.

Къулу тюлме не тюшню, не ышанны,
Бек сюеме мен жашауда кертини,
Алай а халкъ сайлай эсе бу сапны,
Мен санайма насып сеннге жетини.

ТУУГЪАН ЖЕР

Таза тау хауанг
Жаныма балхам
Болгъанды туугъан кюнюмде,
Сени кюнюнгю
Этдим мен кюзгю
Жашауну жарыкъ кёрюрге.

Мен жер юсюнде,
Мен жер жюзюнде
Кёп топуракъны тепледим.
– Ах, туугъан элим,
Ой, ёсген жерим, –
Деп, сени кюсеп изледим.

Къайры барсакъ да,
Къайда болсакъ да,
Бир сейир кючле тарталла:
Ата босагъа,
Туугъан от жагъа
Хаман чакъырып туралла.

О, Ата журтум,
Сени жолларынг
Къууанч, насып да берелле.
Сени кюнюнгю
Мен кюзгю этип,
Жашауну жарыкъ кёреме.

ЖУКЪЛАП ТУРГЪАН СУУДАН ТИЛЕК

Дангыл тюзде суу, жайылып,
Толкун таууш этмей жукълайд.
Жууургъанча, булут басып,
Сууну тюшюн сабыр сакълайд.

Суу кёреди ырахат тюшле:
Кюн кышлыкъгъа жетип келе,
Жагъасында – бичен тишле,
Башында – акъ кёгюрчюнле.

Къарачайда эрттеледен
Былай бир айтыу барад:
Жукълагъан суугъа тюбесенг,
Тилек тиле – къабыл болад.

Ийнанмайын къалай этгин
Жашауда огъурлу кючге?
Нарт аккамча, тилейме мен,
Иги жора тюшюп эсге:

Жукълап тургъан огъурлу суу,
Дунияда болмасын къазауат.
Неден да алгъа жер болсун
Сют уюгъан кибик, ырахат!

КЮН

Сабийликни сезимине бой бере,
Хар бир элни Кюню барды деп, эсим
Чыгъа эдим эл къатында тебеге,
Кёрюр ючюн къоншу элни да Кюнюн.

Къарай эдим мен, кёрлюкча, дупшурдан,
Кюн таякъла кёзлерими къаматып:
Кюн тураед эки элни башында,
Экисин да бирча тенгши жарытып.

Заман ётюп, жетгенинде мени ангым,
Кёрдюм, барып сахарлагъа, элlege,
Сора билдим Кюнню жангыз болгъанын
Дунияны юсюндеги жерлеге.

О сабийлик – кёзбау оюм, жомакълыкъ,
Эртте атдым кёзлеримде ауунгу.
Тенг болса да бюгюн жерде кюн жарыкъ,
Айырама мен шохуму, жаууму.

Излегенле барды жерни юсюнде
Тийдирирге Кюнню жангыз кесине.
Сабийден да сабий болгъан кишиге
Жомагъымы мен салама эсине.

КЮН ТУТУЛГЪАНЫНДА

Кюнню бетин къара тамгъа
Басханында,
Жерни юсю мутхуз болуп
Къалгъанында,

Жан тамырым алай чанчды,
Алай чанчды,
Кюн ачылмай къаллыкъ кибик,
Къоркъуу басды:

«Не этербиз, атом уруш
Жерни алса,
Не этербиз, кюнню жарыкъ
Кёзюн жапса?»

Мараз болдум, бу сагъышха
Кетип эсим,
Ток ургъанча, титиреди
Аркъа жигим...

Ким эсе да тыйгъан кибик
Тылпыууму,
Мен тохтадым, алалмайын
Солуууму.

Кетгенинде кюнню юсюнден
Кёлеккеси,
Меннге жашау къайтханча
Сезди эсим.

О алтын кюн! Жарыгъынгы
Къызгъанма сен.

Сен жабылгъан такъыйкъагъа
Азгъанма мен.

Къайда эсе да атомчуну
Къара къолу
Узалмасын кюннге, тютюн
Жалын болуп.
Жерни битеу жапмаз ючюн
Къара къурум,
Адам улу, сен мындан эт
Терен оюм!

ДОММАЙ

Бурун кийик доммайла
Тутушуучу талала,
Тоханала салынып,
Нюр чыракъла жаналла.

Кёгюнгде кюн таякъла
Алтын окъа согъалла.
Кюмюш шорха чат суула,
Жылтырап, жанып агъалла.

Альпинистле, туристле,
Ыранлагъа минишип,
Тау башлагъа чыгъалла,
Къушла бла эришип.

Тюрлю-тюрлю хансларынг
Жашил нюрге бояйла.
Доммай, сени кёргенле
Къарамынгдан тоймайла.

Къарнашлыкъны, тенгликни
Отун шынкъарт этейик.
Шохлукъ отну жылыуун
Тюз тенглеге берейик.

ТЕНГИЗ

Суу анасы сенден ариу
Тапхан болмаз ёмюрде.
Кюн таякъла шын туралла
Сени кёксюл кюзгюнгде.

Не азчыкъ да аяз урса,
Толкъунларынг жылтырап,
Суу сенгилчек ойнайдыла,
Шорхаларынг шуулдап.

Кече-кюн да ёшюнюнге
Суу минчакъла тагъаса.
Кюбюрчегингден чыгъарып,
Чокъуракъла атаса.

Чий дарийни ёнчелейди
Сени къарынг, къулачынг.
Жагъаларынга тёгюледи,
Сыйынмайын къууанчынг.

Асыры бек суюгенден
Сюймеклигинги бересе.
Сени жылы эринлеринг
Жерни уппа этеди.

Дунияны бар ийнагъын
Къучагъынга жыйгъанса.
Мени да сен толкъунунгу
Инбашына алгъанса.

Мен, тауладан келген таулу,
Жюземе эркин боюнунгда
Чайкълалгъанча анамы тынч
Бешигинде, къоюнунда.

Сен бийчени суу къазаны
От жагъылмай бёркеди.
Кёмюклерин акъ сют кибик
Жагъасына тегеди.

Толкъунларынг – чын табакъла
Базман кибик чайкъала.
Къанатлары – чауук эте,
Учадыла чайкала.

Сени, тамам кёлю ачылып
Жаратханды табийгъат.
Жер жарады ариулугъунг,
Сен – сейирлик, аламат.

Сеннге Къара тенгиз ат
Аталгъанд бош, жангылыч.
Керти атынг а – кёк тенгиз
Не жайылгъан жанкъылыч!

Бир-бирледе, усунг тутса,
Бузаса кёк къанынгы.
Къайыраса сен, огъурсуз
Аслан кибик, жалынгы.

Тенгиз, къарынынг, къобуз болуп,
Бирден согъад жюз минг макъам.
Бир бушууну, бирда тойну
Мен эшитеме, тынгыласам.

Керекди кёп билирге
Адам, жашай ёмюрню.
Къалай боллукъду ёлюрге,
Кёрмейин бу сейирни?!

ЖУЛДУЗЛА

Мен жайлыкъда бир кече
Къош аллында таяндым.
Кече – кёксюл, кёк – чууакъ,
Жулдузланы санадым.

Накъут-налмаз сепгенча,
Тамам ачыкъ кёрюнюп,
Кёксюл кёкню къоюнунда,
«Къой жол» тюшгенд тёгюлюп.

Темиркъазакъ, Сюрюучю,
Жетегейле, Эгизле,
Боюнсхала – хап-хазыр,
Жегер кибик ёгюзле.

Сабанчы тиширыуча,
Ай, орагъы – къолунда.
Кече ётюп барады
Туура мени башымда.

Кече да ишчи кёреме
Бош турмагъан къоллары.
Жулдузладан толуду
Урунууну жоллары.

АНА ТИЛИМ

Жаным-тиним – Ана тилим, Сенден алдым Окъуу-билим.	Кесим суйген Къар таулары Сюеме мен Башдан-аякъ, Айтсанг нарт сёз, Таурух, жомакъ.
Анам берген, Атам билген, Халкъым суйген Ана тилим.	Сюеме мен Жырларынгы, Къушла къонган Тауларынгы.
Ана тилим – Тийген кюном. Сени бла айтсам, Уллуд кёлум.	Эсен чыкъмаз, Унутулмаз, Жаным-тиним – Ана тилим.
Башха тилге Юйренирге, Сен болушдунг Кёп билирге.	Сеннге барды, Ана тилим, Жюрек толугу Суймеклигим.
Амма айтыучу Белляуланы,	

АНАМ

Жокъдан керти бар этип,
Баурунда кётюрюп,
Анам, бизни ёсдюрдюнг,
Акъ сютюнгю ичирип.

Суу агъачынг – боюнунгда,
Урчукъ – хаман къолунгда,
Кёзюнг къыймай сен бизни
Тюшюрюрге къоюнунгдан.

Балаларынг ауруса,
Сен кюлмейин, ышармай,
Кесинг къарап кече-кюн,
Башхалагъа ышанмай.

Къыйын кюнде кёл эте,
Бизни жолгъа ашырып,

Сакълап турдунг, жукълатмай,
Отубузну ышырып.

Барыбызгъа, ой анам,
Сени эсинг бёлюнюп.
Жолгъа чыкъсакъ, тёзмейин,
Биз тюшонгде кёрюнюп.

Халибизге къайгъырып,
Сескекленип, сакъ болуп,
Бизни ючюн, ой анам,
Къара чачынг акъ болуп.

Жашау уллу тенгизди,
Ол тенгизден ёталмай,
Сен бичгенча, ой анам,
Биз да тамам ёталмай.

Заман чабып, ой анам,
Биз да сюрюп жеталмай.
Жашау кетип барады,
Сени ыразы ёталмай.

Ана бирди дунияда,
Ана эки болмайды.
Кёзюм къарап турса да,
Жюрек сенден тоймайды.

Мени ургъан жюрегим —
Сени жюрек кесегинг.
Анам, сеннге тилегим:
Узакъ болсун ёмюрюнг!

КЁЗ ГИНЖИ

Кёз гинжим, кёз гинжим,
О жюрек чырагъым,
Ёмюрлюк жым-жымым,
Дуния жарыгъым.

Сени бла кёрдюм мен
Анамы сыфатын.
Меннге билим берген
Харифни суратын.

Сен меннге танытдынг
Жарыкъ Кюнню, Айны,
Зауугъун, ийнагъын
Тиширыу чырайны.

Сюдюрдюнг сен меннге
Юйюмю тыпырын,
Байладынг жериме
Жюрекни тамырын.

Сюдюрдюнг сен меннге,
Журтуму тауларын,
Кетдим эсе кеннге,
Ызыма къайтардынг.

МЕНИ ЖЫЛЛАРЫМ

Мени жылларым – кёчген кериуан,
Узакъ жоллада айланган,
Сен мени къайры алып бараса,
Ётюп тюзледен-тауладан?

Мени жылларым жюксюз кериуан
Отну-сууну да сынагъан,
Къайры элтсенг да, ызыма къайтар, –
Айырма Ата журтумдан.

Мени жылларым жюксюз кериуан
Болмасын ансы, мен мындан
Аркъан атарма келлик ёмюрге —
Иш – кёп, ёлюрге жокъ заман.

Мени жылларым – жюксюз кериуан
Балагъы жолда ашалгъан.
Бек насыплыма, Насып къалагъа
Жангыз бир ташчыкъ салалсам.

Мени жылларым – кёчген кериуан,
Узакъ жоллада айланган,
Сен мени къайры алып бараса,
Ётюп тюзледен-тауладан?

ГАЗАЛАНЫ Амина

ЭКИ АУАЗ МЕНИ БАШЫМДА

Багъа костюм.
Акъыллы бет.
Жарамайды,
къызчыкъ,
кюлюп турургъа.

Бийик даража
жюрютюрмю ниет,
къуллукъ этгенде
алдаулу
«къабукъгъа»?

Бир кёрчю
ачыкъ жүрегинг бла
чыгъып,
халкъны аллына –
болрунг кюлкюлюк...

Мени уа,
салкъынлыгъымы да
атып,
келеди
жаун тюрбюнде
чабарым...

Сюе эдим
жюрегимде
чексизлик,
жарыкъ къудурети да
баям болсала.
Мени ичимде
кюл бурхуму –
угъай,
битеу дуняла
бетлерин ачсала.

Алай а
жашау
этерикмиди бет,

Ол дунияларым
сызылмазча кирге?
Багъа костюм.
Акъыллы бет –
эт...
Жарамайды,
Къызчыкъ,
кюлюп туругъа.

* * *

Жулдузлу
тенгизден
суу турады, тѳгюлмей.
Бу шошлугъ а
шошлукъмуду,
кимди билген?
Сѳзюмю накъышы
гыранчача тѳйюлмей,
кюзюнде
ит чибинча
жерде сюркелген –

ол ачыйды кеси –
ачытырча кимни да,
ол кюеди кеси –
кюйдюрчача кирни.

Ол
жашил таланы
жандырады,
жарсымай.
Ол кюлю бла
жууады жерни терисин.

Ачыуну урлугъу,
сен
нечик къарыулуса!
Жилямукъ бла уудан
этилгенчаса сен.
Ол жашил талада
басдыргъан
сундула да,
Таланы жандырып,
сен
чыкъгъанса
жерден.

Сен
чыктыгъанса алай –
сау жерни къарыуу да,
Аллахдан ыразылыкъ да
болгъанча
сенде.

Ол кюлню юсюнде
мирзеуюнг
бир ариуду,
Бир ариу
чайкъалады,
тенгизча желден.

ТАУЛАНЫ ЖАЗА¹ ТЕПДИРГЕНДЕ

Эл аузуу – элек.

Нарт сёз

Назму да
тилекди,
назму да – тилек,
унну уа
тохтамай
элейди элек.
Элек ичинде
къабукъла
къалырла,
уннга тюшмезле –
турурла, къалтырай.

Таза унумдан
мен
басарма тылы,
О, ненча жанны бард анда къыйыны:
жетсе кезиуу
сабанны оргъанла,
будай башланы
тирменде тартханла...

Ыразыма!
Махтау
мен айтама сизге,
арымайы-талмай
ишлейсиз
бизге.

¹ *Жаза* – къадар.

Этген ишигиз
хар арсар кюнюмде
береди къарыу
амалсыз кезиуде.

Мени сабаным,
сен тюйюлсе къуру,
оруп жыйдыла,
сен болганса унум.
Унну
тазалар
заманны бёлеги,
мени жаууму
болмасын
элеги.

СЕН БАРСА

Жангы кюн.
Бу кюн.
Болургъа!
Сен барса –
сюй ангыларгъа.
Сен барса,
«Жокъса!» –
дегенле,
жарсыма,
суймей кёрюрле.

Санга
буюрулган затны
бир жан алмаз,
болуп къаты.
Къара, ашыкъмай,
дуниягъа,
алчы кюрешмей болургъа:

тауда къаргъа,
кёкде айгъа,
тасха жырын айтхан
суугъа,
гюлле бла
ойнаган желге,
бузламаган жюрегинге,

Битим берген къара жерге –
кирсек да
ахырда кёрге.
Бар дунияда
жаны саугъа,
аны да кёргенинг –
саугъа.

ТЮШ

Отоуумда
юч чыракъны
жарыгъы
алгъын
кёрюне болур эди
артыкъ...
Энди,
энди
жетмейди манга жарыкъ,
бийлегенча
жанымы
амалсызлыкъ.

Къолуму, аягъымы да
байланып,
мен кёргенме,
къарагъанча туурадан.
Ким этгенди
дуниямы
былай мутхуз,
ычхынмазча
бу ачы болумумдан?

Сауду,
сауду энтта мени жүрегим,
жаш бёрюча
атылмаса да алгъа.
Къой
андан эсе,
ёлтюр да къой мени,
ол гюняхны сюе эсенг алыргъа.

Жип,
шынжыр да
тыялмазла жолумдан,

Къутулурча аладан
                                кюреш этмем.
Нек десенг,
эркинме –
                                жокъдула ала,
гунч болдула
                                оюмуму кючюнден.

ТЫЙГЪЫЧ БЕЛГИ

Къабырлагъа къарайма мен
терезеден.
                                Сууукъду.
                                Акъды.
Жашау – алдау.
                                Жашау – жомакъды.
Хау,
тизилгендиле элден.
Ёлюп кетгенди биреулен
сууукъ жерге –
                                чыкъмаз кёрден.
Алай
                                анга неден да неди?
Шайтан желчик
къарны элтеди,
                                жайда элтгенча
                                букъуну,
Чыгъып,
                                къучагъымы кереме
желге.
Тыйгъыч белги керекди
манга –
                                бошарча назмуму.

МАЛКЪАР ТИЛНИ БИТЕУЛЮ СЁЗЛЮГЮ

ФКЪБУ «РОССЕЙНИ ХАЛКЪЛА-РЫНЫ МИЛЛЕТ ТИЛЛЕРИНИ ФЕДЕРАЛ ИНСТИТУТУ» къабыл этип, 2022 жылда **Малкъар тилни битеулю сёзлюгюн** (Универсальный словарь балкарского языка) чыгъаргъанды.

Алай бла, журналны окъуучуларын бу сёзлюк бла шагъырей этейик. Бюгюнлюкде окъутуу иште школчуланы сёз байлыкъларын ёсдюрюу энчи жерни алады, нек дегенде ала ана тилибизде бурундан жюрютюле келген кёп сёзлени, аланы маъаналарын унута барадыла. Окъуучу уа не къадар кёп сёз билсе, ол къадар эркин сёлешеди, жазгъаны да анга кёре болады. Ол себепден устаз, къарачай-малкъар тилни дерслеринде ол затха тынгылы эс буруп, школчуланы тиллерин байыкъландырыргъа борчлуду. Аны ючюн а школчула, аланы устазлары да дерследе тюрлю-тюрлю сёзлюклени хайырланыргъа керекдиле. Бу сёзлюк да былайда баямланган ишни женгиллетирге деп жарашдырылгъанды. Сёзлюк беш бёлөмден къралады. Сёзлюкню бёлөмлерини авторлары: «Антонимлени сёзлюгю» эм «Омонимлени сёзлюгю» – филология илмуланы доктору Додуланы Аминат, «Синонимлени сёзлюгю» эм «Фразеология сёзлюк» – филология илмуланы доктору Ахматланы Мариям, «Этимология сёзлюк» – филология илмуланы доктору Кетенчиланы Мусса. «Орфография сёзлюкню» жыйышдыргъан – «Устазланы усталыкъларын ёсдюрген араны» ана тилни окъутуу бла байламлы лабораториясыны таматасы, Нальчик шахарны 1-чи номерли гимназиясыны малкъар тилден бла литературадан устазы – Къонакъланы Люба. Китапны редактору – КъМР-ни маданиятыны сыйлы къуллукъчусу, «Эльбрус» китап басманы таматасыны экинчиси Додуланы Асият.

Сёзлюкде тилде аслам хайырланылгъан лексика алфавит бла бериледи.

Андан тышында, сёзлюкде дагъыда быллай къысхартыула бериледи:

алм. – *алмаш*

белгил.алм. – *белгилеучю алмаш*

грам. – *грамматическое*

жалгъ. байл. – *жалгъаучю байлам*

кес. – *кесекчик*

кючл. кес. – *кючлендириучю кесекчик*

къарач. – къарачай вариант
мард. сѣзл. – мардалаучу сѣзлеу
межд. – междоментие
орун. сѣзл. – орунлаучу сѣзлеу
сан. – санау–
сѣзл. – сѣзлеу
сѣл. тил. – сѣлешу тил
сонг. – сонгура
сыф. – сыфат
угъайл. форма – отрицательная форма глагола
хал. сѣзл. – халчы сѣзлеу
эт. – этим.

Къарачай-малкъар тилде магъаналары бирге арталлыда келишмеген, бир бирге чюйре болгъан сѣзле – антонимле – аслам тубейдиле. Ала сѣзлюкню биринчи бѣломюнде тизгинленип бериледиле. Бу бѣломдеги сѣз тизгинледе, бир бирге антонимлик этип, тилни тюрлю-тюрлю кесеклери (атла, сыфатла, сѣзлеуле, этимле) жюрютюлгенлери ачыкъланады. Сѣзлюкдеги антонимлени иги билселе, ала сѣлешгенде, жазгъанда да быллай сѣзлени стиль жаны тап хайырланаллыкдыла.

Магъана жаны бла бир бирге чюйре келген сѣзлеге антонимле дейдиле. Антонимле тилни бир кесегине киредиле, бирча ангыламы кѣргюзтедиле. Сѣз ючюн, магъана жаны бла антонимле ариу – эриши, къарт – жаш затны бир тюрлю шартын белгилейдиле, ал – бер, ач – жап, башла – боша деген этимле – затны ишин, ары – бери, ёрге – энишге, терк – акъырын деген сѣзлеуле этилген ишни орунун, халын кѣргюзтедиле.

Антонимле тилни къайсы кесегине кире эселе да, аны битеу грамматика категорияларында тюрленедиле. Сѣзлюкде асламында тамырлары башха болгъан (акъ – къара, эгеч – къарындаш, ишле – солу, кюндюз – кече) антонимле бериледиле, тамырлары бир болгъан антонимле (фахмулу – фахмусуз, керекли – керексиз) аз тубейдиле. Статьялада антонимлени лексика магъаналары ачыкъланадыла, ала орус тилге кѣчюрюледиле, юлголеде базыкъ къара харфла бла жазыладыла. Сѣзлюкде антонимлени излерге тынч болур ючюн, баш статьяда берилген къауумну жерлери алышынып да бериледиле. Ол заманда аланы магъаналары жангъдан къайтарылмайдыла, юлголе келтирилмейдиле, жалаңда баш сѣз базыкъ къара харфла бла жазылады. Сѣз ючюн, баш статья былай бериледи:

АЛ – БЕР

Бир затны къолгъа эт, къолунг бла тут. – Биреуню къолуна тапдыр, тутдур, тийдир.

Эринчек элгенмесе, къолуна кюрек алмаз. Нарт сѣз. Терекде эрлен кѣргенбиз, Биз анга къозчукъ бергенбиз. Ёлмезланы М., Бир кибики ёрге тургъанбыз. Баш сѣзню жери алышынынган статья былай бериледи:

БЕР – АЛ

Баш статьяда этимлени иесиз формалары, сыфатланы тенглешдириу даража формалары жазыладыла, баш сёзге кьошакъ антонимле да келтириледиле. Ала бары да энчи белги бла (•) бериледиле, сёз ючюн:

АЙЫРЫЛ – КЪОШУЛ деген статьяда этимлени иесиз формалары:

- айырылгъан – кьошулгъан
- айырылыучу – кьошулуучу
- айырыллыкъ – кьошуллукъ
- айырыла – кьошула
- айырылып – кьошулуп
- айырылгъанлай – кьошулгъанлай
- айырылгъынчы – кьошулгъунчу
- айырылгъанда – кьошулгъанда
- айырылыргъа – кьошулургъа
- айырылыу – кьошулуу;

АКЪ – КЪАРА деген статьяда сыфатланы даражалары:

- акъсыл – къаралдым
- агъыракъ – къараракъ
- чыммакъ – къап-къара, дум къара;

АТА ЖУРТ – КИШИ ЖЕР деген антонимлени

- Ата журт – тыш жер деген кьошакъ антонимлери.

Сёзлюкде берилген юлгюледе тюбеген алмашла, айтымны ким айтханы, хапар кимни, нени юсюнден баргъаны окъуучугъа толу ангылашыныр ючюн, аланы ачыкълагъан сёзле тёртгюл скобкалагъа – [] – алынадыла. Сёз ючюн: Ала [назмучу кызла] туугъандыла жашаргъа, мында Ахшы, осал адетге бирча сыйынып. Зумакъулланы Т., Сайламала. [Актриса Кючмезланы Шарифа] кюлсе – саулай зал кюлгенди, жиляса – битеу къараучуланы жиятханды... Шауаланы М., Кючмезланы Р., Закий актриса. [Лохбай] уяныр, турур, жатар, Кёзлерин ачар, жабар – Эшитип турур барын, Айтмаса да хапарын. Бабаланы И., Чексиз жер. Юлгюледе элберлени жууаплары тегерек скобкалагъа – () – алынадыла, сёз ючюн: Жайсанг – табакъ кибик, Жыйсанг – таякъ кибик. (Салкъынлыкъ.) Элбер.

Сёзлюкде антонимлеге юлгюле къарачай-малкъар фольклордан, суратлау литературан, газетледен, журналладан алыннгандыла:

БАГЪА – УЧУЗ

Кёп хакъ теленнген. – Теленнген хакъы аз болгъан. [Альбер:] Да сора мен ол тор атны алайым, Кесине да багъа айта болмазла. Бабаланы И., Чексиз жер. Жашаугъа учуз къарайсыз – Аны багъалай билмейсиз, Табийгъатны сакъламайсыз, Чомартлыгъын эсгермейсиз. Маммеланы И., Сокъ, сыбызгъы! Буда жетсе, оракъ багъалы болур. Нарт сёз. Алтындан багъалы не затды? – Акъыл. Элбер. Сабийни да юсюн Жабама жылы, Сёзюмю акъырын Жюрекде ийлей, Аны багъасын, Не учузун билмей. Зумакъулланы Т., Сайламала. Аны уа (товарны), билесиз, бир-

ле багъаракъ сатаргъа, алгъанла уа учузуракъ алыргъа суююучюдюле. Гуртуланы Э., Сабыр ушакъ.

• багъалы – учуз

БАЗЫКЪ – ИНИЧКЕ

Эни кенг. – Диаметри уллу болмагъан. Акътерек бийик терекди, Ол чайкъалыргъа керекди. Ол а, ол базыкъ – эменди, Эмен угъай, эменгенди. Ёлмезланы М., Акътерек. Найыпханны бели уа ышым бау эркин жетер кибик иничкеди. Толгъурланы З., Эрирей. – Той а, той? – деди бир иничге ауазчыкъ. Гуртуланы Э. Сабыр ушакъ. Къолу базыкъ бирни жыгъар, акъылы базыкъ мингни жыгъар. Нарт сёз.

• базыкъ – назик

БАЙ – ЖАРЛЫ

Ырысхысы, ахчасы кёп; къолайлы. – Ырысхысы, ахчасы болмагъан; къолайсыз. Алай а бизни миллет тарыхыбыз, адетлерибиз бла тилибиз аллай бир байдыла, эрттегилидиле – кесин таулугъа санагъан хар адам аланы сакъларгъа боллукъду. Тёппеланы А., Насыплы – элин сюер. Мызыланы Исмайыл бизге бек бай хазна къойгъанды. Биттирланы А., Малкъарны тарыхын ачхан.

БАЙЛЫКЪ – ЖАРЛЫЛЫКЪ

Ырысхыны, мюлкню, ахчаны кёплюгю, элпеклиги. – Адамны жашауна керекли затларыны табылмаулары. Аз берген – жүрекден, кёп берген – байлыкъдан. Нарт сёз. Жарлыгъа байлыкъ жарашмаз. Нарт сёз. Жарлылыкъны сынамагъан байлыкъны багъаламаз. Нарт сёз.

БАР – ЖОКЪ

Бир затны болгъаны. – Бир затны болмагъаны. Мени эки затым барды да, Ала жетмеген жер жокъду. (Кёзле.) Элбер. Тилсиз миллет жокъ болур. Нарт сёз. Адам журтун тас этсе, Анга жашау жокъ! Батчаланы М., Мени юйюм жулдузлагъа жууукъду. Иши барны – ашы бар. Иши жокъну – сыйы жокъ. Нарт сёз. Бар – жарашдырыр, жокъ – талашдырыр. Нарт сёз. Ат солута, барны, жокъну жокълайды, Жыйын башчы къарап чегем жашына. Шахмырзаланы С., Ол ёмюрледе.

БАРЛЫКЪ – ЖОКЪЛУКЪ

Бир затны болгъанлыгъы. – Болмагъанлыкъ. Чомартны къолун жокълукъ байлар. Нарт сёз. Жокълукъ чомартны да къызгъанч этер. Нарт сёз. Барлыкъ суююндюрюр, жокълукъ тюшондюрюр. Нарт сёз.

БАТЫР – КЪОРКЪАКЪ

Жукъдан къоркъмагъан, жигитлиги болгъан; таукел, ётгюр. – Терк къоркъуучу, жигитлиги болмагъан. Батыр бир ёлюр, къоркъакъ минг ёлюр. Нарт сёз. Кёз къоркъакъ да, къол батыр. Нарт сёз.

БАТЫРЛЫКЪ – КЪОРКЪАКЪЛЫКЪ

Бир ишни этерге таукеллик, арсарсызлыкъ, жигитлик. – Къоркъакъ хал, къоркъакъ болмакълыкъ. Батырлыкъ – отлукъ ташчады, Къоркъакълыкъ – жёге агъашчады. Кязим, «Батырлыкъ жютюд, къамача...». Къошдагъыла, ишни болушун ангылап, Аликчикни батырлыгъына сейир

этдиле. Занкишиланы Ж., Аматайны тишчиги. Къоркъакъны бийикге чакъырмас батырны чакъыргъан батырлыкъ. Байзуллаланы А., Жаннган жулдузла.

БАШ – АЯКЪ

Адамны, жаны болгъан затны боюндан ёргеси, мыйысы болгъан жери. – Адамны, малны бутуну ашыкъдан энишгеси. Кёз байлана, жёр-мелени этдиле, Санлап, жуууп, отха асдыла къазан. Бир улан да юйю-теди баш, аякъ, Шапалыкъны этеди къойчу Мазан. Шахмырзаланы С., Ол ёмюрледе. Ат а не кече, не кюн жатмайды, ал аякълары бла къарлада къауданланы къазады. Бабаланы С., Атамы китабы.

БАШ – ТЮП

БАШЛА – БОША

Бир ишни этип тебирерге. – Бир ишни ахырына жетдирирге. Жазгъы ишинги къыш башла. Унух хапарын кесини оюму бла бошады. Лайпанланы Б., Къазауат. Мекер эсе, ол жашауун бошады. Тебуланы Ш., Жаралы жазыу.

- башлагъан – бошагъан
- башлаучу – бошаучу
- башлай – бошай
- башлап – бошап
- башлагъанлай – бошагъанлай
- башлагъынчы – бошагъынчы
- башлагъанда – бошагъанда
- башларгъа – бошаргъа
- башлау – бошау
- башла – боша

Сёзлюкню экинчи бёлюмюнде айтылыулары, жазылыулары да бирча болгъан сёзлени, башха тюрлю айтханда, омонимлени тизмеси бериледи. Мында материалны тап хайырлана билсе, окъуучу къарачай-малкъар тилде къаллай тюрлю омонимле (лексика эм лексика-грамматика омонимле) жюрютюлгенлерин тынгылыракъ билликди, аланы кёп магъаналы сёзледен айырыргъа юйренирикди эм къуралыу жаны бла энчиликлерин ачыкълаяллыкъды. Бек башы уа, омонимлени стиль жаны бла къалай жюрютюрге керек болгъанын билаллыкъды.

Бирча айтылгъан, магъана эм къуралыу жаны бла байламлыкълары болмагъан сёзлеге омонимле дейдиле. Къарачай-малкъар тилде омоним тизгин эки, юч, тёрт, беш сёзден да къуралады. Сёз ючюн: 1) кыркъ 1 (резать, стричь) – кыркъ 2 (сорок); 2) тёш 1 (грудь, грудка), тёш 2 (холм), тёш 3 (наковальня); 3) ат 1 (имя) – ат2 (лошадь) – ат 3 (бросать, стрелять), ат 4 (часть речи имя существительное); 4) ачы 1 (испытывать боль) – ачы 2 (киснуть) – ачы 3 (горький) – ачы 4 (горько), ачы 5 ат. къарач. (минеральный источник).

Лексика-семантика энчиликлерине кёре, омонимле лексика эм лексика-грамматика къауумлагъа юлешинедиле. Лексика омонимле таза

омонимледиле. Аланы айтылыулары, тамырлары да бирча боладыла. Омонимле тизгинде хар сёз тилни кьайсы кесегине кире эсе да, ол кесекни грамматика категорияларын алады: сёз тилни кесеги ат эсе, ол атны болуш, иелик, сан дегенча категорияларында тюрленеди; сёз сыфат эсе, сыфатны тенгleshдириу даражарында тюрленеди; сёз тилни кесеги этим эсе, – заманда, турушда, айырмада, иесиз эм башха формалада тюрленеди д. а. к. Сёз ючюн, алаша (мерин; лошадь) – алаша (низкий) деген омонимлеге кьарайыкь: биринчи алаша (мерин; лошадь) тилни кесеги атды, аны себепли, башха атлача, болушлада (алаша-ны, алаша-гъа, алаша-да, алаша-дан), санда (алаша-ла), иелик категорияда (алаша-м, алаша-нг) тюрленеди; экинчи алаша (низкий) сыфатды, бирси сыфатлача, тенгleshдириу даражада тюрленеди: алаша – алаша-ракь; кьыркь (резать, стричь) – кьыркь (сорок) деген омонимледе кьыркь (резать, стричь) этимди, сёз заман, айырма, туруш категориялада, иесиз формалада, аспектледе, бетледе тюрленеди (кьыркь – кьыркь-гъан-ма, кьаркь-а-ма, кьыркь-ырыкь-ма, кьыркь-ыл-ды, кьыркь-ма-й-ма); экинчи кьыркь (сорок) – санауду, ол санауну грамматика категорияларында тюрленирге болады (кьыркь – кьыркь-ынчы, кьыркьышар).

Лексика-грамматика омонимлеге омоформала эм омофонла саналадыла. Сёз ючюн, ала деген омоним тизгинге бу сёзле киредиле: ала (пестрый) – сыфат, ала (они) – алмаш, ала (беря) – этимни иесиз формасы этимча. Бу кьауумгъа кирген сыфат бла алмаш лексика омонимледиле (ала (пестрый) – сыфат, ала (они) – алмаш, ал деген этимни этимча формасы ала (беря) уа омоформагъа саналады, ол лексика-грамматика омонимди. Лексика омонимледе бла омоформалада басым бир бёлюмге тюшеди, аланы жазылыулары, айтылыулары да бирчады, сёз ючюн: кьаргъа (ворона) – кьаргъа (проклинать) – кьаргъа (снегу, на снег).

Омофонла жазылыулары бирча, айтылыулары уа башха болгъан сёзледиле, алада басым башха-башха бёлюмлеге тюшеди, сёз ючюн: алма (яблоко) – алма (не бери), эшме (коса (девичья)) - эшме (не заплетай, не вяжи).

Омонимлени сёзлюгонде жалаанда лексикаомонимле бериледиле. Ала базыкь кьара харфла бла жазыладыла. Статъяда омонимле тилни кьайсы кесегине киргенлери белгиленеди, аланы лексика магъаналары ачыкъланады. Омонимлеге кьарачай-малкьар фольклордан, суратлау литературадан юлгюле келтириледиле. Юлгюледе омонимлени тюрлениу формалары да хайырланыладыла. Сёз ючюн: Жаз1 ат. Жылны кьышдан сора келген заманы (март, апрель, май айла.). Жаз болсун, кьыш болсун, аллынгда иш болсун. Нарт сёз. Жаз2 эт. Кьагъытха неда башха затха харфла, графика белгиле тюшюр. Сёлешгеннге салам бер, жазарыкьгъа кьалам бер. Нарт сёз. Сёзлюкде берилген юлгюледе тюбеген алмашла, айтымны ким айтханы, хапар кимни, нени юсюнден баргъаны окьуучугъа толу ангылашыныр ючюн, аланы ачыкьлагъан сёзле тёртгюл скобкалага алынадыла. Сёз ючюн: 1) Ол [Эллен] ауругъан кюнледе эгечи да, ишлеген жериндеги негерлери да келип, эрикдирмей турдула.

Кациланы Х., Тау элде. 2) [Гюл] Таш чыдауну сынай болур кесинде, Чакъгъан эсе, ташны, жырып, юсюнде! Зумакъулланы Т., Сайламала. Сёзлюкде омонимни лексика магъанасы ангылатылгъанда, аны энчи чертилген шарты тегерек скобкалагъа алынып, курсив бла жазылады, сёз ючюн: Онг эт. Тюрсюню, бети кетип, мутхуз, бетсиз бол (затны бояууну юсюнден). Асыры суйген терк къояр, асыры жингил терк онгар. Нарт сёз. Юлгюледе элберлени жууаплары да тегерек скобкалагъа алынадыла, сёз ючюн: От къатында олтурады, Отха салсанг – къутурады. Тутуп, бери алгъынчы, Сызгъыргъанлай турады. (Чайник.) Сёз ючюн:

АЙ

Ай1 ат. Планета Ай. Кюн да, ай да батар, тюзлюк батмаз. Нарт сёз. Жолоучугъа Ай да Кюнча. Нарт сёз. Эртте чыкъсанг, аллынга кюн чыгъар; кеч чыкъсанг, аллынга ай чыгъар. Нарт сёз. – О, ай жарыгъы! Сенден иги не бар? Сен нечик жарытаса тереклени! Ач ит окъун санга къууанып къарар, Ай жарыгъы, – татлы къууанчым мени! Къулийланы Къ., Учуп баргъан къанатлыла. Айыуну баласы айыугъа ай кёрюнюр. Нарт сёз. Ай чыкъгъанды жерден ёрге, Таула таба айланып. Ахматланы А., Чууакъ кече. Чирик кёлню кюзгюсюнде булутлагъа бугъады ай. Байзуллаланы А., Жаннган жулдузла.

Ай2 ат. Жылны онеки кесегинден бир кезиую. Кюнле кете, айла да жорта, Изледим сени. Османланы Х., Жашау жолу.

Ай3 межд. Ай гудучу, ишле да ашасанг а, юйюнде тынч жашасанг а. Нарт сёз.

АКЪ

Акъ1 сыф. Къарны, сютно тюрсюню кибик. Жер къучакълап, Бахир этгенди дууа, Акъ сакъалын кёзден акъгъан къан жууа. Кязим. Тахир бла Зухура. Сырты – къазандан къара, Къуйрукъчугъу – айырма, Дёрдени – къардан да акъ. (Къарылгъач.) Элбер. Бир акъ жабыуум барды да, Саулай жерни жабады. (Къар.) Элбер. Булбулла ариу жырлай, акъ тёпше да жылтырай, чыкь тюшдю кырдыклагъа, гыйы, состар ташлагъа. Байзуллаланы А., Жаннган жулдузла. Къар жауду, хар зат да акъ. Тау суучугъум, сен да акъ бузларынгы ичинде Бахсан тарны ичинде. Байзуллаланы А., Жаннган жулдузла.

Акъ2 ат. Чачда, сакъалда, мыйыкъда агъаргъан тюкле. Ётдюм къыйын жолда, тауда кезлеулей, Чачыма къонуп башлагъынчы акъ. Зумакъулланы Т., Кёз жарыгъым.

Акъ3 ат. Малны сютно эм андан этилген айран, бишлакъ дегенча ашарыкъ затла. Жыккырында агъынг жокъ, чардагъынгда къагъынг жокъ. Нарт сёз. Тау жерледен жай жыйгъан акъларын ташыргъа, таудан отун, тюзден азыкъ ташыргъа эшек улоу тап болгъанды. Борлакъланы Ю., Адеп. Намыс. Адет.

Акъ4 эт. Къуюл, саркъ; тешикден, жарылгъан жерден сууну неда суусун затны тыйылмай чыкъгъаны; ёсген затны жерге тюшгени. Бай байгъа багъар, суу сайгъа агъар. Нарт сёз. Къар тюбюнде жанкъоз ча-

гъар, аязчыкъгъа тѳзмей агъар. Нарт сѳз. Ханс да заманында чыгъады, битим да битип агъады. Нарт сѳз.

АЛА

Ала1 сыф. Къолан, чубар; жарыкъ. Къара къаяла – аллымда: солда да, онгда да – ала. Байзуллаланы А., Жаннган жулдузла.

Ала2 алм. «Ол» деген алмашны кѳплюк сан формасы. Ала [къаргъала], къадалып, къагъып кюрешген зат ѳтмекни къатхан гиряхы болгъанын эследим. Тѳппеланы С., Къарт къаргъа.

АЛАША

Алаша1 сыф. Бою, бийиклиги уллу болмагъан. Таланы ары узакъ къыйырында узун алаша юй чырпы къалаулача кѳрюнеди. Гадийланы И., Нарт уя.

Алаша кѳк, къара кѳк. Къара кѳкню тюрбюнде, акъ аулакны юсюнде жатады жаралы солдат. Байзуллаланы А., Жаннган жулдузла.

Алаша2 ат. Бичилген ат Тогъуз киши оноугъа болдула да, жангыз алашаны ашсыз къойдула. Нарт сѳз. Къарт алаша даурбасдан юркмез. Нарт сѳз. Алаша, добар тиширыу алай айтды да, Фаризатны кѳзюне къарап, аз ышарды. Шауаланы Х., Тузакъ.

АЛДА

Алда1 сѳзл. Затны аллында, ал жанында. Ишинг алда болса, ауузунг балда болур. Нарт сѳз. Кимле – артда, кимле – алда, Чабып барабыз, кѳрмей зат. Додуланы А., Бетден бетге. Ийнан да, бол таукел! Бутла къырккъылсала, Сюркел, алгъа сюркел! Алда айламала! Байзуллаланы А., Жаннган жулдузла. Энди уа бизни хапар айтыр заманыбыз алдады, кесинги хазырла... Гулаланы Б. Тызыл тарыны назылары.

Алда2 эт. Ётюрюк айт. Бир уругъа эки жыгъылгъан – сокъур, бир адамгъа эки алдатхан – тели. Нарт сѳз.

АРЫ

Ары1 орун. сѳзл. Ол жерге, ол жанына. Малла не ары, не бери барыргъа жол тапмай, ѳкюрюп, бир бирни урадыла, тюртедиле. Шауаланы М., Мурат.

Ары3 эт. Талчыкъ, тал. Энди адамла, арыгъанларына, жибигенлерине да къарамай, ол огъурсуз сууну хорлагъанларына жүректери кѳтюрюлюп, бир бирлери бла жарыкъ сѳлеше, лакъырда эте, юйлерине чачылышадыла. Кациланы Х., Тамата.

Ары3 сонг. Заман ѳтгенден сора ишни этилгенин, ишни (неда затланы) жетген чегин, башха ишден айырылып тургъанын кѳргюзтеди. [Тенглери Розагъа:] Сюйгеним барды деп бюгюнден ары сен аны [Камалны] атын да жокълама. «Жанкъылыч».

АРЫКЪ

Арыкъ1 ат. Жер сугъарыргъа ишленген илипин, канал. Ой, эрттенликде танг эрттен туруп, Арыкъ ишлерге барама. Мисирланы З., Арыкъ ишлеген къызны жыры. Кѳз жетдире сабан ызгъа, бригадир сорду Фердаууха:

«Тазаланнганмыдыла арыкъла?» «Жүрек жырлайды».

Арыкъ2 сыф. Азгъын, гырхы, къатангы, суужилик.

Арыкъ малгъа териси да жюк. Нарт сёз. Басар таугъа ёрлеме, арыкъ атны жерлеме. Нарт сёз.

АТ

Ат1 ат. Бир туякълы, минилиучю юй хайыуан.

Азыкълы ат арымаз. – Да мен жыяума, – деп, жарсыма бош: Жюк болуучуду ат къаячыгъа... Додулань А., Черек. Бу хауадан тата эсе хар бир сау, Дуния бизге юлеше эсе хар зат, Барыбызгъа башха-башха бирер ат, Кимге – тахта, кимлеге уа – минер ат, Кюн жылыуун ол бизге ие эсе. Зумакъулланы Т., Сайламала. Бир атны кючюнден минг ат суу ичер. Нарт сёз.

Ат2 эт. Бир затны сыз. Ынна къобад, От тамызад от жагъада, Тауукълагъа нартох атад. Отарланы К., Туугъан жерим. Эр эгечин атмаз, къарындашын сатмаз. «Ёзден адет». [Мингсом] Къыйырлары тютюн эте тургъан кесеулени бирси къазанны тюбюне атды. Гадийланы И., Нарт уя. Аны ызындан а акъ, кюн кибик, Ат чабады! Кимден да ол алгъаракъ кёкню жерге атады! Байзуллаланы А., Жаннган жулдузла. Мени борщха атадыла Не салатха саладыла – Къызыл этип аланы, Сыйлайма къонакъланы. (Чюгюндюр.) Элбер.

Ат3 ат. Тилни энчи кесеги ат. Атла затланы белгилеген сёзледиле, этимле ишни белгилейдиле, сыфатла бла сёзлеуле уа затны, ишни шартларын ачыкълайдыла. Къарачай-малкъар тилни морфологиясы. Атланы быллай къауумлагъа юлешедиле: 1) энчи атла, 2) тукъум атла. Къарачай-малкъар тилни морфологиясы.

АУ

Ау1 ат. Келин тургъан отоуну бир мюйюшюне тагъылыучу жабыу; алгъын тиширыула бетлерине жапхан сетка. Аман къатын эрине жибек ау бла кёрюнюр. Нарт сёз. Ау тюбюнде кючлю намыс жорукъда, Къыйын болгъанд тиширыуну къадары. Шахмырзаланы С., Ол ёмюрледе. Ау алгъанны магъанасы эмда аны бардыргъан жоругъу уллуду, сейирди, кёзге къууанчды. Борлакъланы Ю., Адеп. Намыс. Адет. Батыр тюшюнде жауну кёрюр, чабакъчы тюшюнде ауну кёрюр. Нарт сёз. Къырыкъ кёпгенди. Аны бир къабыргъасындан башлап бир къабыргъасына дери чибин ау созулгъанды. Багчаланы М., Мени юйюм жулдузлагъа жууукъду. [Къылтамакъ] уянды да, – къарады: тегерекни марады – губу аула – мойюшде, арыкъ киштик – кийизде... Байзуллаланы А., Жаннган жулдузла. Эй, алан! Хайда, кетейик! – Кёкге къарайды ай тауум. Къоркъурча да туююлдю бу бийик, кёзлерими ауун алса жулдуз желим! Байзуллаланы А., Жаннган жулдузла.

Ау2 ат. Кёнчекни эки бухчагъыны къошулгъан жери. Кёнчекни ауу тарды.

Ау3 эт. Къайсы болса да бир жанына жыгъыл; бир затны башы бла озуп, бирси жанына ёт. Андан бери уа – мен кёп жол къыдырдым, Кёп тауланы башлары бла аудум. «Минги-Тау». Босагъадан атлаялмагъан

къартны тогъуз ыфчык ауар кѣлю болур. Нарт сѣз. Таукел тауну аударур. Нарт сѣз. Жарты межам чирип ауар. Нарт сѣз. Жолсуз барсанг, арбанг ауар. Нарт сѣз.

АЧ

Ач1 ат. Аш, азыкь кереклилик, жетишмеген, жокълукъ; ачлыкь. Эл къатында тюлюкю ачдан ѳлмез. Нарт сѣз. Сууукъ бир жанындан, ач бир-си жанындан къатыла башлагъандыла. Гуртуланы Б., Жангы талисман.

Ач2 сыф. Аш керегин сезген, ашарыгъы келген, токъ угъай. Ач эсенг – аша, туугъан эсенг – жаша. Нарт сѣз. Башханы къолуна къарагъан ач къалыр. Нарт сѣз. Алты къош бла сабан сюрген ач болмаз. Нарт сѣз. Ач тоймам дейди, тойгъан ач болмам дейди. Нарт сѣз. Аш сайлагъан ач къалыр. Нарт сѣз.

Ач3 эт. Бир затны жапхан затны кетер, бир жанына эт; къысылгъан затны теш, жай. Ол кезиучюкде эшик ачылды. Текуланы Ж., Сиркиу. Кѣзлерин ача да, къыса тургъан болмаса, [анам] ауузун ачып сѣз айтмады, барымы, жогъуму да билалмады. Текуланы Ж., Сиркиу. Къууанчны бушуу жабар, бушууну къууанч ачар. Нарт сѣз. Ауузунгу ачма да, кѣзю-нгу ач. Нарт сѣз. Уруш ачаргъа излеген алгъа ѳлюр. Нарт сѣз. Къойла алгъын макъыргъан эте эдиле, энди уа ауузларын ачып къоядыла. Нарт сѣз.

АЧЫ

Ачы1 сыф. Кесини энчи кючлю татыуу болгъан; мыстыгъа тартхан. Аз ачы да кѣп татлыны бузады. Нарт сѣз. [Адам:] – Неден болгъан болур сууунг тузлу, Бузлу Шимал тенгиз? [Тенгиз:] – Чексиз къайгъыладан ачып, ачы жилимукъдан болгъан болур. Байзуллаланы А., Жаннган жулдузла. – Не ачы дарман берди, харип, санга фельдшер. Теркирек барып, суу уртла! Гуртуланы Э., Сабыр ушакъ. Къадары жашха ачы гыржын да ашатханды, жашауну татлылыгъын, адамны халаллыгъын, огъурлу-лугъун да кѣргюзтгенди. Текуланы Ж., Сиркиу. Татлыны кѣп чайнасанг, ахыры ачы болур. Нарт сѣз.

Ачы2 сѣзл. Ачытырча, ачытып аурутурча. Ачы болса да, ачыкъ сѣз иги. Нарт сѣз. [Асият:] Мени тынгылагъаным аны [Лейяны] бютюнда ачыудан жара эди, ачы сѣлешдире эди. Гулаланы Б., Жаяу жолчукъ.

Ачы3 ат, къарач. Минеральный источник; нарзан. – Гара; гара суу. Ачы бла ийленип басылгъан тылы терк кѣбеди. «Шуѳхлукъ» альманах. 1960. № 2.

Ачы4 эт. Бузул, ачы татыу эт (сютно, шорпаны юсюнден); кѣп (тылыны юсюнден). Ачыгъан сют айран болмаз. Нарт сѣз.

Ачы5 эт. Чанч, ауру, къыйна (адамны, жаны болгъан затны саныны, чархыны юсюнден). Аман тил артыкъ бармакъгъа ушайды: кессенг – ачытады, кесмесенг – апчытады. Нарт сѣз. Кеси элинги ити да ачымасын. Нарт сѣз.

АЯЗ

Аяз1 ат. Шош желчик. Салкъын аяз урады. Байзуллаланы А., Жаннган жулдузла. Таза аяз ургъан заманлада, къымылдата аулакъ кырды-

кланы, жүрегибиз сезеди жашауда бизге айтылмаган жомакъланы! Байзуллаланы А., Жаннган жулдузла.

Аяз2 эт. Ачыл, булутсуз; эс жый. Шабатда кюн аязмаса, кыяматда да аязмаз. Нарт сёз.

АЯКЪ

Аяк1 ат. Жаны болган затны, адамны бутуну ашыкьдан энишгеси. Жангылмазлыкь тил жокьду, абынмазлыкь аякь жокьду. Кёк кырдык – таугьа, Жалан аякьгьа – чабырлыкь. Женгил адамгьа – сабырлыкь. Батчаланы М., Ёмюрню дауу.

Аяк2 ат. Тёгерек формалы агьачдан, чындан, мияладан д. а. к. затдан ишленген, суусун зат кьуярча ишленген сауут. Толган аякьгьа артыкь суу сыйырмаз. Нарт сёз. Кёп жылланы такьгьанды Сюрюучю бели баугьа (бичакьны), Ишлеп аякь, кьашыкьла, Тау кьызлагьа саугьа. Шахмырзаланы С., Ол ёмюрледе. Алтын аякь хомухланы, мытырланы суусаплары кьандырмагьанын ол [Кьрым] биледи. Толгьурланы З., Кьызгьыл кырдыкла. Кьайтып келип, [Ортабай] аякь бла суу алып, татыуун билирге этгенча, уртлап кёрдю – бек сууукьду. Гадийланы И., Нарт уя.

Жарыкь тойда жарыкь жырла айтыладыла, алгьыш аякьла, акьыллы сёзле, чамла, кюлкю – бу затла, бири кьалмай, барысы да жүрекни теренинден келедиле. Гуртуланы Э., Сабыр ушакь.

Сёзлюкню ючюнчю бёлюмю магьаналары бирча неда бирге жууукь болган сёзлеге (синонимлеге) жораланганды. Мында аллай сёзле тизгин-тизгин бериледиле, ала тилни кьайсы кесеклеринден кьуралганлары кёрунеди. Андан тышында синонимлени кьурамларында (бош эм кьош сёзле, тамырлары бир эм тамырлары башха болган синонимле д. а. к.) башхалыкьла болганлары да эсепленеди. Дагьыда бу тюрлю сёзлени жалчыгьтан кьуллукьлары (стиль жаны бла жүрютюлюуери) да белгили боладыла дерчады. Сёз ючюн:

АБЫЗЫРА – ЖУНЧУ – АПЧЫ

Асыры адыргьдан, кьалай этеригинги билмей, амалсыз бол. Терк окьуна жарасын таза быстыр бла басып, онг кьолу бла аркьасын таза лады, жараны байлады, кётюртмеге, Мурат да сынсий, салды. Нёгери абызырады. Шауаланы М., Тейри жарыгьы. Сёдегей ургьан жауун кишиге хатер этмейди – адамланы, улоуну да бир кибик жунчутады. Гадийланы И., Нарт уя. Ол кезиуде, Мурат кьычырыкь этип, бир аман инжилгенде, тутмакьла бир кесек кьоркьаракь болдула, не айтыргьа билмей, апчыдыла. Шауаланы М., Тейри жарыгьы.

АГЪАРТ – АКЪЛА

Бир затны акь эт. Кечесинден окьуна тереклени агьартхан сууукь ёзен туман бираз кётюрюлюп, Бештау жанындан ургьан, кьышны ачы сууукь аязы бетни, кьолну юшютеди, кёзлени жилиятады, бурун сууунгу келтиредди. Шахмурзаланы С., Танг аласында. Юйчюкле, «Трудовикдеча», гитче саман юйчюкледиле, башхалыкь неди десенг, «Трудовикде-

гиле» тытыр бла акъланышдыла, была уа саз топуракъ бла сюртюлюп къалгъандыла. Байрамукъланы Х., Онтёрт жыл.

АГЪАЧ – ЧЕГЕТ

Терекле кёп ёсген жер. [Хабла] Суугъамы кетди, агъач кыйырында бёрюмю жыртыды, шыякы тешикге кирип, андамы ёлюп къалды. Толгъурланы З., Кёк гелеу. – Чегетде кёгет къалмагъанды, юйледе гыржын жокъду, алагъа солургъа деп былайда киши санаторий ишлемегенди, сора къалай солурукъдула? – деп, бир чортбурун тиширыу, «мен айтханнга не сёз табаллыкъсыз» дегенча, нёгерлерине эркин къарады. Байрамукъланы Х., Онтёрт жыл.

АГЪАЧ КЪАКЪГЪЫЧ – АГЪАЧ ТАУУКЪ

Агъачны жарылгъанларын буруну бла чучхуп, къурт-къумурсха чыгъарып ашаучу, узун жютю буруну болгъан къанатлы.

Агъач къакъгыч кибик, таркъ-таркъ этиуню мыстысы, тузу жокъду. Шауаланы М., Тейри жарыгъы. Жумарукъ, жаз тауукъла, агъач тауукъла дагъыда башха чегет къанатлыла, кими кычыра, кими жюйюлдей, кими жырлай, жолоучуну жюрегин жарытадыла. Къагъыйланы Н., Тейри жарыкъ.

АДАКЪА – ХОРАЗ – ГУГУРУК – ГУГУРУККУ – ТАУУКЪ ЭРКЕК – КЪЫТАЙ – КЪЫЧЫРЫУЧУ – ЭРКЕК

Башында кикириги болгъан эркек юй къанатлы. Къазакъ илячинни биразгъа дери тас этди, алай тийреде тауукъ, адакъа табылыннганны гузбаларын эшитип, сагъайды. Толгъурланы З., Жетегейле. Адамла къоба, бирлери ийнекчигин тарта, биреу бузоучугъун сюре, бирлени ожакъларындан тютюн чыгъа, бирлени арбазларында отун жарылгъан таууш эшитиле, бирледе итле зехледен башларын къаратып, орамгъа юре, бирледе адакъа кычыра. Залийханланы Ж., Тау къушла. Хоразла кезиу-кезиу кычырадыла, элни ичи бла баргъан черек кесини бурундан къалгъан жырын жырлайды. Кациланы Х., Мухаммат. Сары гугурук, кесин ёхтем этип, тауукъладан алгъа барыргъа кюреше эди. Аппаланы Х., Къара кюбюр.

Бир гитче тюкенчикде Гокка, гугурукча этилген пряниклени алып, ахча телей, бочхасыны жукъаргъанын эследи. Байрамукъланы Х., Онтёрт жыл.

Ат илкичлеге, буруулагъа къонуп, къанат къагъып, гугуруккуланы да бир-бирлерини залим тауушлары чыгъады. Къагъыйланы Н., Тейри жарыкъ.

– Чексиз кычыргъан тауукъ эркек бичакъ аузуна бирсиледен алгъа тюшеди, Хажы! – деди Нух эфенди. Толгъурланы З., Жетегейле.

– Ай юйюнге, кёремисе, ол эсибизден кетип ургъанны! – деди Гондай. – Жашла, барыгъыз, къытайла тутуп келигиз! Залийханланы Ж., Тау къушла.

Жангыз эки кере бакъгъанымлай, сау болду да кетди, саугъагъа да бир семиз кычырыучу берип... Токумаланы Ж., Кюлкючю Чонай. Менден сора, Гачада эркек кычырмасын дегенлей. Нарт сёз.

АДАМ – ИНСАН – КИШИ – ТИЛЛИ (къарач.)

Сѣлеше, оюм эте да билген, адырла, иш керекле этип, аланы хайырланьыргъа къолундан келген, жаны болгъан. Алыкъын юйде Такушну бир кесинден башха адам кѣрюнмейди. Шахмурзаланы С., Танг аласында. Хар зат да инсанны жюрегин хош этерчады. Кациланы Х., Мухаммат. Ол не эсе да бир тюрлю болуп къалгъан эди: киши жукъ айтса да, бир-раз заман озгъандан сора «не дейенг?» деп сора эди; бир-бирде уа бир затны юсюнден айта тургъанлай, аны бошагъынчы, башханы юсюнден айтып башлай эди. Залийханланы Ж., Тау къушла. Эрттен сайын эшикге бошлагъан жерлери бир тилли, бир жан болмагъан жер болуучанды. Байрамукъланы Х., Онтѣрт жыл.

АДЕП – АДЕП-НАМЫС

Тап, ариу къылыкълылыкъ. Анда нечик уллу халаллыкъ, къууат, **адеп** барды!

Кациланы Х., Мухаммат. Къоркъмай эселе да былай адеп-намыс деп да бир артха турсанг а. Къагъыйланы Н., Тейри жарыкъ.

АДЕПЛИ – АДЕЖЛИ – НАМЫСЛЫ – АСЫЛЛЫ – АСЫЛ

Адамлагъа намыс, хурмет эте билген, сыйын тюшюрмеген. Сыйын, башын тутта билген, намысын бийикде жюрютген, **адепли** тиширӱуну элде жаратдыла, аны ишине бюсюредиле, ачыкъ жюрегине жюреклерин ачдыла.

Кациланы Х., Мухаммат. Мында жашап, жерге, таулагъа сӱймекликлерин сакълагъан, адежли, керти адамлагъа ыспас этип айтхан эди [Кравцов]. Толгъурланы З., Жетегейле. Андан бери депутатлыкъ къуллагъун намыслы жюрютюп келгенди. Гадийланы И., Нарт уя. Алай ариу айтханлы, аны бла асыллы, адепли сѣлешгенни къолунда Наны улу къозудан да жууаш болуп къалады. Толгъурланы З., Жетегейле. Асыллы къызгъанмаз, асылсыз тоймаз. Нарт сѣз. Азны къызгъанган кѣпню тас этер, асыл адам муратына жетер. Нарт сѣз.

АДЕТ – ЖОРУКЪ – ТѢРЕ

Халкъны жашауунда тохташдырылгъан низам. Бу къурурукъ **адетле** адамны тели этип къоядыла. Залийханланы Ж., Тау къушла. Хар неде да жорукъну сӱйген Гокка, анга урушургъа излеп, кесин кючден тыйды. Байрамукъланы Х., Онтѣрт жыл. [Абдуллах:] – Угъай, Маржан, магъанасыз затланы айтма. Къыш къатын алыу да, эрге барыу да тѣреди. Залийханланы Ж., Тау къушла.

АДЫР – САУТ – АЯКЪ-КЪАШЫКЪ

Аш юйде аш-суу жюрютюрге хайырланьылычу затла. Ала экиси да ашай тургъанлай, отоудан жерге адырла тюшген таууш эшитилди. Гадийланы И., Нарт уя. Энди ол кѣпден бери кѣзюм къарап тургъан халыуадан бир аяусуз ашاپ тояйым деп, тапкадан тутуп, ары атлайма, тапканы къыйыры ычхынып, бир къаууму да манга тие, мияла сауутла зынгырдап жерге къуюддула. Аппаланы Х., Къара кюбюр. Ол аякъ-къашыкъ жуугъан, жыйгъан сылтау бла энтта жатмагъанды. Толгъурланы З., Жетегейле.

АДЫРГЫ ЭТ – АДЫРГЫ БОЛ – АДЫРГЫГЪА КЪАЛ

Не этерге билмей, амалсыз бол. Кесеу, ат иерге жабышып къалгъанча, тебалмай, адыргы этди. Гадийланы И., Нарт уя. Адам, адыргы болса да, амаллыды. Нарт сёз. Маске, бютюн алаша, бёкемсиз болуп, адыргыгъа къалды. Толгъурланы З., Жетегейле.

АЖАЛ – ЁЛЮМ

Адамны жашауну тауусулуу, бошалыуу. [Локъман:] – Хайт де, Сурат, эгечим, ажалны киши тилеп алмайды... Гадийланы И., Нарт уя. Табан кётюргенлеге жумдурукъ кётюрген не заманда да эрле иши бола келгенди. Ала намыссызлыкъдан эсе, ёлюмню сайлагъандыла. Толгъурланы З., Жетегейле.

АЖДАГЪАН – ДЕУ – ПЕЛИУАН

Уллу санлы, бёкем, бек къарыулу адам. «Ай анасыны уа, ай къатында жулдуз кибик, къаллай балам бар эди, къаллай аждагъаным...» – деп, бушуулу ёкюне, ёрге турду бий. Къагъыйланы Н., Тейри жарыгъы. Не болса да, Алауган къызны деу, пелиуан болгъанын кёргенде, алыргъа жаратды, анасы да Зинзиуарны берирге ыразы болду. «Нартла». Ол суукъ кюн, пелиуанла кибик, эки уллу акъ къазакъ Байрумукъну тонун, къапталын тешип, олсагъатда правленден чыгъаргъан столну юсюне баурундан жатдырып, бири уруп, бирсиси уа санап тебретиле. Залийханланы Ж., Тау къушла.

АЗБАР – КЁЛДЕН

Бир затны эсден айтыу. Мухаммат-Амин, Файрузну межгитден алынган эски къатапа кюйюзге чырмалгъан ёлюгюню башына олтуруп, азбарлай «ясынны» созуп окъуйду. Аппаланы Х., Къара кюбюр. Аланы барысыны да орунуна боюнундагъы номерни кёлден билирге керекди. Кациланы Х., Къара кюбюр.

АЗ-МАЗ – АЗЧЫКЪ

Бир кесекчик. – Мен а сокъураннганма, – деди да, Къазакъ аз-маз тынгылады. Толгъурланы З., Жетегейле. Эгеу аны кёргенде, хар заманда этиучюсоча, омакъланды: атыны ауузлугъундан тартып, аны боюнун толмагъан айлай, гылмай этдирди, аякъларыны бурунларын ёзенгиге азчыкъ жетдирип, белин тюзетди. Залийханланы Ж., Тау къушла.

АЗАПЧЫ – ЗУЛМУЧУ

Кюйсюз, жазыкъсыныуу болмагъан, адамлагъа азап сынатыучу (адам). Азапчыладан таматалары: «Ийне бла къодана халы келтиригиз!» – деп, кадет солдаглагъа буйрукъ этди. Гуртуланы Б., Жангы талисман. Симсиреп, не этерин билмеген жамауат Кравцовну зулмучуладан къутхаралмазын, тап, мадар табылып къутхарсала да, жанын сакълаялмазын ангылай эди. Толгъурланы З., Жетегейле.

АЗАТЛЫКЪ – ЭРКИНЛИК

Адамны башына бошлукъ. Азатлыкъны сынагъанла, байына, бийине да энди жангъдан къор-садагъа болуп, къулунг-къазагъынганма деп, баш уругъа суюмейдиле. Толгъурланы З., Жетегейле. Эркинликден уллу ахшылыкъ дунияда не барды! Кациланы Х., Мухаммат.

АЗЫКЪ – АШ – АШАРЫКЪ – ХАНТ – АШ-СУУ (къауум.) Ашар-ичер затла. [Жутбек:] – Къалай къатышмагъанма? Партизанлагъа азыкъ ташып тургъанма. Токумаланы Ж., Ауанала. Аш къайгъылы жерге къарар, баш къайгъылы ёрге къарар. Нарт сёз. Узун столну юсю ашарыкъладан бла шешаладан толуп эди. Токумаланы Ж., Ауанала. Сюймеклик болмаса уа, тузсуз хантча, жашауну татыуу билинмейди. Токумаланы Ж., Ауанала. Ашдан-суудан – алгъыш сыйлы. Нарт сёз.

АЙБАТ – АРИУ – ОМАКЪ

Адамны кёлю, кёзю да жаратырча, анга эстетика зауукълукъ берирча. Жулдузла, бир-бири ызындан жанып чыгъып, кёкню айбат кюйюз жайгъанча толтурдула. Аппаланы Х., Къара кюбюр. Быллай ариу жерде жангыз кесимлей айланып турсам да, ёмюрге эрикмезем, – деп, [Люба] къолларын кенгнге жайып, жеринде тегерек бурулду. Гадийланы И., Нарт уя. Битеу сыртны узуну къарамдан аууп кетгинчи, тюрлю-тюрлю ханс чыкъгъан жерге **омакъ** согъулгъан кюйюз жайылгъанчады. Аппаланы Х., Къара кюбюр.

АЙЫП – БЕДИШ – БЕДИШЛИК

Намыссызлыкъ, бедишлик, айыплы иш. Жекирген айып тюйюлдо, кекирген айыпды. Нарт сёз. Жауну хорлагъан – махтау, жаугъа хорлатхан – бедиш. Нарт сёз. [Салихат:] – Къычырма. Аллай бедишликни къалай этерсе сен? Адамла не айтырла? Токумаланы Ж., Ауанала.

Лексика эм магъана жаны бла кесеклеге юлешинмеучю сёз бирлешлени (фразеологизмлени) юслеринден да энчи айтырчады. Была сёзлюкню тёртюнчю бёлюмюне салыннгандыла. Мындагъы фразеологизмлени иги билген окъуучу ала эркин сёз тутушладан, кесеклери башха жазылгъан къош терминледен, къош сёзледен эм нарт сёзледен башхаракъ болгъанларын билликди, школчуну аланы айыргъан энчи шартларындан хапары боллукъду. Устаз да кесини окъуучуларына фразеологизмлени магъаналарын билдираллыкъды. Аны хайырындан фразеологизмлени сёлешуу, жазуу, ортакъ стильде да керекли даражада хайырланыргъа онг чыгъарыкъды.

Сёзлюкде фразеологизмлеге суратлау литературадан юлгюле бериледиле, бир-бир фразеологизмлеге синонимле келтириледиле. Сёз ючюн:

АДАМ КЁЛЮ ОЛТУРГЪАН. Ариу къылыкълы (адам). Хатасы жокъду, харип, бек адам кёлю олтургъан адамды, алай бир бек жаншакъды да, эрикдирип, башымы суугъа атарыкъ этеди. Залийханланы Ж., Тау къушла.

АДАМ ТАНЫМАЗЧА БОЛУРГЪА. Сыфаты тюрленирге. Къопхан этгенликге, Мазан ол онбеш кюнню ичине адам танымазча болду. Залийханланы Ж., Тау къушла.

АДЫРГЫ ЭТ (БОЛ). Не этерге билмей, амалсыз бол. Къарт анда да кёп тёзалмай, биягъы адыргы этип, эшикге чыкъды. Залийханланы Ж.,

Тау кыушла. Энди уа, анасы не бек адыргы этсе да, Сафиятны кёзюне жукъу кирмейди. Гуртуланы Б., Жангы талисман. Синоними – адыргыгъа кьал.

АДЫРГЫГЪА КЪАЛ. Не этерге билмей, амалсыз бол. Эгеу а, «айтама да не этейим, айтмайма да кьалай болсун» деп, от кьапхан ит киби, адыргыгъа кьалды. Залийханланы Ж., Тау кыушла. Синонимлери – адыргы эт, адыргы бол.

АЖАЛЫ ЖЕТДИ. Ёлдю деген магъанада. Кёп турмайын Гъабитге былайда ажал жетди, Юсюп, кеси кьалгъанлай, алайда намаз этди. Шауланы Д.- Х., Юсуф бла кьарындашлары.

АЖЫМСЫЗ БОЛ. Бир затны кертилигине ийнан. Ол кетгенлей, Шамсият, аны ызындан арбазгъа чыгып, школну тегерегине кёз жетдирип, адам кымылдамагъанына ажымсыз болуп, ичгери киргенинде, батырны акъырын сёлеше тургъаны келеди кыулагъына... Орусланы А., Айсанат. Аталары Харун да, бюсюреу табарыкъларына ажымсыз болуп, ырахат олтурады. Орусланы А., Айсанат.

АЙТХАНЫН ЖЕРГЕ САЛМАЙ (ЭТ). Биреуню айтханына сёз кьайтармай, хар не жумушну да арсарсыз эт. Аллайла ким да аны бек уллу жууугъундан сыйлыгъа санап, аны айтханын жерге салмай, аны ючюн кимни болса да терслеп, кесин а тазалап турургъа борчлу болгъаннга санаучуладыла. Гадийланы И., Нарт уя.

АЙЫП САЛМАЗГЪА. Терсге санамазгъа. – Ол жаны бла бир киши манга айып салмасын. Маммеланы И., Киши жеринде.

АЙЫПЛЫ ЭТ. Бир зат айтып, неда бир тапсыз иш этип, биреуню уялт.

– Ай, налат болсун бетигизге! Айыплы этдигиз эсе! Маммеланы И., Киши жеринде.

АКЪЫЛ БЕР (БЁЛ). Бир затха эсинги бур. Бу уруш менича кёплеге акъыл бергенди. Залийханланы Ж., Тау кыушла.

АКЪЫЛ ТЁБЕ. Бек акъыллы, бек эсли. Ол заманда Чюелди, эмгенлени ашагъанларына да сейир этип, бек да кьоркъуп, аладан кьутулайым деп: «Эй, акъыллы төбеле! Кюнден быллай бир да ашамай, ол туз деген затны келтирсем, аны ашыгъызгъа салып ашасагъыз, бир уллу кьазанны да тауусалмай тоярыкьсыз», – дейди. «Нартла».

АКЪЫЛ ТУТ. Биреуню юсюнден оюм эт. Оу, кюнюм, не эсе да, мен анга аллай акъылны тута эсем, мен аны сюе болмам! Залийханланы Ж., Тау кыушла.

АКЪЫЛДАН АЖАШ (ТАЙ, ШАШ, ЧЫКЪ).

Тели бол. [Кьарт киши жашха:] – Не мен акъылдан ажашханма, неда сени аякъларынг төрт болгъандыла. Гуртуланы Б., Жангы талисман. Керти да сен акъылдан тайгъанса ансы, битеу адамланы бирер башлары, экишер аякълары болады, мени да бир башым, эки аягъым барды. Гуртуланы Б., Жангы талисман. Мен кыйынлы... Сен акъылынгдан шашып айланаса! Хубийланы О., Дерт. Ичи бошатылгъан шешаны жерден сермеп алып, Домалай таба быргъай тебирегенлей, жашланы бири: –

Сен акъбылынгданмы чыкыгъанса! – Юй бла бир адам барды! – деди. Хубийланы О., Дерт.

Сёзлюкню бешинчи бёлюму уа къарачай-малкъар тилде жюрютюлген сёзлени жаратылыулары бла байламлыды. Мында кеси тилибизни сёзлерини этимологиялары бериледи, аланы бирси тюрк тилледеги сёз-леге ушашлыкълары ачыкъланады. Аны бла бирге окъуучу къарачай-малкъар тилни лексика жаны бла байыкъланыууна арап, монгол, орус эм европа тилле да уллу себеплик этгенлерин билликди. Китапда берилген сёзлени магъаналары, аланы къуллукълары тынгылы ачыкъланыр ючюн, авторла фольклор текстледен, малкъар эм къарачай жазыучуланы суратлау чыгъармаларындан юлгюлю айтымланы сёзлюкге къошхандыла. Бу ишни жарашдырылыууна эндиге дери чыгъа келген сёзлюкге да уллу себеплик этгендиле, аланы тизмеси китапны ахырында бериледи. Сёз ючюн:

АКЪЫЛЫ КЕТДИ. Тели болду. Ол адамны акъылы кетип турады.

АКЪЫЛЫ КЪЫСХА. Толу оюм эте билмеген. Акъыллары къысха боладыла кёп жаншаучула. Токумаланы Ж., Ауанала.

АКЪЫЛЫ ТОХТАШМАГЪАН. Алыкъа сабийликден чыкъмагъан. Ол алыкъа акъылы тохташмагъан сабийди. Синоними – акъыл бегитмеген.

АГЪАЗ. Бу сёз ағас деген формада алтай тилде да тюбейди. Эки сёз бирге къошулуп къуралгъанды: акъ + ас(з). Бирси тюрк тилледе ас «горностай; ласка; хорёк» деп ангылатылады. Тюгю акъсыл болгъаны ючюн, аны атынаакъ деген сёз къошулгъанды.

АДМИРАЛ. Бу сёз арап тилде *emir al bahr* «тенгиз бийи» деп жюрютюлгенди. Андан голланд (*admiraal*), ызы бла уа орус тилге киргенди. Орус тилни юсю бла къарачай- малкъар тилде орунун тапханды.

АЙРАН. Битеу да тюрк дуниясына белгили ичгини атыды, айыр деген этимге -(а)н жалгъау къошулуп, [ы] тауушу тюшюп къуралгъанды.

АКАДЕМИК. Грек сёздю – *akadēmeia*. Бурун заманлада Афины шахарны тийресинде Академия деген аты бла жер болгъанды. Анда бизни эрагъа дери 385-чи жылдан башлап, «Платонну школу (академиясы)» орналып эди. Бу сёз грек тилден латин (*academicus*), ызы бла «устаз, юйретиучю» деген магъанада полякылыланы тиллерине (*akademik*), андан а орус тилге кёчгенди. Къарачай-малкъар тилге орус тилден келгенди.

АЛГЪЫШ. Бу формада къарачай-малкъар, къумукъ, къырым-татар тилледе жюрютюледди. Бирси тюрк тилледе башха тюрлюрек да тюбейди: къазах тилде алғыс, уйгъур тилде алқиш эм башхала. Алқа / алқы «махта, ыспас эт» деген тюрк этимден къуралгъанды, -ш жалгъаулу этим атха саналады.

АЛМА. Тюрк тиллени асламында, ол санда къарачай-малкъар тилде да, жюрютюлген сёздю. Аны бек эски формасы Кашгарлы Махмутну сёзлюкюнде алмыла деп тюбейди. Бир-бир алимле бу сёзню тюрк тиллеге индоевропей тилледен киргеннге санайдыла эм санскрит тил бла байламлы этедиле – *alma* «мысты».

АЛМАЗ. Бурун орус тилге татар тилден киргенди. Бу арап тилни сёзюдю (*almas*), арап тилге грек тилден ётгенди (*adamas* «ууатылып амалы болмагъан»).

АЛФАВИТ. XV ёмюрде грек тилден буруннгулу орус тилге киргенди, артда уа (XX ёмюрде) къарачай- малкъар тилде да хайырланылып башлагъанды. Грек тилде *alphabētos* «алфавит, азбука» деп ангылашынады, кеси да бу тилни биринчи эки харфларыны атлары бирге кёшулуп къуралгъанды: альфа (α) эм бета (β).

АРКЪАН. Бу тюрк тиллени барында да тюбеген сёзю, тамыры аркъа- «эш-» деген этим болады, аркъан а, зорлаучу айырманы формасы болуп, «эшил-» деген магъананы тутады. Ол себепден сёзлюкде аны «жон, кыйл, кендир, жибек дегенча загладан эшилип, бурулуп этилген жип» деп ангылатадыла.

Орфография сёзлюкде сёзле алфавитге кёре бериледиле; энчи атладан къалгъан сёзле бары да гитче харф бла жазылгъандыла; башха тилледен кирген, тилибизни сёз байлыгъына кёшулгъан, кёчюрюрге жарамагъан сёзле да бардыла. Морфология, морфология-синтаксис мадар бла къуралгъан сёздеде жалгъаулары тюз жазылыулары окъуучугъа сёзню къурамын билирге себеплик этерикди. Сёзлюкде кёш сёзлени кесеклерини бирге, дефис бла неда башха жазылыулары бериледиле. Тилни энчи кесеклерин алгъанда, атла ал формаларында келедиле, сыфатланы даража формалары, санаулары магъана жаны бла къауумларыны тюз жазылыулары, сёзлеулени лексикализация мадар бла къуралгъанлары, этимлени иесиз формалары толу бериледиле. Сёз ючюн:

абызырауукъ	агъачсызлыкъ	адамлыкъсызлыкъ
абына-сюрюне	агъашчы	адамсыз
абыннганлыкъ	агъашчыкъ	адамсызлыкъ
агъарт	агъызгъанлыкъ	адамсыннган
агъартдыр	агъыздырт	адамсыныргъа
агъартдырыгъа	агъыздыртхан	адамсыныу
агъартдырыу	агъыздыртыу	адежленирге
агъартхан	агъызыллыкъ	адежлениу
агъартыл	агъызылыу	адежли
агъартылгъан	агъызылышыу	адежлик
агъартыллыкъ	агъызыргъа	адежлилик
агъартылыргъа	агъызырыкъ	адежсиз
агъартылыу	агъызыу	адежсизлик
агъартыргъа	агъызышыу	адепли
агъартыу	агъым	адеплилик
агъартыучу	агъыу	адеп-намыс
агъарыу	адабиятчы	адепсиз
агъачлы	адамлыкъ	адепсизлик
агъачсыз	адамлыкъсыз	адет

адетдеча	аудура-жаудура	бираздан
адетли	ахлу-жууукъ	бир ауукъдан
адетлилик	аш-азыкъ	бир-бир
адетсиз	ашарыкъ-ичерик	бир-бирде
адетсизлик	ашыкъ-бушукъ	бирси кюн
адыллы	ашырыллыкъ	битимлилик
адыллыкъ	баппахан	битиу
адыллылыкъ	баппуш	биттир
адылсыз	батыкъбурун	биттиркоч
адылсызлыкъ	батылгъанлыкъ	бич
адыр	бетжуумаз	бичакъ
адыргы	бети-къуту	бичен
асыулу	бет-къол	биченлик
асыурукъ	бетлеш	биченчи
ата-ана	бетлешген	боюнчакъ
ата-баба	бешайлыкъ	бутакъмюйюз
Ата журт	бешатар	быйылгъы
атлаууч	бешбармакъ	гаккыбаш
атсыз-чуусуз	бешеулен	гылыу чычхан
аты-саны	бешжыллыкъ	

Алай бла, бу сёзлюк окъутуу иште школчуланы сёз байлыкъларын ёсдюрюуде уллу къошумчулукъ этерикди, ана тилибизде бурундан жүрююле келген кёп сёзлени магъаналарын унутмазгъа да болушурукъду. Хар адамны жазгъаны, окъугъаны, сёлешгени да аны сёз байлыгъына кёредиди, аны себепли, бу затланы эсге алып, адам тилин байыкъландырыргъа борчлуду. Бу сёзлюк ол борчну тынгылы толтурургъа себеплик этерикди деп ышанабыз. Сёзлюкню, бери кирмей къалгъан сёзлени да къошуп, кенгерттип чыгъарырла деп, умут этебиз.

АНАЛАНЫ Хулиमत

«Минги-Тау» журналны 2022 жылны 6-чы китабында
чыккыган элберлени бла сёзберлени жууаплары

Элберлени жууаплары:

1. Адам: сабий, уллу, къарт. 2. Чач бла жюлгюч. 3. Адам ат. 4. Акъыл. 5. Акъыл. 6. Къонакъ. 7. Кёзле бла кирпичле. 8. Кёзле, къулакъла, аууз. 9. Аякъла бла кёзле. 10. Къолла бла бармакъла. 11. Къолла бла бармакъла. 12. Чач. 13. Сурат. 14. Жукъу. 15. Тюш. 16. Сёз. 17. Хапар. 18. Ачха. 19. Кебин. 20. Тюкенчи. 21. Жауун, жер, кырдык, адам. 22. Урлукъ. 23. Бал четен. 24. Къармакъ. 25. Чабакъ ау. 26. Гаккы. 27. Гаккыны сарысы. 28. Туз. 29. Халыуа. 30. Жыжым. 31. Балас. 32. Манс. 33. Чынды¹. 34. Дюгер². 35. Ожакъ. 36. Ожакъ. 37. От шынжыр. 38. От. 39. От бла къысхач. 40. От бла жилтин. 41. От бла тютюн. 42. Тютюн. 43. Чабакъчы. 44. Бал. 45. Бегене³. 46. Бёрек. 47. Гаккы. 48. Гаккы. 49. Будай, гыржын. 50. Мёрезе.

Сёзберлени жууаплары:

1-чи сёзберни жууаплары

Энине: 5. Алатау. 6. Арарат. 9. Азбар. 10. Бабас. 11. Къазакъ. 12. Андыз. 16. Тамам. 18. Къаганат. 19. Барамта. 20. Жаханым. 21. Чыкынай. 22. Макъам. 25. Эбизе. 30. Машук. 31. Жална. 32. Ашыра. 33. Халыуа. 34. Илишан.

Ёресине: 1. Алмалы. 2. Бусакъ. 3. Балас. 4. Бачама. 7. Ёзен. 8. Къала. 13. Дууадакъ. 14. Къартлыкъ. 15. Къанауат. 17. Мижирги. 23. Азау. 24. Ахузат. 26. Бишлакъ. 27. Зарф. 28. Хамам. 29. Андий.

2-чи сёзберни жууаплары

Энине: 1. Быжмапах. 6. Къарангылыкъ. 10. Чат. 11. Къылыкъ. 12. Плоу. 13. Къагъанакъ. 14. Алам. 15. Хычауман. 17. Уста. 18. Маркъа. 21. Ууакълау. 22. Омурау. 24. Жай. 26. Токъ. 17. Окъа. 29. Озарукълары. 30. Дауурбас. 32. Суратлау. 34. Женуб. 36. Келечи. 37. Намазлыкъ. 40. Сапариш. 42. Азаплы. 43. Кюлтыпыс. 44. Зынгырдауукъ.

Ёресине: 1. Бапхан. 2. Жолоучулукъ. 3. Астана. 4. Хапарчы. 5. Орман. 6. Къарабатыр. 7. Ангылам. 8. Локъум. 9. Къапчагъай. 16. Нарат. 18. Мужура. 19. Къазауат. 20. Бухара. 23. Мардакемле. 25. Йод. 28. Къуш. 29. Орсундак. 31. Жабышмакъ. 33. Сенат. 35. Нюр. 38. Зыккы. 39. Къарс. 40. Сары. 41. Аума.

¹ Чынды – антау жип.

² Дюгер – гуму.

³ Бегене – ачытып ичген суу биялумкъ.

БАШЛАРЫ

МУТАЙ ТУУГЪАНЛЫ – 100 ЖЫЛ

БЁЗЮЛАНЫ Фатимат. Мен кесими бек насыплыгъа санайма. <i>Статья</i>	3
МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Тепсеуге жан салгъан. <i>Статья</i>	9
Мутайны юсюнден айтылгъан сёзледен	16
ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля. Ала алай ариу тепсей эдиле! <i>Назму</i>	18
ДОДУЛАНЫ Аскер. Мутай. <i>Назму</i>	19

МИЛЛЕТИБИЗНИ ЁКЮЛЮ

ДОДУЛАНЫ Асият. Чынтты адамлыкъны юлгюсю. <i>Статья</i>	23
СОТТАЛАНЫ Адилгерий. Чам хапарла.	26
Таурухла.	71

ЮБИЛЕЙ

БИТТИРЛАНЫ Тамара. Моттайланы Светлана. <i>Статья</i>	87
МОТТАЙЛАНЫ Светлана. Сонетле бла назму	96

ЧЫПЧЫКЪЛАНЫ БОРИС ТУУГЪАНЛЫ – 75 ЖЫЛ

ДОДУЛАНЫ Аминат. Ёлюмсюз сёзюн айталгъан. <i>Статья</i>	107
Чыпчыкъланы Борисни юсюнден айтылгъан сёзледен	109
ЧЫПЧЫКЪЛАНЫ Борис. Хапарла	111

КЪУЛИЙЛАНЫ ХУСЕЙГЕ - 75 ЖЫЛ

КЪУЛИЙЛАНЫ Хусей. Чам хапарла	127
---	-----

«МИНГИ-ТАУНУ» КЪОНАГЪЫ

ХУБИЙЛАНЫ Ислам. Патия. <i>Статья</i>	147
ОРУСЛАНЫ Патия. Кёчгюнчюлюкге жарашдыргъан кюй	150
ХУБИЙЛАНЫ Ислам. Хапарла	156
ШИНКАРЕВА Наталья. Хапарла	169

СЮЙЮНЧЛАНЫ АЗАМАТ ТУУГЪАНЛЫ – 100 ЖЫЛ

БЕЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил. «Насыпха атлам этеме...». <i>Статья</i>	182
СЮЙЮНЧЛАНЫ Азамат. Назмула	197

ПОЭЗИЯ

ГАЗАЛАНЫ Амина. Назмула.	197
----------------------------------	-----

КИТАПХАНА

АНАЛАНЫ Хулимат. Малкъар тилни битеулю сёзлюгю. <i>Аннотация</i>	203
--	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 1 (227)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций по Кабардино-Балкарской Республике ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Корректор *Т. С. Гелястанова*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 05.12. 2022.
Выход в свет 27.02. 2023. Формат 60 х 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 790 экз. Заказ № 220.
Стоимость одного номера по подписке через
ФГУП «Почта России» – 41,77 руб., за 6 мес. – 125,31 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплады.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриотмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

ХАБИЧЛАНЫ МАГОМЕТ

Айтхылык тюрколог, фольклорист, литературовед, филология илмуданы доктору, профессор, РСФСР-ни илмуларыны сыйлы куулукчусу Хабичланы Магомед 1930 жылда Къарачайны Учкулан элинде тууганды. 1943 жылда ол халкы бла Орта Азиягъа кѣчюрюледи. 1950 жылда Къыргызстанда орта школну бошاپ, кѣчгюнчюлени бийик окъуу юйлерине алыргъа кьоймагъанларына да къарамай, ол Къыргыз кырал университетте кирип, орус тил бла кыргыз тилни айырмалы окъуп чыгъады. 1956 жылда Магомед алгъа устаз болуп ишлейди, андан сора Къарачай-Черкес кырал педагогика институтха кѣчеди. 1958 жылда СССР-ни Илмула академиясыны аспирантурасына киреди. 1962 жылда ол кандидат диссертациясын, 1973 жылда уа доктор диссертациясын кьоруулайды.

Хабичланы Магомед 10 монография, 120-дан артыкъ илму иш жазгъанды: «Именное словообразование и формообразование в куманских языках», «Взаимовлияние языков народов Западного Кавказа», «Местоимения в карачаево-балкарском языке», «Карачаево-Балкарское именное словообразование», «К гидронимике Карачая и Балкарии». Магомедни битеу тюрк тил билимге салгъан кыйыны чексиз уллуду.

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5 «Минги-Тау»,
www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

**ХАБИЧЛАНЫ МАГОМЕТ
ФИЛОЛОГИЯ ИЛМУЛАНЫ ДОКТОРУ, ПРОФЕССОР**